

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕНДРІН Олександр Вікторович

УДК 32:316.344.8(477:100)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ: УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ**

Спеціальність 052 Політологія
(05 Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Мендрін

Науковий керівник:

ПАШИНА Наталія

Полікарпівна,

доктор політичних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Мендрін О. В. Стратегії та практики конструювання макрополітичної ідентичності: Україна в контексті світового досвіду. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія. – Маріупольський державний університет, Київ, 2023.

Дисертацію присвячено дослідженню сукупності механізмів реалізації владних стратегій конструювання макрополітичної ідентичності, на основі світового історичного досвіду, та з'ясування можливостей його використання у політичній практиці сучасної України.

У вступі дисертації визначені актуальність теми дослідження та зв'язок із науковими темами, окреслені його об'єкт та предмет, мета та завдання, методи дослідження, наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, а також представлена інформація про апробацію результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена сукупністю поставлених дослідницьких завдань та полягає у комплексному дослідженні вироблених (теоретичних та практичних) підходів до конструювання макрополітичної ідентичності в Україні у контексті світового історичного досвіду.

Отримані результати дозволили сформулювати наукові положення й узагальнення, що становлять наукову новизну та полягають у тому, що в дисертаційному дослідженні:

вперше:

– розроблено періодизацію дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності на основі комплексного критерію, що поєднує: способи проблематизації конструювання макрополітичної ідентичності; зміни

методологічних підходів до дослідження ідентитарних процесів; характеристики організаційних форм вивчення, що визначали інтенсивність досліджень;

– запропоновано схему аналітичного опису стратегій формування макрополітичної ідентичності, яка може слугувати інструментом аналізу та порівняння стратегій формування макрополітичної ідентичності, яка включає: семантичне ядро, параметри плюралізму участі та інструментальної насиченості, а також зовнішні чинники впливу;

удосконалено:

– визначення базових категорій, що характеризують концептуалізацію процесу конструювання макрополітичної ідентичності. Запропоновано авторське визначення таких понять як: «стратегія формування макрополітичної ідентичності», «політика макрополітичної ідентичності», «політичний міф»;

– типологію образів Іншого, як набору з п'яти бінарних опозицій, а саме: базового та значущого, позитивного (агоністичного) та негативного (антагоністичного), темпорального та спатіального, єдиного та множинного, а також внутрішнього та зовнішнього Іншого;

– методологію дослідження стратегій і практик конструювання макрополітичної ідентичності із застосуванням інтердисциплінарного підходу для синтезу методів різних дисциплін, з метою забезпечення необхідної повноти дослідження, використанням сучасних електронних технологій (програмне забезпечення MAXQDA 2020) для підвищення якості тематичного та контент-аналізу в дослідженні;

отримало подальший розвиток:

– наукове осмислення світового історичного досвіду формування макрополітичної ідентичності, прослідковано способи зародження і утвердження в політичній теорії та практиці логіки конструювання макрополітичної ідентичності;

– дослідження стратегій конструювання макрополітичної ідентичності в Україні на основі порівняльного аналізу сукупності нормативно закріплених рішень, публічних виступів та мемуарів президентів України, комплексних

проектів інтелектуальної еліти, що дозволило сформувати певні рекомендації відносно вдосконалення процесу формування макрополітичної ідентичності в українському суспільстві;

– характеристика найбільш важливих інструментів конструювання макрополітичної ідентичності, таких як: політичні міфи, формування образу Іншого, символічна політика, політика пам'яті, історична, комеморативну, мовна, релігійна, інформаційна політика, система цивільного (патріотичного) виховання у школах та практика загальної служби в армії.

Результати проведеного дослідження мають практичне значення, яке полягає у можливості їхнього використання при розробці політики макрополітичної ідентичності в Україні, правових засад і критеріїв її аналізу та оцінки, а також академічному вивченні теорії та практики конструювання макрополітичної ідентичності в Україні та світі. Водночас, дисертаційне дослідження створює основу для подальшого аналізу світового та українського досвіду інструментів, стратегій політичних акторів при формуванні макрополітичної ідентичності. Положення дисертації можуть становити інтерес для політичних акторів різного рівня (органів державної влади, політичних партій та лідерів, структур громадянського суспільства), що виступають в якості суб'єктів створення стратегій формування макрополітичної ідентичності в Україні.

Разом із тим, представлений у роботі фактичний матеріал та результати дослідження можуть бути використані у розробці навчальної та науково-методичної літератури з таких дисциплін як: «Аналіз державної політики», «Політична культура», «Політична психологія», «Політична соціологія», «Політичні процеси та політичні відносини», «Політична конфліктологія», «Політична кризологія та ризикологія» тощо.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження», – представлені результати проведеного аналізу еволюції концепту політичної ідентичності в політичній науці та формування понятійно-категорійного апарату дослідження конструювання макрополітичної ідентичності.

У підрозділі 1.1. «Еволюція концепту ідентичності в політичній науці» простежено процес залучення та розвитку концепту політичної ідентичності як відповідь на актуальні проблеми розвитку соціальних наук: визначення ролі політичної культури в формуванні політичних інститутів та процесів, а також подолання дихотомій «структури/ агентності» та «мікро/ макроструктур». Автором, на основі поєднання низки критеріїв, запропоновано періодизацію дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності та вирізнено п'ять періодів, що охоплюють проміжок часу від 1920-х років до сьогодення.

У підрозділі 1.2. «Понятійно-категорійний апарат та методологічна база дослідження» розглянуто становлення та сучасний стан понятійно-категоріального апарату ідентитарних досліджень, в тій області, що стосується предмету даного дослідження, а також визначено теоретичні підходи та методологічну базу дослідження. Запропоновано авторське визначення поняття «стратегія формування макрополітичної ідентичності» та уточнене поняття «політика макрополітичної ідентичності».

У другому розділі «Світова практика формування макрополітичної ідентичності», – представлений аналіз історичного досвіду конструювання макрополітичної ідентичності, який дозволив простежити генезис інструментарію і підходів як до його використання, так і до принципів, на основі яких реалізовувались стратегії формування макрополітичної ідентичності. На основі проведеного аналізу, запропонований аналітичний інструментарій, що містить опис конституюючих елементів, які формують макрополітичну ідентичність, способів їхнього функціонування та ефективного використання.

У підрозділі 2.1. «Історичний досвід побудови макрополітичної ідентичності: вироблені підходи» досліджені процеси зародження й поступового утвердження в політичній практиці, а згодом, через відповідну рефлексію, і в теорії – розуміння того, що макрополітична ідентичність є результатом докладання певних владних зусиль які, за допомогою застосування відповідних інструментів, можуть призводити до усвідомлення громадянами своєї пов'язаності із країною, прослідковано, процес накопичення такого знання.

Досліджено появу відповідної політики в Британії, ідентитарного дискурсу у Франції. На прикладі Германії та Італії визначено, яким чином позначився на формуванні макрополітичної ідентичності розквіт романтичного націоналізму. Розглянуто, як ця політика макрополітичної ідентичності проводилась вже у ХХ столітті у державах, що відрізнялись типом політичного режиму: у тоталітарному СРСР та демократичному Ізраїлі. Проаналізовано історію та сучасний стан підходів до управління етнокультурним розмаїттям (політики асиміляції, «плавильного котла», мультикультуралізму та інтеркультуралізму) в США та країнах Європи, адже такі підходи стають певною рамкою, що обумовлює параметри політики макрополітичної ідентичності.

У підрозділі 2.2. «Складові елементи, фактори впливу та інструменти конструювання макрополітичної ідентичності», – автором представлено власне бачення того, які складові має включати аналітичний інструмент формування макрополітичної ідентичності і на яких критеріях може аналізуватись стратегія формування макрополітичної ідентичності. Для такого аналітичного опису вирішені наступні складові елементи, що дозволяють аналізувати стратегії формування макрополітичної ідентичності: 1) семантичне ядро, а також 2) параметри, які характеризують: а) можливості акторів (плюралізм участі) та б) залучення інструментів реалізації макрополітичної ідентичності (інструментальна насиченість), і 3) зовнішні чинники впливу. Також, було охарактеризовано найбільш важливі та поширені інструменти конструювання макрополітичної ідентичності.

У третьому розділі «Конструювання макрополітичної ідентичності як актуальна проблема політичного розвитку сучасної України», – зроблений аналіз підходів та способів конструювання макрополітичної ідентичності в сучасній Україні, який дозволив окреслити низку факторів, що впливали на цей процес, охарактеризувати стратегії основних акторів та розглянути сукупність запропонованих фахівцями шляхів реформування проваджуваної стратегії, формування макрополітичної ідентичності.

У підрозділі 3.1. «Підходи до конструювання сучасної української макрополітичної ідентичності» досліджений український досвід побудови макрополітичної ідентичності. Автором розглянуто наявний, на час набуття Україною незалежності, репертуар успадкованих підходів до формування макрополітичної ідентичності, визначено їхній вплив на рішення політичних акторів при формуванні стратегій макрополітичної ідентичності. Задля визначення підходів до формування макрополітичної ідентичності в сучасній Україні автор звернувся до аналізу комеморативних виступів очільників держави та їхніх мемуарів, а також, були розглянуті нормативно-правові акти, які впроваджували їхнє бачення в життя суспільства. Разом із тим, були охарактеризовані засоби, що визначали параметри інструментальної насиченості впроваджуваних стратегій, зокрема: конструювання образів Іншого, формування політичних міфів, залучення інституту військової служби, окремі напрями гуманітарної політики, що активно інструменталізувались в незалежній Україні.

У підрозділі 3.2. «Шляхи та перспективи вдосконалення стратегій формування макрополітичної ідентичності в Україні» були досліджені, запропоновані вітчизняними експертами пропозиції щодо коригування стратегій створення макрополітичної ідентичності, що реалізовувались політичною елітою. Також, були проаналізовані підготовлені окремими науковцями та аналітичними й науковими центрами проекти формування макрополітичної ідентичності в Україні. На основі проведеного дослідження, запропоновані рекомендації щодо вдосконалення процесу конструювання макрополітичної ідентичності в Україні.

Проведене дослідження дозволило дійти висновків, щодо наявності відмінних за низкою критеріїв п'яти етапів дослідження проблематики формування макрополітичної ідентичності та визначити їхні особливості. На основі аналізу історичного світового досвіду конструювання макрополітичної ідентичності, визначено базовий інструментарій конструювання макрополітичної ідентичності, який зберігає свою актуальність. Запропоновано схему аналітичного опису стратегій формування макрополітичної ідентичності, що включає декілька компонентів, які виступають як змінні в різних політичних умовах. Співставлення

проведеного аналізу вітчизняних стратегій та експертних пропозицій із розглянутим світовим історичним досвідом, дало можливість вирізнити аспекти, які потребують коригування, та сформувані наступні рекомендації відносно вдосконалення процесу формування макрополітичної ідентичності в Україні:

1) перехід до системної політики макрополітичної ідентичності, представленої в якості наряду державної політики, що будується відкрито, на зрозумілих, експліцитно представлених основах;

2) вибудовування стратегій макрополітичної ідентичності на засадах, які не можуть бути предметом партійних дискусій в електоральному процесі, відносно яких є сталий суспільний консенсус;

3) деконструкція радянського досвіду політики ідентичності та орієнтація на визначення елементів семантичного ядра ідентичності, що відповідають «громадянській» логіці та політичній інтерпретації нації;

4) імплементація інтеркультуралізму в якості основної моделі взаємодії етнокультурних груп всередині країни;

5) вирізнення критеріїв оцінки ефективності впроваджуваної політики макрополітичної ідентичності, застосування різних способів визначення помилковості рішень, що приймаються в процесі її розробки;

6) підвищення плюралізму участі в розробці стратегій політики макрополітичної ідентичності через залучення до кола акторів представників громадянського суспільства та академічної спільноти;

7) збільшення інструментальної насиченості через більш ефективне використання механізмів, які продемонстрували свою високу результативність у світовій практиці.

Ключові слова: ідентичність, конструювання макрополітичної ідентичності, макрополітична ідентичність, політика історичної пам'яті, політика ідентичності, політична ідентичність, стратегії макрополітичної ідентичності.

ABSTRACT

Mendrin O. Strategies and practices of constructing macropolitical identity: Ukraine in the context of world experience. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of the Doctor of Philosophy on a specialty 052 – Political science. – Mariupol State University, Kyiv, 2023.

The thesis is devoted to the research of the set of mechanisms of realization of power strategies for constructing macropolitical identity, on the basis of world historical experience. It also aims to find out the possibilities of its use in the political practice of modern Ukraine.

The introduction of the dissertation defines the relevance of the research topic, outlines its object and subject, purpose and objectives, research methods, scientific novelty and practical significance of the results, as well as information about approbation.

The scientific novelty of the obtained results is due to the set of research tasks and consists in a comprehensive study of the developed (theoretical and practical) approaches to the construction of macropolitical identity in Ukraine in the context of world historical experience.

The obtained results allowed to formulate scientific propositions and generalizations that are scientific novelty and are that in the dissertation research:

for the first time:

– periodization of research of formation of macropolitical identity on the basis of the complex criterion combining is developed. The complex criterion combines: ways of problematizing the construction of macropolitical identity; changes in methodological approaches to the study of identity processes; characteristics of organizational forms of study that determined the intensity of research;

– the scheme of analytical description of strategies of formation of macropolitical identity is offered, which can serve as a tool of analysis and comparison

of strategies of formation of macropolitical identity, namely: semantic core, parameters of pluralism of participation and instrumental richness, and also external factors;

the following was improved:

- definition of basic categories that characterize the conceptualization of the process of constructing macropolitical identity. The author's definition of such concepts as: «strategy of formation of macropolitical identity», «policy of macropolitical identity», «political myth» are offered;

- typology of the Other as a set of five binary oppositions, including: basic and significant, positive (agnostic) and negative (antagonistic), temporal and spatial, singular and plural, as well as internal and external Other;

- methodology for researching strategies and practices of constructing macropolitical identity using an interdisciplinary approach to the synthesis of methods of different disciplines, in order to ensure the necessary completeness of research, using modern computer technologies (MAXQDA 2020 software) to improve the quality of thematic and content analysis;

the following was further developed:

- academic understanding of the world historical experience of the formation of macropolitical identity, traced the ways of origin and establishment in political theory and practice of the logic of constructing macropolitical identity;

- study of strategies for constructing macropolitical identity in Ukraine based on a comparative analysis of a set of normative decisions, public speeches and memoirs of Ukrainian presidents, complex projects of the intellectual elite, which allowed to form certain recommendations for improving the process of macropolitical identity in Ukrainian society;

- characterization of the most important tools for constructing macropolitical identity, such as: political myths, image formation of the Other, symbolic politics, politics of memory, historical, commemorative, language, religious, information policy, system of civic (patriotic) education in schools and public service practice in the army.

The results of this study are of practical importance, which is the possibility of their use in the development of macropolitical identity policy in Ukraine, legal

framework and criteria for its analysis and evaluation, as well as academic study of theory and practice of macropolitical identity in Ukraine and the world. At the same time, the dissertation research creates a basis for further analysis of the world and Ukrainian experience of instruments, strategies of political actors in the formation of macropolitical identity. The provisions of the dissertation may be of interest to political actors of different levels (political parties and leaders, civil society structures), who act as subjects of creating strategies for the formation of macropolitical identity in Ukraine.

Also, the presented factual material and research results can be used in the development of educational and scientific-methodological literature in such disciplines as: «Analysis of public policy», «Political culture», «Political psychology», «Political sociology», «Political processes and political relations», «Political conflict theory», «Political crises and risks», etc.

The first section «Theoretical and methodological principles of research» presents the results of the analysis of the evolution of the concept of political identity in political science and the formation of conceptual and categorical apparatus of research in the construction of macropolitical identity.

In subsection 1.1. «Evolution of the concept of identity in political science» traces the process of involvement and development of the concept of political identity in response to current problems within the social sciences: determining the role of political culture in shaping political institutions and processes, and overcoming the dichotomies of «structure / agency» and «micro / macrostructures». The author, based on a complex criterion, proposed a periodization of the study of the processes of macropolitical identity formation and identified five periods, covering the time interval from the 1920s to the present.

In subsection 1.2. «Conceptual-categorical apparatus and methodological base of research» considers the formation and current state of the conceptual-categorical apparatus of identity research in the field related to the subject of this study, as well as identifies theoretical approaches and methodological basis of research. The author's definition of the concept «strategy of formation of macropolitical identity» and the specified concept of «policy of macropolitical identity» are offered.

The second section «World practice of macropolitical identity formation» presents an analysis of the historical experience macropolitical identity construction, which allowed to trace the genesis of tools and approaches to its use and the principles on which strategies for macropolitical identity. Based on the analysis, an analytical toolkit is proposed, which contains a description of the constituent elements that form the macropolitical identity, ways of their functioning and effective use.

In subsection 2.1. «Historical experience of building macropolitical identity: developed approaches» studied the processes of origin and gradual establishment in political practice, and later, in theory – understanding that macropolitical identity is the result of certain efforts, which can lead to awareness of citizens of their connection with the country, followed by the process of accumulation of such knowledge. The emergence of relevant policies in Britain, the transformation of identity discourse in France are studied. The example of Germany and Italy determines how the flourishing of romantic nationalism affected the formation of macropolitical identity. It is considered how this policy of macropolitical identity was pursued in the twentieth century in states that differed in the type of political regime: in the totalitarian USSR and democratic Israel. The history and current state of approaches to the management of ethnocultural diversity (policies of assimilation, melting pot, multiculturalism and interculturalism) in the United States and Europe are analyzed, as such approaches become a framework that determines the parameters of macropolitical identity policy.

In subsection 2.2. «Components, factors of influence and tools for constructing macropolitical identity» – the author presents his own vision of analytical tool for macropolitical identity analysis and on what criteria can be analyzed strategy for macropolitical identity. For such an analytical description, the following components are identified that allow to analyze strategies for the formation of macropolitical identity: 1) semantic core, 2) parameters that characterize: a) possibilities of actors (pluralism of participation), b) involvement of tools for the implementation of macropolitical identity (instrumental richness), and 3) external factors of influence, which are factors of political development, not immanent to the process of constructing identity, but those that have a significant impact on it and serve as a channel of

communication with the political system as a whole, such as, large-scale social changes, military-political conflicts, etc.). Also, the most important and widespread tools for constructing macropolitical identity were described.

The third section «Constructing macropolitical identity as an urgent problem of political development of modern Ukraine» provides an analysis of the approaches and methods of constructing macropolitical identity in modern Ukraine. Ways to reform the strategy, the formation of macropolitical identity.

In subsection 3.1. «Approaches to the construction of modern Ukrainian macropolitical identity» studied the Ukrainian experience of building macropolitical identity. The author considers the current repertoire of inherited approaches to the formation of macropolitical identity at the time of Ukraine's independence, and determines their influence on the decisions of political actors in the formation of macropolitical identity strategies. In order to determine the state of formation of macropolitical identity in modern Ukraine, the author turned to the analysis of commemorative speeches of heads of state, their memoirs and legislative acts. Also, the means of instrumental richness for implemented strategies were described, in particular: construction of the Other, formation of political myths, involvement of military service, certain areas of humanitarian policy, actively instrumentalized in Ukraine.

In subsection 3.2. «Ways and Prospects for Improving Strategies for Forming a Macropolitical Identity in Ukraine» explored how domestic experts saw the prospects for creating a macropolitical identity policy, what tools they advised to use and how to propose to adjust the strategies implemented by the political elite. Also, the author analyzes the projects of macropolitical identity in Ukraine proposed by some scientists and analytical or research centers. Based on the study, recommendations for improving the process of constructing macropolitical identity in Ukraine are proposed.

The study allowed the author to conclude that there are five stages of the study of the formation of macropolitical identity and identify their features. Based on the analysis of the historical world experience of constructing macropolitical identity, the basic instruments for constructing macropolitical identity are determined, which remains relevant in modern world. A scheme of analytical description of strategies for

the formation of macropolitical identity is proposed, which includes several components that act as variables in different political conditions.

Comparison of the analysis of domestic strategies and suggestions presented in the expert community with the world historical experience, made it possible to identify aspects of the implementation of macropolitical identity strategies in Ukraine that need correction, and make the following recommendations for improving the process of macropolitical identity construction in Ukraine:

1) transition to a systemic policy of macropolitical identity, presented as a direction of public policy, built openly, on a clear, explicitly presented basis;

2) building macropolitical identity strategies on principles that cannot be the subject of party discussions in the electoral process, on which there is a stable public consensus;

3) deconstruction of the Soviet experience of identity politics and focus on identifying elements of the semantic core of identity that correspond to the «civic» logic and political interpretation of the nation;

4) implementation of interculturalism as the main model of interaction of ethnocultural groups within the country;

5) distinguishing criteria for assessing the effectiveness of the implemented policy of macropolitical identity, the use of different ways to determine the erroneousness of decisions made in the process of its development;

6) increasing pluralism of participation in the development of macropolitical identity policy strategies through the involvement of civil society and academia;

7) increase of instrumental richness through more effective use of mechanisms that have demonstrated their high efficiency in world practice.

Key words: construction of macropolitical identity, identity, identity policy, historical memory policy, macropolitical identity, political identity, strategies of macropolitical identity.

**Список публікацій, в яких представлені основні наукові результати
дисертації**

Статті у періодичних наукових виданнях країн ЄС:

1. Мендрін О. Конструювання Іншого у процесі формування макрополітичної ідентичності // European Political and Law Discourse. 2021. Vol. 8. № 3. P. 71–77. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.10.

***Статті у наукових фахових виданнях України, включених до
міжнародних наукометричних баз даних:***

2. Мендрін О. В. Концептуальні підходи до формування та реалізації політики ідентичності в Україні // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2019. Вип. 24. С. 275285.

3. Мендрін О. В. Національне будівництво та криза ідентичності в країнах Центральної та Східної Європи : сучасні підходи в політологічних дослідженнях // Гілея : науковий вісник. 2020. № 2. Вип.153. С. 462–465.

4. Мендрін О. В. Формування макрополітичної ідентичності як фактор сталості демократичного розвитку в Україні // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2020. № 2829. С. 242–251. DOI: 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-242-251.

5. Мендрін О. В. Особливості впливу етнокультурних факторів на формування макрополітичної ідентичності в Україні // Politicus. 2021. Вип. 5. С. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-5.9>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Мендрін О. В. Політика ідентичності в структурі державного управління: підходи до обґрунтування та запровадження // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку : Збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 грудня 2018 р. (м. Сєверодонецьк) / Ред. колегія : Л. І. Павлова (гол.), Г. С. Агафонова, О. В. Карчевська. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 3740.

7. Мендрін О. В. Дослідження політичної ідентичності: підходи до періодизації та характеристики розвитку // Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ 01 лютого 2019 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 85–87.

8. Мендрін О. В. Виклики збройної агресії проти України для формування макрополітичної ідентичності // Ідентичності та політичні інститути: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 квітня 2019 (м. Ніжин) / За заг. ред. В. М. Циби. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 46–49.

9. Мендрін О. В. Глобалізаційні процеси та формування макрополітичної ідентичності // Перспективи розвитку наукових досліджень у контексті глобалізаційних змін: освіта, політика, економіка, міжкультурна комунікація : Матеріали III Міжнародної конференції 24–25 травня 2019 р. (м. Сєверодонецьк) / За заг. ред. О. Б. Целіщева. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 138–141.

10. Мендрін О. В. Проблема формування макрополітичної ідентичності у дискурсі Модерну // Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 23–24 травня 2019 р. (м. Івано-Франківськ) / ред. кол. : І. Є. Цепенда, О. О. Рафальський, А. В. Загороднюк, О. Я. Калакура та ін. Івано-Франківськ, 2019. С. 94–97.

11. Мендрін О. В. Політика пам'яті та макрополітична ідентичність в сучасній Україні // Ідентичності та політичні інститути : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції 23 квітня 2020 р. (м. Ніжин) / За заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 47–50.

12. Мендрін О. В. Проблеми визначення стратегії реалізації політики історичної пам'яті в Україні та формування макрополітичної ідентичності // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : Матеріали X Всеукраїнської інтернет-конференції 29

травня 2020 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь, 2020. С. 151–156.

13. Мендрін О. В., Пашина Н. П. Проблема формування макрополітичної ідентичності в політичній науці США // Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХІІІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ 05 лютого 2021 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. М. В. Трофименка. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 90–92.

14. Мендрін О. В. Оцінка радянського впливу в ідентитарних дослідженнях українських політологів // Ідентичності та політичні інститути : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 квітня 2021 р. (м. Ніжин) / За заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. С. 66–70.

15. Мендрін О. В. Стратегія формування макрополітичної ідентичності у процесі реінтеграції тимчасово окупованої території у Донецькій та Луганській областях // Повернення і переосвоєння тимчасово окупованих територій : збірник матеріалів Круглого столу 12 листопада 2021 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 45–49.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Еволюція концепту ідентичності в політичній науці.....	29
1.2. Понятійно-категорійний апарат та методологічна база дослідження	59
Висновки до першого розділу.....	76
РОЗДІЛ 2. СВІТОВА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	82
2.1. Історичний досвід побудови макрополітичної ідентичності: вироблені підходи.....	82
2.2. Складові елементи, фактори впливу та інструменти конструювання макрополітичної ідентичності	119
Висновки до другого розділу	137
РОЗДІЛ 3. КОНСТРУЮВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	142
3.1. Підходи до конструювання сучасної української макрополітичної ідентичності	142
3.2. Шляхи та перспективи вдосконалення стратегій формування макрополітичної ідентичності в Україні	176
Висновки до третього розділу.....	200
ВИСНОВКИ.....	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213

ВСТУП

Актуальність дослідження. Незавершена, неконтрольована, різновекторна трансформація українського суспільства, значною мірою спричинена геополітичними змінами 90-х рр. ХХ століття, обумовила виникнення певних соціальних, культурних, політичних, світоглядних зсувів, що характеризуються як «криза ідентичності». Когерентний характер феномену соціальної ідентичності, який визначає тісний зв'язок, пов'язаність та залежність політичних, культурних, економічних, суспільних вимірів ідентичності вимагає комплексного, розгляду та урахування потенційних обставин, векторів та наслідків їхнього взаємовпливу.

Додає актуальності й сукупність спричинених іноземною агресією проти України викликів, що зробили необхідність перегляду усталених практик формування макрополітичної ідентичності більш ніж нагальною.

Різноманітні виміри, аспекти перебігу та наслідки кризи усього спектру політичної ідентичності: національної, громадянської, ідейно-політичної тощо, були значною мірою досліджені у вітчизняній та зарубіжній політичній науці. Втім, непомітним виявився перехід до практичних кроків щодо виправлення кризової ситуації. Водночас, потреба такого переходу стала предметом наукової рефлексії дослідників, і позначилась на введенні у науковий дискурс терміну «політика ідентичності».

Разом із тим, тривалий час зберігався доволі умовний характер трансформації наукового дискурсу в поле практичної політики. Втім, активізація зусиль держави у напрямку запровадження програм, спрямованих на розвиток патріотичного виховання, яка стала помітною з 2015 року, дозволяє говорити не тільки про формування різними політичними акторами певних стратегій, але й про поступовий перехід до вироблення усталених підходів до формування макрополітичної ідентичності в країні.

Проблематика конструювання макрополітичної ідентичності безпосередньо зачіпає широке коло нагальних для акцентування і осмислення сучасним

українським суспільством та науковою спільнотою проблем, пов'язаних із «політикою пам'яті», зверненням до спільної історичної, ідейної, філософської, культурної спадщини, які виступають важливою частиною процесів формування ідентичності, отже потребують чіткого розуміння механізмів використання, що додає темі дослідження актуальності.

Водночас, подальші кроки на шляху розробки та вдосконалення стратегій формування макрополітичної ідентичності, не можливі без належної наукової рефлексії існуючого, як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Зростання значення публічної політики в українському суспільстві, поживавлення суспільно-політичного, громадського життя, активне включення все більшої частини суспільства у життя політичне, нарощування динаміки розвитку інститутів громадянського суспільства, також, посилюють процеси (ре)конструювання різних вимірів політичної ідентичності, а отже підвищують актуальність проблематики даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження підготовлене в рамках держбюджетної теми кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету «Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях: сучасний стан та перспективи» (номер державної реєстрації 0119U001312). Внесок автора в розробку вказаної теми полягає в аналізі ролі та значення ідентитарної проблематики для процесів реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, визначенні можливостей включення стратегії формування макрополітичної ідентичності як частини комплексної програми реінтеграції.

Ступінь дослідженості. Досягненню мети та виконанню теоретичних та практичних завдань дисертаційного дослідження сприяв аналіз напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зокрема, питання впливу різних проєкцій політичної ідентичності на макрополітичну розкривались в публікаціях К. Балабанова, Т. Бевз, О. Зорич,

М. Кармазіної, О. Кіндратець, В. Котигоренка, В. Лисак, О. Малінової, Л. Нагорної, Н. Пашиної, Н. Ротар, Л. Угрин.

Окремі аспекти формування національної та політичної ідентичності розглянуті в публікаціях М. Кармазіної, О. Новакової, Р. Офіцинського, М. Розумного, С. Ростецької тощо.

При створенні періодизації дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності залучались роботи Д. Істона, В. Маккензі, та Н. Пашиної.

У розгляді історичних аспектів формування макрополітичної ідентичності, та особливостей процесів національного будівництва, автор спирався на ґрунтовні дослідження Ю. Вебера, А. Віммера, Л. Грінфельд, К. Дойча, Ш. Ейзенштадта, П. Колсто, С. М. Ліпсета, С. Хантінгтона. Р. Хельгерсона, М. Ярдні. Аналіз радянського впливу на формування макрополітичної ідентичності здійснювався із залученням напрацювань Т. Мартіна, Ю. Сльозкіна, О. Юрчака.

Побудові типології образів Іншого та питань його конструювання сприяло вивчення робіт таких дослідників як: О. Вівер, Т. Дієз, К. Джонсон, О. Кіндратець, А. Колман, А. Тріандафілліду. Найбільш важливі, для нашого дослідження, таксономії політичних міфів представлені в публікаціях Д. Коклі, Г. Сміта та Г. Шепфліна.

В розгляді специфіки дискурсу націоналізму в пострадянських країнах автор спирався на розвідки Р. Брубейкера; символічної політики – П. Бурдьє, М. Едельмана, О. Малінової; історичної та комеморативних політики – А. Ассман, Г. Касьянова, Л. Нагорної, П. Нора, Е. Павлуш, С. Пахоменка, А. Полесе, А. Портнова, Ю. Шаповала, мовної політики – Н. Брагіної, В. Кулика та Л. Нагорної.

Узагальнення світового досвіду формування ідентичності приналежно до України, знайшло свій виклад в роботах Н. Пашиної, М. Розумного та Л. Угрин.

Процеси формування макрополітичної ідентичності в сучасній Україні допомогли розкрити дослідження М. Кармазіної, О. Кіндратець, О. Новакової,

Н. Пашиної, О. Рафальського. М. Розумного, С. Ростецької, М. Степико та Л. Угрин.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає формування макрополітичної ідентичності як напрям публічної діяльності політичних акторів щодо створення стійкої ідентифікації громадян в якості членів спільноти, що ототожнюють себе із державою.

Предметом дослідження є світовий досвід формування і реалізації стратегій та практик конструювання макрополітичної ідентичності, та український варіант їхнього втілення.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні сукупності механізмів реалізації владних стратегій конструювання макрополітичної ідентичності, на основі світового історичного досвіду, та з'ясування можливостей його використання у політичній практиці сучасної України. Відповідно до мети дослідження поставлено наступні **завдання**:

– проаналізувати історію розвитку концепту політичної ідентичності, вивчити та систематизувати підходи до дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності у вітчизняній та зарубіжній політичній науці;

– розкрити сутність та відношення одне до одного сукупності ключових понять та категорій, методів та підходів, що формують інструментарій дослідження макрополітичної ідентичності;

– дослідити світовий історичний досвід реалізації політичними акторами власних стратегій формування макрополітичної ідентичності, простеживши генезис інструментів та підходів до їхнього використання;

– проаналізувати вироблений політичними акторами інструментарій, встановити конституюючі елементи та визначити параметри, що характеризують процес конструювання макрополітичної ідентичності;

– охарактеризувати вітчизняні владні стратегії формування макрополітичної ідентичності, встановити їхню інструментальну насиченість та проаналізувати вироблені представниками інтелектуальної еліти комплексні проекти до впровадження політики макрополітичної ідентичності;

– визначити проблемні області формування макрополітичної ідентичності в Україні та виробити рекомендації щодо їхнього покращення на основі аналізу світового історичного досвіду.

Методи дослідження. Дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності потребує залучення низки методів та використання різних підходів до предмету вивчення, що є складним та багатовимірним. Отже, методологію дисертаційного дослідження обумовлює його інтердисциплінарний характер. В процесі дослідження автор спирався на певні методологічні підходи та теоретичні концепції, розроблені в межах політологічних та соціальних наук. Серед них: парадигма соціального конструктивізму, в рисах, запропонованих П. Бергером і Т. Лукманом, що задавала загальну рамку інтерпретації ідентичності; концепція про «уявлений» характер макроспільнот, розроблена Б. Андерсоном; логіка інтерпретації символічної політики та символічної влади, окреслена М. Едельманом та П. Бурдьє.

Інтердисциплінарний характер дослідження обумовив необхідність застосовування низки як загальнонаукових, так і спеціальних (конкретно-наукових) методів. Серед залучених загальнонаукових методів окремо слід зазначити такі як: аналіз та синтез, дедукцію та індукцію, узагальнення та порівняння.

Залучення термінологічного аналізу, разом із загальнонауковими методами аналізу й синтезу, дедукції та індукції, узагальнення та порівняння, дозволило дослідити процес формування понятійно-категорійного апарату дослідження (підрозділи 1.2, 2.2).

Використання низки загальнонаукових методів, разом із структурно-функціональним аналізом та системним підходом, дозволило комплексно розглянути створення макрополітичної ідентичності, виділити відповідні конструктивні елементи, а також визначити умови та способи їхнього функціонування, запропонувати аналітичний інструмент для опису та оцінки ефективності стратегій формування макрополітичної ідентичності (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2).

Порівняльно-історичний метод, а саме метод історичної аналогії, застосовувався задля порівняння теоретичної побудови з різними локальними історичними фактами та подіями (підрозділи 2.1, 2.2). Історико-типологічний метод, у поєднанні з індуктивним методом, використовувався при складанні періодизації дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності (підрозділ 1.1). Залучення порівняльно-історичного методу обумовило компаративістський контекст дослідження і при вивченні підходів до конструювання макрополітичної ідентичності в Італії та Німеччині, а також порівнянні українського досвіду використання окремих інструментів створення та зміцнення макрополітичної ідентичності з досвідом інших країн (підрозділи 2.1, 3.1).

Методи тематичного та якісного контент-аналізу, використання яких дозволяє автоматизувати спеціалізоване програмне забезпечення (MAXQDA 2020), залучались для аналізу декількох корпусів текстів: промов президентів України, експертних оцінок політики ідентичності. Їхнє використання дозволило визначити принципи та напрямки, за якими політичні актори дискурсивно вибудовували свої стратегії формування макрополітичної ідентичності (підрозділи 3.1, 3.2).

Джерельну та інформаційно-аналітичну основу дисертаційного дослідження сформували нормативно-правові акти України (закони України, постанови Верховної ради та Кабінету Міністрів, укази Президента України тощо); вторинні дані соціологічних опитувань, представлені українськими центрами дослідження суспільної думки; експертні матеріали та аналітичні доповіді, підготовлені вітчизняними науково-дослідними установами (Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національним інститутом стратегічних досліджень) та аналітичними центрами (Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Розумкова); інаугураційні та комеморативні промови президентів України; мемуари політичних діячів; наукові публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників тощо.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена сукупністю поставлених дослідницьких завдань та полягає у комплексному дослідженні вироблених (теоретичних та практичних) підходів до конструювання макрополітичної ідентичності в Україні у контексті світового історичного досвіду.

Отримані результати дозволили сформулювати наукові положення й узагальнення, що становлять наукову новизну та полягають у тому, що в дисертаційному дослідженні:

вперше:

– розроблено періодизацію дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності на основі комплексного критерію, що поєднує: способи проблематизації конструювання макрополітичної ідентичності; зміни методологічних підходів до дослідження ідентитарних процесів; характеристики організаційних форм вивчення, що визначали інтенсивність досліджень;

– запропоновано схему аналітичного опису стратегій формування макрополітичної ідентичності, яка може слугувати інструментом аналізу та порівняння стратегій формування макрополітичної ідентичності, а саме: семантичне ядро, параметри плюралізму участі та інструментальної насиченості, а також зовнішні чинники впливу;

удосконалено:

– визначення базових категорій, що характеризують концептуалізацію процесу конструювання макрополітичної ідентичності. Запропоновано авторське визначення таких понять як: «стратегія формування макрополітичної ідентичності», «політика макрополітичної ідентичності», «політичний міф»;

– типологію образів Іншого, як набору з п'яти бінарних опозицій що включає: базового та значущого, позитивного (агоністичного) та негативного (антагоністичного), темпорального та спатіального, єдиного та множинного, а також внутрішнього та зовнішнього Іншого;

– методологію дослідження стратегій і практик конструювання макрополітичної ідентичності із застосуванням інтердисциплінарного підходу для

синтезу методів різних дисциплін, з метою забезпечення необхідної повноти дослідження, використанням сучасних електронних технологій (програмне забезпечення MAXQDA 2020) для підвищення якості тематичного та контент-аналізу в дослідженні;

отримало подальший розвиток:

– наукове осмислення світового історичного досвіду формування макрополітичної ідентичності, прослідковано способи зародження і утвердження в політичній теорії та практиці логіки конструювання макрополітичної ідентичності;

– дослідження стратегій конструювання макрополітичної ідентичності в Україні на основі порівняльного аналізу сукупності нормативно закріплених рішень, публічних виступів та мемуарів президентів України, комплексних проектів інтелектуальної еліти, що дозволило сформувати певні рекомендації відносно вдосконалення процесу формування макрополітичної ідентичності в українському суспільстві;

– характеристика найбільш важливих інструментів конструювання макрополітичної ідентичності, таких як: політичні міфи, формування образу Іншого, символічна політика, політика пам'яті, історична, комеморативну, мовна, релігійна, інформаційна політика, система цивільного (патріотичного) виховання у школах та практика загальної служби в армії.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їхнього подальшого використання при розробці політики макрополітичної ідентичності в Україні, правових засад і критеріїв її аналізу та оцінки, а також академічному вивченні теорії та практики конструювання макрополітичної ідентичності в Україні та світі.

Дисертаційне дослідження створює основу для подальшого аналізу світового та українського досвіду інструментів, умов реалізації, стратегій політичних акторів при формуванні макрополітичної ідентичності. Висновки та положення дисертації можуть становити інтерес для політичних акторів різного рівня (органів державної влади, політичних партій та лідерів, структур

громадянського суспільства), що виступають в якості суб'єктів створення стратегій формування макрополітичної ідентичності в Україні.

Разом із тим, представлений у роботі фактичний матеріал та результати дослідження можуть бути використані у розробці навчальної та науково-методичної літератури з таких дисциплін як: «Аналіз державної політики», «Політична культура», «Політична психологія», «Політична соціологія», «Політичні процеси та політичні відносини», «Політична конфліктологія», «Політична кризологія та ризикологія» тощо.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, основні наукові положення та рекомендації, визначені в роботі, отримані безпосередньо автором та є особистим внеском здобувача в розробку теми. Авторство опублікованих за темою дослідження статей є одноосібним.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорювались на міжнародних, всеукраїнських та університетських науково-практичних, інтернет конференціях та круглих столах і представлені в матеріалах III Міжнародної конференції «Перспективи розвитку наукових досліджень у контексті глобалізаційних змін: освіта, політика, економіка, міжкультурна комунікація» (м. Сєверодонецьк, 24–25 травня 2019 р.), IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ідентичності та політичні інститути» (м. Ніжин, 25 квітня 2019), II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри» (м. Івано-Франківськ, 23–24 травня 2019 р.), XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Сєверодонецьк, 26 грудня 2018 р.), V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ідентичності та політичні інститути» (м. Ніжин, 23 квітня 2020 р.), X Всеукраїнської інтернет-конференції «Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу» (м. Маріуполь, 29 травня 2020 р.), XXI та XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 01 лютого 2019, 05 лютого 2021 р.), VI

Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ідентичності та політичні інститути» (м. Ніжин, 22 квітня 2021 р.), Круглого столу «Повернення і переосвоєння тимчасово окупованих територій» (м. Маріуполь, 12 листопада 2021 р.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 15 наукових робіт, зокрема, 1 стаття у періодичному виданні держави, яка входить до Європейського Союзу (Чеська Республіка), 4 статті у періодичних наукових фахових виданнях України з політології, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 10 публікацій у матеріалах науково-практичних конференцій та круглих столів.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладено на 194 сторінках. Список використаної джерел включає 424 найменування на 46 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Еволюція концепту ідентичності в політичній науці

Перші спроби використання концепту «ідентичність» в контексті політичного аналізу датуються 60-ми роками ХХ століття, втім, про концептуалізацію поняття у світовій політичній науці можна говорити вже з 1970-х років [358, с. 11-12]. Розуміння того, яким чином розроблялась проблематика ідентичності в межах соціальної теорії дозволяє пояснити стан концептуалізації та особливості поширення поняття в політичній науці. Концепт ідентичності, в його сучасному представленні в межах суспільних наук, є результатом мультидисциплінарного дискурсу стосовно проблематики того, що саме обумовлює представлення людини про себе, яким чином це представлення формується і змінюється або, навпаки, лишається сталим у наступних постійних та різноманітних ситуаціях взаємодії з іншими, як індивідами, так і групами чи соціальними інститутами.

Питання визначення кола наукового вжитку, певної еволюції семантичного наповнення поняття ідентичність, досліджувалось вченими різних напрямів та країн, результатом чого стало створення доволі різноманітної та значної кількості публікацій з питання. Зокрема, бібліографія досліджень соціальної й політичної ідентичності, представлена у індексі «Гугл Академія», налічує сотні тисяч пунктів.

Враховуючи зазначене, в подальшому викладі, не претендуючи на вичерпність, автор зупиниться лише на тих аспектах розвитку концепту ідентичності, що мають безпосереднє відношення до теми роботи.

Посилення зацікавленості до явища ідентичності та намагання наукового обґрунтування концепту збігається із підвищеним інтересом науковців в цей час до проблематики агентності (agency), мікрорівня соціальної взаємодії, а також зазначеною К. Хеєм актуалізацією в соціальній та політичній теорії у 1970-і рр.,

спробою вийти за межі існуючого жорсткого розподілу агентності та структури [320, с. 101], віднайти баланс між цими відмінними оптиками представлення світу соціальних явищ. Такий збіг представляється не випадковим, адже концепт ідентичності, певною мірою, виявляє потенціал до «примирення» агентності та структури, а також поєднання світу мікро та макросуспільних явищ.

У сучасній соціальній теорії, можливості та варіативність співвідношення агентності та структури визнають: 1) «базовою проблемою сучасної соціальної теорії», яка позначає протиставлення, опозицію «волюнтаризму до детермінізму, суб'єктивізму до об'єктивізму та мікрорівня до макро» [255, с. XI]; 2) такою, що безпосередньо зачіпає не тільки епістемологічні, а й онтологічні аспекти соціальних наук [314, с. 2]; 3) одним з «великих питань» соціальної та політичної теорії [320, с. 93], що може певним чином структурувати масив теоретичних концепцій. Згідно із характеристикою представленою Е. Гіденсом, якщо «в концепціях розуміючої соціології при поясненні людської поведінки гармонійно лідирують дія та значення [...] з точки зору функціоналізму та структуралізму, структура (в різних значеннях, що надаються цьому поняттю) має пріоритет над дією, та обмежуючі її якості підкреслюються особливо [314, с. 2]. Втім, науковий доробок як самого Е. Гіденса, так і деяких інших відомих соціологів філософів ХХ століття, зокрема: М. Арчер, П. Бурдьє та Ю. Хабермаса, дозволяє вирізнити третій напрямок – інтеграції структури та агентності, подолання однобічності у сприйнятті суспільних, політичних явищ.

Майже паралельно із проблемою структури та агентності, у дискурсі суспільно-політичних наук відбувались спроби віднайти шляхи інтеграції ще однієї значної дихотомії: макро- та мікроструктур, що також позначилось на проблематизації концептів соціальної та політичної ідентичності. Можна пристати на думку Дж. Рітцера щодо неправомірності ототожнення проблематики «мікро- / макроструктур» та «структури / агентності» і наявності значних та суттєвих відмінностей в питаннях, які вони охоплюють. Оскільки, агентність, за його твердженням, поруч із більш уживаним ототожненням із мікрорівнем та індивідуальними особами – акторами, «може відноситись і до діючих (макро)

колективів» та, «якщо погодитись із розумінням цих колективів в якості соціальних агентів, ми не можемо прирівнювати агентність та мікрорівневі явища», отже, «і агентність і структура можуть відноситись до феноменів як мікрорівня, так і макрорівня або до обох» [390, с. 521].

Важливим для нашого подальшого викладу є розуміння того, що взаємовідношення зазначених понять знаходиться у відповідності до еволюції концепту ідентичності, що виникає як характеристика індивідуальних агентів соціальної взаємодії, а згодом позначає характеристики як колективних, так і індивідуальних акторів, які реалізують свої завдання та наміри на макрорівні соціальної та політичної взаємодії.

Закріпившись в арсеналі психологічних дисциплін, поняття ідентичність використовувалось в якості аналітичної категорії для позначення фундаментальних характеристик індивідів і груп. В такому розумінні його застосовували як в роботах з психоаналітичних студій, так і в різних напрямках соціальної теорії, зокрема, соціальній психології. Результати наукового опрацювання концепту в межах цього, останнього, напряму сформували базові засади сучасних теорії ідентичності та близької до неї теорії соціальної ідентичності. Проблематика, що склала основу теорії ідентичності, розроблялась представниками символічного інтеракціонізму, який ґрунтувався на ідеях Дж. Г. Міда, Г. Блумера, та їхніх послідовників [270, с. 18] і структурного символічного інтеракціонізму [405, с. 88]. Власне Дж. Г. Мід не вдавався до безпосередньої концептуалізації поняття «ідентичність» в своїх роботах та лекціях [322, с. 808-809], однак, його теорія щодо природи комунікації, структури особистості і міжособової взаємодії, представлена у виданій його учнями роботі «Розум, особистість (самість) та суспільство» [362], справила значний вплив на ідентитарні дослідження.

Ідеї Дж. Г. Міда стали важливим відправним пунктом як для розвитку інтерпретативних підходів в межах соціальної теорії, так і безпосередньо напряму символічного інтеракціонізму та теорії ідентичності. У пізнішому розвитку інтелектуального доробку символічного інтеракціонізму можна вирізнити сталу

тенденцію до відходу від дослідження лише мікросоціальних процесів та спроб інтегрувати його із структурними підходами при розгляді суспільно-політичних процесів.

Цей процес помітний навіть у відмінностях Чиказької та Айовської шкіл символічного інтеракціонізму, що виникають як інституціональне оформлення розділення напряму учнями Дж. Г. Міда. В той час як представники Чиказької школи продовжують дотримуватись мідівських наукових поглядів та методологічних настанов, представники Айовської школи намагаються операціоналізувати базові поняття теорії та знайти можливість інтегрувати її з представленнями про наявність соціальних структур та установок, що впливають на поведінку особистості [285, с. 9-10]. Певне продовження тенденції до інтеграції підходів аналізу мікро та макроструктур можна побачити в формуванні структурного символічного інтеракціонізму (теорії ідентичності) Ш. Страйкером. Автор, зокрема, ставив на меті подальший розвиток концептуальної основи, що забезпечить «перехід з індивідуального рівня на рівень великої соціальної структури і назворот» [390, с. 386-387].

Зазначена тенденція призвела до залучення та розробки концепту «ідентичності», що мав розширити сукупність смислів, які вкладались у поняття самоті (self) і до розробки теорій ідентичності та соціальної ідентичності. Запропонований Ш. Страйкером підхід передбачав залучення до теорії символічного інтеракціонізму рольової теорії. Він визначав ідентичність як «інтерналізовані рольові очікування, які індивіди сприймають як частину того, хто вони є. Для кожної соціальної ролі, що людина відіграє у суспільстві формується відповідна ідентичність» [270, с. 45-46]. Такі ідентичності формують ієрархічну структуру (salience hierarchy), в якій найвищу ланку займає та, що більш затребувана у різного типу соціальних інтеракціях і таким чином визначає готовність соціального актора виступати у найважливішій для нього ролі, обираючи таким чином моделі поведінки [414, с. 333]. Отже, для Ш. Страйкера ідентичність виступає як предмет вибору та створення значимої ролі, а соціальні структури в цьому процесі виступають як джерела певного обмеження.

Дещо інше бачення процесу формування ідентичності було запропоноване представниками соціальної теорії ідентичності, розробка якої пов'язана з роботами Г. Теджфела, Дж. Тернера, М. Хогга та інших. Представники цього напрямку значно просунулись на шляху поєднання концепту ідентичності та аналізу соціальних спільнот макрорівня. Також, ідея щодо наявності певної структури в наборі ідентичностей, якими оперує особа, отримала в межах їх теоретичного доробку своє продовження. На відміну від традиції символічного інтеракціонізму, де «ідентичність інтерпретується як невід'ємно соціальна на всіх рівнях, теорія соціальної ідентичності стверджує, що групова ідентичність формується психологічно, і протиставляється особистій ідентичності» [271, с. 4425]. Власне, ідентичності людини розглядаються в рамках цієї теорії як репертуар способів представлення себе. Наявні ідентичності розрізняють на персональні (*personal identity*), вони формуються як «визначення та оцінка себе з точки зору індивідуальних особистісних ознак [...] або приватних стосунків», та соціальні (*social identity*) – що є результатом «визначення та оцінки себе з точки зору атрибутів конкретних груп, до яких належить людина» [324, с. 749]. При цьому, самі соціальні групи є об'єднанням декількох людей, що поділяють одну й ту саму ідентичність. Отже, персональна та соціальна ідентичності принципово відмінні за об'єктом референції, в залежності від специфіки багатьох соціальних, економічних, політичних, культурних факторів, можуть знаходитись у відмінній диспозиції одна до іншої. Серед чинників, що обумовлюють взаємовідношення різних типів ідентичності, можуть виступати й характерні риси політичної культури, особливості функціонування інститутів та інші риси політичної системи.

Оскільки індивіди можуть мати «стільки соціальних та персональних ідентичностей, скільки є груп до яких вони належать та приватних стосунків, у які вони залучені», постає необхідність вибудовувати певну ієрархію цих ідентичностей, ранжуючи їх у відповідності до критеріїв, що визначають ступінь важливості, адже за «конкретних обставин лише одна з репертуару ідентичностей виступає як психологічно важлива для управління соціальним сприйняттям,

самовизначенням та соціальною поведінкою» [325, с. 115]. Власне, таке розуміння ранжування та вибору ідентичностей корелює з результатами експерименту представників Айовської школи М. Куна та Т. МакПартленда, хоча останні стояли на інших теоретичних засадах і не поділяли теорію соціальної ідентичності. Проведений ними тест «Двадцяти висловлювань» на питання «Хто я?» продемонстрував суттєву відмінність людей за кількістю об'єктивних (певною мірою відповідали соціальним ідентичностям) та суб'єктивних компонентів в «Я-концепції», на користь перших та більшу виразність об'єктивного, «соціально-пов'язаного», компонента в самохарактеристиці індивідів [351, с. 75-76]. Представлені М. Куном та Т. МакПартлендом висновки, дозволяють зробити певні припущення щодо того, що саме соціальні ідентичності будуть домінувати в ситуаціях «об'єктивних стосунків» та визначати колективну, суспільно-обумовлену ідентичність як переважаючу в ситуаціях різних суспільно-політичних інтеракцій людини, а значення соціальних груп буде зростати при визначенні домінуючої ідентичності, навіть як персональної характеристики себе.

Соціальні групи, приналежність до яких індивідів виступає фактором визначення їхньої соціальної ідентичності, розрізняються за багатьма ознаками: розміром, функціональними характеристиками, тривалістю свого існування та розповсюдженістю. Одне важливе розрізнення дозволяє розподіляти групи на «засновані на подібності категоріальні групи» (similarity-based categorical groups) та «засновані на взаємодії динамічні групи» (interaction-based dynamic groups). На думку М. Хогга, воно відсилає до відомого розподілу соціальних груп, запропонованого Ф. Теннісом у 1857 році, на спільноту (Gemeinschaft) та об'єднання, суспільство (Gesellschaft) [325, с. 117]. Однак, саме ідентифікація індивідів з групами визначає природу останніх, забезпечує можливість їхнього існування, а також спонукає людей до відчуття себе і поводження як члени таких груп. Задля пояснення природи та генезису такої ідентифікації, вводиться поняття «прототипу» – аналітичної категорії, на позначення «складних, нечітких наборів взаємопов'язаних ознак (поведінка, вірування, ставлення, звичаї, одяг і таке інше), які фіксують подібність в середині груп та відмінність між групами, що

виникають у свідомості людей», а також «максимізують мета-контраст, – відношення відмінностей між групами до відмінностей всередині групи» [324, с. 749]. До найбільш поширених прототипів можна віднести такі, що відповідають базовим ознакам для формування ідентичності в її соціокультурному та політичному вимірах. Групові прототипи є плинними та можуть змінюватись не тільки в залежності від контексту порівняння, але й ступеня заглиблення в такий контекст.

В процесі співставлення індивідами прототипів своїх груп з іншими, створюються передумови вибудовування міжгрупових відносин, аналізу яких приділяється значна увага в теорії соціальної ідентичності. Водночас, можливість оцінювати соціальні групи як макро- так і мікрорівнів, дозволяє пропонувати пояснення, зокрема, таким явищам, як «етноцетризм та груповий фаворитизм, боротьба за статус, престиж та самобутність» [325, с. 122].

Безпосередньо до політичної науки концепт ідентичності залучається Л. Паєм, який запозичує його в Е. Еріксона. В. Маккензі (W.J.M. Mackenzie) вказує на те, що термін був вперше використаний Л. Паєм в процесі роботи над великим дослідницьким проектом, за результатами якого було надруковано вісім томів, в тому числі, «Політика регіонів, що розвиваються», – перша публікація, за редакцією Г. Алмонда, видана в 1960 році [358, с. 11-12]. Познайомившись з ідеями Е. Еріксона на факультетському семінарі в Массачусетському технологічному інституті, Л. Пай почав залучати психологічні аспекти міжособистісної та групової взаємодії до пояснювальних моделей політичних досліджень. Згодом, у передмові до своєї роботи «Азійська влада та політика. Культурні виміри влади» (*Asian Power and Politics. The Cultural Dimensions of Authority*) Луціан Пай зазначав, що під час проведення низки проєктів, в яких він інтерв'ював малайських китайців, індійців та бірманців, він помітив суттєві відмінності від європейців у способах формування групової ідентичності, визначенні її важливості та представленнях про природу політичної влади. Помічені ним суттєві відмінності спонукали його до переосмислення розуміння

автономності та індивідуальної і групової ідентичності для різних політичних культур [387, с. X].

Тож, робота Е. Еріксона про кризу ідентичності особистості послужила основою для продуктивної побудови Л. Пая щодо кризи в суспільстві. Таким чином, вже на етапі запозичення, для політології важливими виявились інтегративні якості концепту, що дозволив провести зв'язок між феноменами міжособистісної взаємодії, тобто явищами мікрорівня соціальної інтеракції, та рівнем аналізу макроспільнот. Роботи Е. Еріксона, в методологічному плані, розроблялись в рамках психоаналітичного напрямку, який автор намагався поєднати із певним соціологізмом та зацікавленістю «лівою критикою», що може пояснити інтерес, продемонстрований в роботі, як до проблем особистісної кризи, так і до намагань вписати ідентитарну тематику до більш широкого суспільно-політичного контексту, обґрунтувавши причини кризових явищ обставинами класового гноблення.

Популярність та широка уживаність, якої набули у суспільно-політичних науках поняття «ідентичність» та «криза ідентичності» призвели до певного розростання сфери їхнього застосування Е. Еріксоном: від рівня міжособистісних стосунків та характеристик стану людини, хоча й пов'язаних із контактами з соціальним оточенням, до групової ідентичності, як основи формування особистості та «важливості ідентичності в соціогенетичній еволюції» [303, с. 42-43]. Зокрема, приклад кризи ідентичності Е. Еріксон вбачав в обставинах, що призвели до формування нацистського режиму в Німеччині, коли «гнів, який виникає перед загрозою втрати ідентичності може знаходити вираз у неупорядкованому насильстві натовпу, або [...] слугувати прогресуючій деструктивності, яку продукує машина гноблення та війни» [302, с. 20-21]. Окреслені Е. Еріксоном концепції кризи ідентичності та негативної ідентичності, поступовий перехід до розгляду ідентичності як характеристики соціальної, створили значну основу для подальшого розвитку ідентитарних досліджень, вивчення політичної ідентичності в пострадянських та постсоціалістичних країнах.

Отже, залучення концепту політичної ідентичності, відбувалось в контексті пошуку відповідей на ті «виклики часу», що постали перед світовою і, зокрема, американською політичною наукою. Воно було обумовлене й умовами розвитку політичної науки, як академічної дисципліни, що намагається зберігати зв'язок із практикою.

Логіка подальшого наукового вивчення призвела до намагання узагальнити результати вивчення концепту політичної ідентичності, впорядкувати накопичений масив досліджень в сучасній світовій науці [118, с. 85-86]. Спроби вирізнити періоди в процесі концептуалізації політичної ідентичності були запропоновані у статті О. Попової, окремі положення якої були уточненні у публікаціях інших дослідників. Зокрема, Н. Пашина запропонувала власну періодизацію, уточнивши попередню та конкретизувавши її в частині розвитку української політичної науки [122, с. 64-67].

Базовим критерієм для вирізнення того або іншого періоду, з визначених трьох, для О. Попової була поява нових напрямів аналізу, їхнього домінування в науковому дискурсі в процесі поступової концептуалізації політичної ідентичності. При цьому, важливим аспектом авторського погляду на періодизацію процесу розробки проблематики політичної ідентичності в світовій політичній науці, було представлення періодів як «хвиль», оскільки «існування виникаючих нових тем не обмежувалося часовими межами тільки одного етапу» [118, с. 85].

В цілому, погоджуючись із запропонованими О. Поповою підходом та хронологією, українські автори підкреслюють необхідність уточнення, деталізації [122, с. 33] та доповнення [86, с. 37; 89] періодизації задля урахування поточного стану дослідження проблематики. Н. Пашина пропонує розрізняти чотири етапи, розглядаючи в якості критерія виокремлення «сутнісні домінанти», що обумовили інтерес дослідників та сформували особливості напрямів наукового пошуку [116, с. 58].

Втім, періодизацію дослідження саме процесів формування макрополітичної ідентичності, для потреб нашого дослідження, слід визначати,

виходячи за межі термінологічних рамок заданих використанням концепту «політична ідентичність». І розглядати історію вивчення спроб різних політичних акторів підтримувати, відновлювати, конструювати макрополітичну ідентичність як стали ідентифікацію зі спільнотою, що асоційована із державою.

Отже, евристично обґрунтованим, на наш погляд, видається виділення сукупності критеріїв, які складають основу для періодизації. До таких критеріїв варто віднести: 1) підхід до проблематизації формування макрополітичної ідентичності; 2) теоретико-методологічні засади, на яких базувалось дослідження; 3) спосіб організації досліджень, їх інтенсивність. Хоча, як і в будь-якій періодизації, розподіл зберігає умовність, а повнота наповнення періодів може уточнюватись, представляється, що запропонований нами підхід дозволить відобразити як складність самого процесу наукового пошуку, так і масштаб досягнутих на цьому шляху результатів.

Базуючись на зазначених критеріях, ми пропонуємо вирізняти п'ять періодів дослідження процесу формування макрополітичної ідентичності.

Перший період починається з підйому фахового інтересу до проблеми забезпечення консолідації громадян навколо держави, формування спільноти, що здатна ставати основою прогресивних змін у державі, який прослідковується у другій половині 20-х років ХХ століття. Певне зацікавлення у проблематиці формування макрополітичної єдності можна бачити вже в роботі видатного американського філософа Джона Дьюї «Суспільство і його проблеми» (1927). У цій роботі Д. Дьюї обґрунтовує важливість спільнот, від локальних, що функціонують на мікрорівні, таких як сім'я і територіальні локальні об'єднання громадян, до макрорівня держави. Спільнот, які не протистоять одна одній, а спільно працюють задля створення «повнокровного суспільства», посправжньому демократичного «великого співтовариства» [287, с. 147-157]. Написана під час панування в американському суспільстві ідей необхідності розвитку крайнього індивідуалізму, робота Д. Дьюї відсилала до популярних в кінці ХІХ – першому двадцятиріччі ХХ ст. прогресистських уявлень про необхідність проведення реформ для подальшого соціально-політичного

прогресу. В цілому ряді аспектів, зокрема щодо активної участі держави в такому реформуванні та згуртуванні громадян для вирішення важливих для суспільства загалом завдань, ця робота передбачувала нове розуміння демократії, яке формувалося Ф. Д. Рузвельтом в процесі реалізації «Нового курсу» [121, с. 90].

Значну увагу питанням створення умов для забезпечення консолідації громадян навколо держави, приділив видатний американський політолог, засновник Чиказької школи політичних досліджень, Ч. Е. Меріам. Одним з наукових проєктів, організованих Ч. Меріамом, стало проведення «Дослідження по формуванню громадян» (Studies in the Making of Citizens), – порівняльного вивчення умов громадянського виховання в низці країн світу. За результатами цього дослідження, розпочатого в 1927 р., були видані окремі публікації про кожну з них і узагальнююча робота самого Меріама «Формування громадян» (1931). Проведені дослідження мали на меті вивчити механізми громадянського навчання в країнах з різними типами політичних режимів, культурних традицій і соціальних устоїв, і виявилися, за твердженням Г. Алмонда, «попередниками сучасних досліджень політичної соціалізації і політичної культури» [253, с. 67]. У роботах проєкту Меріам не хотів бачити історичні нариси розвитку ідей націоналізму або патріотизму в тій чи іншій країні. Його цікавили відповіді на практичні питання щодо: а) конкуренції та взаємодії різних соціальних груп між собою та з державою; б) їхнього зв'язку з процесами інтеграції або дезінтеграції держави; в) того, якою мірою механізми громадянського навчання можуть слугувати інструментами посилення «центральної політичної лояльності» [364, с. X-XII].

Підбиваючи підсумки проєкту, Ч. Меріам вирізнив низку важливих моментів: в процесі формування лояльності громадян до держави все більшого впливу набувають альтернативні державі політичні актори, а саме: політичні партії, патріотичні організації, засоби масової інформації; водночас, вони, як і міждержавні об'єднання, можуть по-різному впливати на формування центральної політичної лояльності; у формуванні лояльності громадян до держави велику роль, зазвичай, відіграє система середньої освіти, чие значення, на думку

Меріама, буде із часом посилюватися, що робило необхідним розвиток системи громадянської освіти з метою забезпечення сталого розвитку країни. Тож, у роботах Д. Дьюї та Ч. Е. Меріама можна знайти постановку проблем, що стали актуальними і викликали дослідницький інтерес вже в другій половині ХХ століття. Переважно, вони пізніше обговорювались без посилання на зазначені дослідження, з відмінних теоретичних позицій та на іншому емпіричному матеріалі [121, с. 91]. Після появи цих перших досліджень, спостерігається певне зниження наукового інтересу до означеної проблематики, що, відповідним чином позначилось і на інших складових: методолгічній та організаційній. Такий стан у процесі дослідження можемо спостерігати протягом 1940-1950-х років.

Другий період, початок якого припадає на 1960-і роки, обумовлений низкою суспільно-політичних змін, які призводять до зростання академічного інтересу до формування різних проєкцій політичної ідентичності. Це відмічають як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники [116; 122; 86]. Другий період характеризували: 1) підйом наукового інтересу до питань про умови формування політичної ідентичності, 2) проблематизація тематики політичної ідентичності в рамках усього спектру соціальних наук, а також 3) обґрунтування важливості вивчення політичної складової соціальної ідентичності людини.

Дослідження електоральної поведінки громадян, що стало актуальною проблемою політичної науки у 1960-х рр. в США, спричинило привнесення до наукового дискурсу поняття ідентифікації. Початок історії таких досліджень, вбачають у роботі П. Лазарсфельда та його колег по Колумбійському університету, датованій 1944 р. Згодом, студії у цьому напрямі були продовжені не менш відомими роботами У. Міллера «Однопартійна політика та виборець» (1956), А. Кемпбела, Ф. Конверса, У. Міллера та Д. Стоукса «Американський виборець» (1960), Р. Патнема «Політичні установки та місцева громада» (1966) тощо [275, с. 235].

Як визначають автори «Американського виборця», їхнє дослідження мало на меті вивчення електоральної поведінки окремого виборця та факторів історичного, економічного, соціального характеру, які впливають на нього [273, с.

521-522]. Втім, намагання вийти у висновках за межі мікроаналізу, побачити зв'язок між поведінкою окремої людини і змінами політичної системи, не були покинуті і представлені у заключних розділах роботи.

Згодом електоральні дослідження та питання становлення та підтримки партійно-політичної ідентичності були перенесені за межі США, що обумовило потребу в адаптації до багатопартійних систем Європи та транзитних політич пострадянського простору, але таке перенесення дозволило більш повно показати вплив індивідуальної та групової ідентифікації на стан політичної системи, зв'язок між рівнем поведінки індивіда та макрополітичними змінами.

Можна побачити, що процес концептуалізації політичної ідентичності, у своєму історичному розвитку, не є відірваним від прикмет, які визначили специфіку формування політології у означені періоди. Зокрема, Д. Істон характеризував домінуючу методологічну установку у політичній науці США після другої світової війни і до кінця 1960-х- початку 1970-х рр., як біхевіоралістську та, серед інших, виділяв такі її риси як «прийняття людської індивідуальності у якості фокусу дослідження та наукового методу», намагання залучити кількісні емпіричні методи дослідження, які мають відповідати визначеним критеріям науковості [295, с. 278-279]. Саме цей період стає часом спроб усвідомлення наслідків та пошуку причин двох світових воєн, появи фашизму та нацизму, намагання сформулювати теорії та методологічні підходи, що дозволили б віднайти «інтелектуальне вирішення цих трагічних історичних загадок», однією з яких можна вважати підйом вивчення політичної культури [254, с. 142].

Події політичного та академічного, інтелектуального розвитку 1960-х рр. спонукали до появи досліджень процесів формування макрополітичної ідентичності. Перші були обумовлені процесом появи значної кількості нових держав. Другі, – розвитком компаративних досліджень у політичній науці, актуалізацією роботою Г. Алмонда та С. Верби значення політичної культури для сталого розвитку держави. Питання, що їх поставила остання, обумовили появу

досліджень процесів формування макрополітичної ідентичності, того, які чинники впливають на успішність цього процесу, визначають його результати.

Перші дослідження зазначеної проблематики в політичній науці почались в межах вивчення питань національного будівництва (nation building). Піонерна робота з цього напрямку: «Національне будівництво у порівняльних контекстах» (Nation Building in Comparative Contexts) за редакцією К. Дойча та В. Фолтца, відразу намагалась дати якомога широкое представлення про предметну область. Автори, крім теоретичного вступу К. Дойча та підбірки наявної на момент друку (1966) літератури, у восьми частинах роботи передбачили як розділи, присвячені історичному екскурсу в процеси національного будівництва, так і окремим проблемним питанням. Напрямок, що його намагались концептуалізувати, від самого початку був заснований на конструктивістському підході, ідеях порівняльних досліджень та скерований на спроби віднайти відповіді на питання щодо ефективних можливостей згуртування громадян задля підтримки та розбудови власної держави. [369, с. 3-7]. Серед відомих вчених, що формували цей напрям можна зазначити таких політологів, соціологів та істориків як, вже згадувані редактори та автори збірника «Національне будівництво в компаративних контекстах»: К. Дойч, В. Фолтц, К. Фрідріх, Дж. Страйер, Х. Вайленманн, а також Р. Бендікса, Д. Растоу та ін. У цей же час (1967), видатний ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт починає застосовувати ідеї К. Дойча щодо «соціальної мобілізації» до аналізу становлення держави Ізраїль та конститууючих її суспільних змін – міграційних хвиль (алій), оцінюючи їхню роль в процесі модернізації та національної інтеграції [299, с. 1-24]. Його роботи обумовили «домінування парадигми національного будівництва», осередком якого був Єврейський університет в Єрусалимі, до середини 1970-х років [388, с. 200]. Втім, навіть згодом, інтерес до дослідження, пов'язаної із ним у даних обставинах, проблематики національного будівництва не зникає, хоча й формулюється в інших термінах, в межах нових теоретичних орієнтацій [92, с. 462-463].

Вивчення формування макрополітичної ідентичності ставало важливою частиною триваючого дискурсу про стійкість і розвиток демократії у США. В дослідженні С. М. Ліпсета «Перша нація. Сполучені Штати Америки в історичній та порівняльній перспективі» (1963) робиться спроба дослідження процесу становлення американської нації. Використання як порівняльного, так і історичного підходів до розгляду питання, дозволяє С. М. Ліпсету показати яким чином і з яких джерел відбувалося формування політичної нації в США, а також зіставити ці умови з сучасними йому процесами національного будівництва в інших країнах [357, с. 89-97].

Тож, характеризуючи дослідження другого періоду варто зауважити, що особливості розвитку представлень про політичну ідентичність цілком закономірно та не випадково співпадали з тенденціями розвитку політичної науки в цілому. Серед них: 1) інтерес до формування партійно-політичної ідентичності; 2) спроби залучення досягнень соціальних дисциплін, зокрема, соціальної психології та психоаналізу до конструювання пояснювальних моделей політичних досліджень; 3) посилення інтересу до компаративних студій, і окреслення політичної культури як нового напрямку політичних досліджень, що свідчить про намагання дослідників у цей період поєднати мікро- та макрорівні політичного процесу. Водночас, зароджується напрям дослідження процесів експліцитного формування політичної ідентичності громадян на макрополітичному рівні, в межах якого з'являються представлення про процес національного будівництва та його значення для становлення держави.

Третій період досліджень формування макрополітичної ідентичності характеризувався появою помітної критики стану дослідження проблематики національного будівництва, що з'явилась у першій половині 1970-х років. Тут варто відзначити відому статтю В. Коннора «Національне будівництво чи національне руйнування?» [283], яка була надрукована в журналі «Світова політика» 1972 року. Головною тезою критики, представленої у статті, була неможливість ігнорування етнічних відмінностей, яке на той час спостерігалось у теорії національного будівництва. Питання, яке поставив В. Коннор: «чи можливо

для серйозного вченого, що досліджує питання національного будівництва, ігнорувати етнічні відмінності, з огляду на їхню розмаїтість та розповсюдженість?» [283, с. 320-321], до певної міри стало важливим для усього подальшого розвитку досліджень у цьому напрямі. Адже, спробу дати відповідь на питання поставлене В. Коннором, можна побачити як у вивченні історичних обставин формування та консолідації націй, так і в аналізі ролі етнічних факторів та культурного розмаїття для формування макрополітичної ідентичності, а також у дослідженні відмінностей в розумінні сутності концепту «нації» і їхнього впливу на стратегії суспільної консолідації [92, с. 465].

Помітною новацією розвитку досліджень формування макрополітичної ідентичності стало розширення меж компаративних досліджень в бік історичного порівняння. Це дозволило побачити відмінність процесу конструювання макрополітичних спільнот у нових (постколоніальних) державах та західноєвропейських країнах. Серед виданих у 1970-х роках робіт, присвячених становленню перших європейських націй, можна вирізнити ґрунтовні праці С. Роккана «Створення держав та націй» (*Building States and Nations*) (1973) та Ч. Тіллі «Формування національних держав в Західній Європі» (*The Formation of National States in Western Europe*) (1975).

Можна погодитись із думкою дослідників, що протягом 1970–1980-х років дослідження політичної ідентичності характеризуються інтересом до проблематики впливу на неї таких факторів як етнічність, конфесійна належність, гендер, розвиток засобів масової інформації та інформаційного суспільства, робиться спроба проблематизації загальноєвропейської ідентичності, впливу глобалізації і, одночасно, глокалізації [118, с. 86].

В теоретико-методологічному аспекті, цей період увібрав провідні характеристики, привнесені «пост-біхевіоралістською революцією у політичній науці», як її трактував Д. Істон [295, с. 280]. Її визначальними рисами він називав широкий спектр характеристик, – від зміни критеріїв оцінки науковості та суттєвого перегляду ставлення до методології політологічного дослідження до перегляду можливостей залучення науковців у політичні події, політизацію

професії. Щодо ідентитарних досліджень, можемо бачити відмову від намагання наслідувати критерії науковості, запозичені з природничих наук, визнання домінування змісту над технікою, розуміння того, що «дослідження та конструктивний розвиток цінностей є невід’ємними складовими вивчення політики», скерованість на наукові пошуки нових напрямів дослідження [296, с. 1051-1052]. В подальшому це позначалось на зменшенні академічного консерватизму, більшій відкритості погляду на проблему, розширенні наукових представлень про політичну ідентичність.

Окрім вже зазначених тенденцій розвитку теоретичних досліджень формування макрополітичної ідентичності протягом 1970–1980-х років, варто зауважити на поступовій зміні у понятійному представленні проблемного поля. Через низку причин, серед яких значна критика ідеї гомогенізації суспільства, а також «компрометація постійним наголосом на терміні протягом війни у В’єтнамі, його асоціюванням із військовими стратегіями та концептуальним зв’язком із доволі жорстокими політичними формами «умиротворення» країни», поняття «національне будівництво» (nation building) «стає немодним як політично, так і академічно» [370, с. 5]. Це «несприйняття» терміну було згодом подолано і в 1990-і роки роботи, що використовують як поняття, так і намагаються працювати із концептом, почнуть поступово з’являтися у політологічних дослідженнях в різних країнах.

Водночас, у 1980–1990-х рр. поступово затверджується інше поняття, «політика ідентичності», введене у науковий обіг Р. Анспач (1979) для опису конкретної соціологічної проблематики, але згодом, значно розширене у своєму значенні та сфері вжитку.

Четвертий період досліджень характеризується значним зростанням зацікавленості науковців у вивченні процесів формування макрополітичної ідентичності, що спостерігається на початку 1990-х років. Події, пов’язані із демократичним транзитом, а подекуди і з розпадом, соціалістичних держав у Центральній та Східній Європі, а згодом СРСР, спричинили посилення інтересу до проблематики вироблення макрополітичної ідентичності громадян нових

країн, компаративного дослідження проблематики національного будівництва, адже відмінність проблем та необхідність знайдення нових шляхів їхнього вирішення була очевидною [406]. Вивчення особливостей постсоціалістичного розвитку, впливу на нього «спадщини» попередніх практик, проблеми формування нової макрополітичної ідентичності в умовах, що були не схожими на попередній досвід національного будівництва, стали предметом академічного інтересу вчених як в самих цих країнах, так і за їхніми межами. Зазначена проблематика не втрачає своєї актуальності і протягом 2000-х років: в цей час започатковуються мультидисциплінарні проєкти, формуються іноді інтернаціональні команди дослідників, задля організації компаративних досліджень, що ґрунтуються на поєднанні методів та підходів, залучені значного за обсягом емпіричного матеріалу [406; 371; 348; 409; 338].

Питання формування макрополітичної ідентичності ставали важливою темою для обговорення також у суперечках лібералів і комунітаристів, які проходили, з особливою інтенсивністю, у 1980-і рр. Зокрема, позиції ліберального націоналізму, що сформувалися в ході цих суперечок, за твердженням У. Кімліки, можна розглядати як «другу ліберальну адаптацію комунітаризму», яка пропонувала вирішення завдання формування «соціальної єдності і політичної легітимності» в сучасних ліберальних демократіях [352, с. 261-262].

Саме зі зародженням четвертої хвилі пов'язане активне включення у процес досліджень політичної ідентичності вчених на пострадянському просторі, які зробили значний внесок у розширення проблемної області. На думку О. Попової, саме завдяки роботам цих нових науковців, вже з 2005–2006 рр. в дослідженнях політичної ідентичності відбувається ряд суттєвих змін, що знаходять свій прояв у домінуванні неоінституціоналізму та постструктуралізму в якості методологічних установок, появи міждисциплінарних студій тощо. Подальша концептуалізація предметного поля знаходить прояв у запровадженні нових понять, зокрема, макрополітичної ідентичності, що засвідчує намагання розглядати феномен політичної ідентичності як ієрархічний. Водночас, українські науковці звертають увагу на якісне та кількісне зростання у дослідженні

політичної ідентичності в цей період, виокремлюючи певну тематичну специфіку, зокрема, вивчення політичної ідентичності як чинника формування політичної нації, особливостей регіональних ідентичностей; пошуку «оптимальної моделі загальнонаціональної і загальногромадянської ідентичності» [117, с. 189], трансформації етнічної української ідентичності та впливу на цей процес кризи радянської ідентичності [129, с. 16-17].

З'являються перші монографічні дослідження українських вчених. Зокрема, робота «Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації» Н. Пелагеші, в якій авторка вказує на те, що політика ідентичності повинна розглядатись як напрямок державної політики, через особливу складність «трансформації національної ідентичності» в контексті глобалізаційного впливу [123, с. 223]. Дослідниця пропонує розділяти «політику ідентичності» і «менеджмент ідентичності» [123, с. 209]. Зіставлення визначень дозволяє зробити висновок про комплексний характер критерію для їх поділу. З одного боку, відмінність полягає в рівні реалізації державного управління, де «політика» виступає як програма вищого, стратегічного рівня, а «менеджмент» здійснюється для сприяння проведенню такої політики або протидії загрозам її реалізації. З іншого боку, кажучи про практичну реалізацію політики ідентичності, Пелагеша говорить насамперед про «політику європейської ідентичності», формування стійкої ідентифікації з об'єднанням наддержавним і наднаціональним [123, с. 223].

В рамках четвертого періоду починаються процеси інституціоналізації дослідження різновидів політичної ідентичності, – формування колаборативної та проєктної співпраці дослідників, в рамках соціальних наук. Так, в 1996 році було започатковано проєкт з порівняльного аналізу трансформації пострадянської ідентичності «Формування ідентичності та соціальні проблеми в Естонії, Україні та Узбекистані» (Identity Formation and Social Problems in Estonia, Ukraine, and Uzbekistan), що його проводив Центр російських та східноєвропейських студій (CREES) Університету Мічигану [339]. Проєкт послідовно продовжували до 1999 року, до його реалізації були залучені науковці з досліджуваних країн. З

боку України, до проєкту були запрошені київський Центр соціального моніторингу та Інститут історичних досліджень Львівського університету [330, с. 4-6].

Частиною отриманих результатів, щодо України, були співставлення політичних і національних ідентичностей у двох українських містах, які були презентовані дослідниками як певні полярності в українському ідентитарному розмаїтті – Львові та Донецьку. Важливою також видається спроба відійти від «російсько-української дихотомії», представити широкий погляд на можливості конструювання макрополітичної ідентичності в Україні [327, с. 265].

У 2007 році виходить друком збірка досліджень, яка стала результатом спільного проєкту, за участі Інституту соціології НАН України, – «Національно-громадянська ідентичність та толерантність в Росії та Україні: порівняльний аналіз» [105]. В центрі уваги авторів проєкту було компаративне дослідження проблем формування національно-громадянської ідентичності, її можливого поєднання із етнічною, а також вплив на формування такої ідентичності міграційних процесів, релігійного та інших факторів соціального розвитку.

До процесу вивчення макрополітичної ідентичності, аналізу її динаміки та вироблення рекомендацій щодо підвищення ефективності процесу національного будівництва підключились відомі аналітичні центри. Зокрема, у 2006–2007 роках Центр Разумкова друкує матеріали дослідження макрополітичної ідентичності громадян України (в матеріалах проєкту зазначається, що автори в межах дослідження вважали синонімічними терміни «спільна загальнонаціональна ідентичність», «загальнонаціональна ідентичність», «спільна громадянська ідентичність» [233, с. 3]). В межах дослідження було окреслено коло чинників, які визначають основні критерії ідентичності, фактори, що різним чином впливають на формування «суспільної солідарності в загальнонаціональному масштабі», регіональну специфіку формування ідентичності, зроблено висновок про «відсутність державної політики, спрямованої на формування спільної ідентичності громадян країни, та [...] необхідність опрацювання концепції такої політики» [208, с. 2].

Протягом четвертого періоду «з'явилися два нових міждисциплінарних журнали, присвячених ідентичності» до редколегій яких залучено багато відомих вчених [267, с. 4]: у 1994 р. – «Ідентичності: Глобальні студії з культури та влади» (*Identities: Global Studies in Culture and Power*), і, у 1995 році, – «Соціальні ідентичності: журнал з вивчення раси, нації та культури» (*Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*), що присвячені вивченню «взаємовідносин расових, етнічних та національних ідентичностей та ієрархій влади на національній та світових аренах», а також того яким чином «формування і трансформація соціально значущих ідентичностей» обумовлює появу нових «політичних і культурних можливостей» [267, с. 5-6].

Важливою характеристикою четвертої періоду стає посилення уваги до вивчення завдань та змісту політики ідентичності. Власне, в цей час вже історія поняття «політика ідентичності» стає предметом наукової рефлексії у соціальних науках [263]. Хоча поняття вводиться Р. Анспач у контексті, що не мав відношення до політичної науки як такої, та навіть до проблематики етнокультурного розмаїття, згодом воно почало використовуватись у більш широкому контексті. Як зазначає дослідниця цього питання, М. Бернстейн, «окрім використання поняття політика ідентичності для опису будь-якої мобілізації, що має відношення до політики, культури та ідентичності», воно також позначає «практику [...] відносин між ідентичністю та політикою», що робить його здатним створювати «теоретичні підходи до розуміння відносин між досвідом, культурою, ідентичністю, політикою та владою» [263, с. 48]. Вже у 2000-х роках поняття «політика ідентичності» починає використовуватись у політологічних роботах на пострадянському просторі у відмінному від вказаного М. Бернстейн значенні, для аналізу широкого кола політичних стратегій, пов'язаних із формуванням макрополітичної ідентичності.

На проблематику формування національної ідентичності, звертають увагу видатні фахівці у галузі політичної науки, зокрема С. Хантінгтон, в центрі інтересу якого виявляється процес змін та факторів, що впливають на модальність проявів макрополітичної ідентичності у США.

Робота С. Хантінгтона «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» (2004) стала відповіддю на кризу національної ідентичності, яка охопила, на думку дослідника, американське суспільство в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. [329, с. 3-5]. Написана вже в ХХІ столітті, вона, тим не менш, зберігає певний зв'язок із попередніми роботами американських дослідників. На думку Хантінгтона, національна (макрополітична) ідентичність американців «історично визначалася релігією, расовими та етнічними ознаками і культурою у купі з «американським кредо» і не може бути визначена тільки в категоріях політичної прихильності ідеалам демократії, більш того, «перетворення цього кредо в єдине джерело ідентичності означає принциповий розрив з минулим країни», не менш важливе значення для формування ідентичності відіграє й релігія [329, с. 337-340]. С. Хантінгтон визначає три можливі шляхи подальшої зміни національної ідентичності: «космополітичний», «імперський» та «національний» [329, с. 362-366]. Відповідь на питання про те, якому із цих шляхів нададуть перевагу американці, Хантінгтон залишає відкритою.

Отже, протягом четвертого періоду, що охоплює проміжок часу з 1990-х до першого десятиліття 2000-х років, відбулось суттєве розширення предметного поля ідентитарних досліджень, введення нових понять, які дозволили значно поглибити розуміння проблематики формування макрополітичної ідентичності. Посилилась тенденція до проведення компаративних досліджень, головню через вивчення макрополітичної ідентичності постсоціалістичних та пострадянських країн. До досліджень залучились як відомі світові, так і вітчизняні політологи. Поява перших колаборативних мультидисциплінарних проєктів сприяла розширенню кола методологічних підходів.

П'ятий період починається з другого десятиліття 2000-х років і триває досі. Протягом цього часу розвиток вже проявлених тенденцій призвів до якісних змін, з'являються нові спроби розширення застосування концепту політичної ідентичності до аналізу суспільно-політичних процесів. Як слушно зазначає Н. Пашина, тенденціями, які визначають вектори досліджень формування політичної ідентичності для європейської політичної науки, в цей час стають

осмислення результатів політики мультикультуралізму у світі і, передовсім в країнах Євросоюзу, визначення підходів до формування політики загальноєвропейської ідентичності та вироблення механізмів її реалізації [120, с. 142-146].

Водночас, все більш помітним стає намагання дослідників розглянути співвідношення та символічні аспекти формування політики макрополітичної ідентичності (О. Малінова, П. Колсто), вплив на неї політики пам'яті та історичної політики, повсякденних, культурних і комеморативних практик (А. Ассман, Е. Павлуш, А. Полесе), дослідити зв'язок зовнішніх агентів та факторів (війн, сецесій) на динаміку формування політики макрополітичної ідентичності (С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма).

В роботах українських дослідників проблематика формування макрополітичної ідентичності концептуалізується переважно в термінах подолання кризи національної ідентичності. Науковці намагаються активно залучати світовий досвід, водночас, розширюють понятійну базу, пропонують оригінальне бачення розвитку концепту політичної ідентичності.

Відомий дослідник М. Степико у своїй роботі «Українська ідентичність: феномен і засади формування» трактував політику ідентичності як політику «національного самоствердження України» і вирізняв такі основи її майбутньої реалізації як: «визнання непорушності державного суверенітету і територіальної цілісності», міжнародне визнання країни і «представництво на міжнародній арені органами державної влади інтересів усіх українських громадян» [214, с. 334].

Запропоновані М. Степико засади проведення такої політики (як-от «етичний плюралізм» і «симбіотичний розвиток різних етнічних груп») [214, с. 304] дозволяють припустити, що автор виходив з принципів мультикультуралістської програми, водночас, визнаючи «український мультикультуралізм поки невизначеним і дуже конкурентним» [214, с. 258].

Серед досліджень, автори яких намагались узагальнити світовий досвід формування макрополітичної ідентичності, можна вказати публікації Н. Пашиної, М. Розумного та Л. Угрин.

Українська політологиня Н. Пашина розглядає проблематику формування політики ідентичності в контексті вирішення завдання «демократичної консолідації українських громадян» [122, с. 12]. В якості мети такої політики науковиця вказує «державницьку ідентичність» як «консолідовану загальнодержавну ідентичність [яка] повинна мати громадянське наповнення і трактування, бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві» [122, с. 13].

Розроблена авторкою стратегія політики ідентичності в мас-медійному просторі, покликана вирішити завдання утвердження в Україні державницької ідентичності, забезпечити її реалізацію в сучасному суспільстві, де «інформаційна сфера [...] стає системоутворюючим фактором життя соціуму» [122, с. 324].

У статті «Формування інтегративних моделей макрополітичних ідентичностей: теоретичний аспект» вітчизняна дослідниця Л. Угрин розглянула вироблені в епоху Модерну «моделі взаємодії між колективними ідентичностями», визначила чинники «формування загальних інтегративних ідентичностей» [226, с. 301-302]. Розглядаючи теоретичні аспекти обґрунтування політики ідентичності, вона акцентує увагу на її дискурсивному, конструктивістському характері, плюралістичному способі затвердження в «колективній публічній діяльності» [225, с. 319].

В монографії «Виклики національного самовизначення» М. Розумний вказує на проблемність концептуалізації в Україні самих «засад формування спільної української ідентичності», пов'язуючи з цим невирішеність низки інших проблем державного розвитку, зокрема визначення напрямку розвитку державної етнополітики. При цьому дослідник вважає, що розділеність «політичної нації» [191, с. 36], а не етнокультурні чинники стають причиною як відсутності консолідації українського суспільства, так і «конфлікту ідентичності який супроводжує криза влади в Україні, що триває з 2004 року» [191, с. 35].

Зазначена вище тенденція щодо дослідження процесів формування політичної ідентичності в межах проектної, колективної роботи значно посилилась протягом п'ятого періоду. Зрозумілим є те, що найбільш потужні

проекти сформувались на політичному просторі, який зазнав найбільш потужного радянського впливу: в країнах Центральної та Східної Європи та колишніх республіках Радянського Союзу. Саме перед ними, після подій 1989–1991 рр., постало актуальне питання необхідності створення та перевизначення макрополітичної спільноти, яка б асоціювала себе з новими, пострадянськими державами, що проходили період політичної трансформації. Хоча контекст, у який фахівці у цих країнах поміщають дослідження, може значно відрізнятись: від вивчення символічних аспектів процесу національного будівництва на політичному просторі цілого регіону, до інституційних аспектів формування усвідомлення ідентифікації, зв'язку громадянина з державою, втім, сутністю досліджуваних процесів лишаються стратегії формування та сценарії (можливі й реальні) вироблення сталої макрополітичної ідентичності.

Декілька проєктів було започатковано за підтримки Норвезької науково-дослідницької ради (Research Council of Norway). Зокрема, проєкт з вивчення націоналізму та націобудівництва у сучасній Росії (Neoruss) [372] тривав з 2013 по 2016 рр. та об'єднав вчених Університету Осло та Норвезького інституту міжнародних відносин, для проведення фахових консультацій залучались вчені зі США, Росії, Великобританії та України. Метою, серед іншого, було дослідження змін у запропонованих наративах результатів національного будівництва, виявлення важелів впливу на процес національного будівництва, еволюцію концепту «нації» під впливом спроби його етнізації та відходу від представлення про громадянську націю, що відбувалися зі зміною політичного курсу країни [374, с. 1-7]. Результати реалізації представлені на декількох конференціях, у наукових виданнях, серед яких декілька статей та колективна монографія [306, с. 8-12].

Інший проєкт, реалізований за сприяння Норвезької науково-дослідницької ради, – «Стратегії символічного національного будівництва у країнах Західних Балкан: наміри та здобутки» (Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states: intents and results) [407]. Він охоплював як широке коло учасників (на рівні інституцій: Університет Осло, Рієцький університет (Хорватія) та Центр політичних досліджень у Загребі, а також окремі дослідники з країн Південно-

Східної Європи), так і значну кількість об'єктів компаративного дослідження, включаючи країни, що постали після розпаду Югославії (Албанію, Боснію та Герцеговину, Хорватію, Косово, Македонію, Чорногорію та Сербію). Тривав проєкт три роки, починаючи з 2011 року. Головна увага дослідників була зосереджена на вивченні особливостей національного будівництва («процесах та стратегіях, що призводять до формування національних держав») в країнах Західних Балкан, оцінці ефективності обраних підходів, а також передбачала уточнення концепту «національного будівництва» з огляду на досвід цих країн, вивчення впливу символічної політики на процеси посилення відчуття спільності громадян нових державних об'єднань [408, с. 1-2].

Проєкт «Напруження (Пострадянська напруженість: Програма підготовки з пострадянського відносин для починаючих дослідників)» (Tensions (Post-Soviet Tensions: A Training Programme in Post-Soviet Affairs for Early Career Researchers)), реалізований за сприяння Єврокомісії, тривав з 2013 по 2017 рр., поєднавши в мережу Міський університет Дубліна (Dublin City University), Талліннський університет (Tallinn University), університет Бремена (University of Bremen), університет Осло (University of Oslo), університет Сент-Ендрюс (University of St Andrews) та Варшавський університет (University of Warsaw). Проєкт був спрямований на порівняльне вивчення як матеріалізованих, так і прихованих областей протистояння, соціального напруження, що утворились у пострадянських країнах, серед яких вирізняється й сфера макрополітичної ідентичності. Реалізація проєкту не тільки дозволила підготувати значну кількість наукових робіт [307; 337], але й започаткувати платформу для організації подальшої співпраці дослідників та представлення результатів їхньої роботи [386].

В Україні потужним центром вивчення політичної ідентичності став Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (ІПіЕНД). У 2014 році колектив науковців Інституту представив результати власного комплексного дослідження, в якому був запропонований системний погляд на розвиток «історії та сучасної динаміки етнополітичних

процесів на території українського Донбасу» [38, с. 9]. В тому числі, розглянута специфіка регіональної ідентичності, з огляду на етнополітичні особливості краю. Авторами колективної монографії проаналізований вплив різних чинників, що заважали «формуванню загальноукраїнської державницької ідентичності» населення регіону, зокрема: «[к]онсервування деформованої мовної сфери», російський інформаційний вплив, деструктивна позиція українських політичних сил [38, с. 518-519]. На думку дослідників, разом із окресленими, специфіку регіональної ідентичності обумовили й такі особливості, як «імперські ціннісні орієнтації», успадковані від «радянської політичної культури, сформовані раніше колективістські та етатистські цінності» [38, с. 523-524].

Збройна агресія Росії проти України та тимчасова окупація Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – суттєво активізували науковий дискурс щодо формування макрополітичної ідентичності та посилення консолідації українського суспільства. Серед численних вітчизняних робіт, присвячених цим питанням, можна вирізнити низку колективних монографій та тематичних збірників: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса [19], Національної академії наук [229], Національного інституту стратегічних досліджень [128; 39], а також розвідки окремих дослідників: Я. Верменич [17], П. Гай-Нижник [21], О. Кіндратець [58; 60], О. Новакової [109].

У 2015–2017 роках зусиллями співробітників ІІЕНДу був реалізований проєкт з вивчення політичних (регіональних) ідентичностей за результатами реалізації якого було видано декілька робіт, серед яких загальна «Політичні ідентичності в сучасній Україні» [129] та декілька більш детальних публікацій різного типу, конкретизуючих чинники, що визначають особливості регіональних ідентичностей у містах Донецьк [55], Одеса [10], Чернівці [199] та Полтава [51]. У висновку дослідники констатували негативну, «консервуючу» роль місцевих еліт у процесі формування загальнонаціональної ідентичності, відсутність загальної зацікавленості та інвестицій у розвиток «людського капіталу», домінування «ситуативної» та «вдаваної» політичної ідентичності самих представників регіональних еліт, «відсутність сильних стратегій» та невизначеність,

непослідовність політики ідентичності з боку держави, що супроводжувалось слабкістю інститутів громадянського суспільства [129, с. 284-286]. Дослідження проблематики регіональних ідентичностей, впливу зовнішніх факторів на формування ідентичності, знайшло своє висвітлення у публікаціях українських фахівців, зокрема, К. Балабанова, В. Лисак, Н. Пашиної [259], а також О. Кіндратець [58], О. Новакової [108], С. Пахоменка [377; 378] та С. Ростецької [196; 197; 198].

У 2020 році відділ етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень оприлюднив результати дослідження, яке тривало з 2017 до 2019 року [42]. В роботі представлена спроба надати «комплексний аналіз» вивчення проблематики суспільної консолідації в українській політології, запропонувати порівняльну характеристику феномену «консолідації» в дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців [42, с. 53]. Автори колективної монографії виокремили проблеми на шляху консолідації сучасного українського суспільства, визначили напрями, що потребують особливої уваги як з боку політиків, спеціалістів, залучених до державного управління, так і широкого кола науковців.

Отримала подальше продовження, кількісно та якісно розширившись, діяльність аналітичних центрів щодо дослідження макрополітичної ідентичності, вивчення факторів, які забезпечують її зміни. Результати своєї подальшої роботи представив Центр Разумкова, який у 2015–2017 рр. поновив розпочату майже десять років тому практику вивчення загальнонаціональної ідентичності громадян України.

Проект «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» передбачав проведення загальнонаціонального соціологічного опитування, фахових дискусій [248, с. 115], організацію експертних опитувань та «круглих столів», вивчення «зарубіжного досвіду з питань формування / збереження ідентичності на прикладах країн Балтії, а також Польщі та Румунії» [40]. Результатом проведеної роботи, став оновлений варіант «Проекту Концепції формування загальнонаціональної ідентичності

громадян України», запропонований як основа для розробки відповідної державної політики [63].

Національний інститут стратегічних досліджень неодноразово звертався до вивчення питань як створення політики ідентичності, так і інших аспектів суспільно політичного розвитку країни, в контексті яких розглядалось формування макрополітичної ідентичності – політичної модернізації, культурної політики, політики історичної пам'яті тощо. У представлених, як результат проведеної роботи, доповідях [127; 194], визначений зв'язок політики ідентичності з іншими напрямками політики держави, спрямованими на подолання чинників внутрішньо суспільного розмежування, а також окреслені функції та завдання політики ідентичності «серед інших сфер суспільного управління та державної політики» [127, с. 9], шляхи підвищення її ефективності.

Український незалежний центр політичних досліджень у 2017–2018 роках коштом Національного фонду на підтримку демократії (National Endowment for Democracy) реалізовував проєкт «Демократія та реформи в період конфлікту: виклики та рішення», що мав на меті «визначення позицій суспільних верств для налагодження суспільно-політичного міжрегіонального діалогу, визначення шляхів політики деокупації Криму» [32]. Певним результатом реалізації проєкту стала публікація звітів про результати експертного моніторингу політики ідентичності [103; 102] та видання роботи «Політика ідентичності в Україні. Що єднає суспільство?», в якій узагальнено інформацію щодо стану розвитку окремих напрямів політики держави, що впливають на макрополітичну ідентичність громадян [217].

Одним із важливих факторів, що стимулював подальший розвиток уявлень про ідентичність, стало поживлення дискусій щодо питання необхідності використання концепту ідентичності як у межах політичної науки, так і в соціальних дисциплінах в цілому. Хоча публікація найбільш суттєвих робіт, в яких артикулюється сумнів щодо евристичності концепту, відбувається в хронологічних межах четвертого періоду, вплив цього процесу відчувається і пізніше. Він змушує дослідників пам'ятати про відмінності «сильних та слабких»

значень поняття, відповідати на поставлені в роботах питання про його «невизначеність», «зайвість» та «надлишковість», дискутувати з авторами [397], визначати свою позицію відносно припустимості і меж застосування концепту ідентичності у власних дослідженнях.

З причин критичного настрою авторів і яскравих, подекуди публіцистичних, назв робіт, ці публікації, часом небезпідставно [329, с. 49], сприймалися скерованими проти використання концепту ідентичності як, в цілому, малозмістовного і такого, що навряд чи піддається емпіричному дослідженню. Однак, таке трактування, у більшості випадків, не відповідає дійсності. Зокрема, Р. Брубейкер та Ф. Купер зазначають, що «критичний підхід до «ідентичності», [...] полягає не в тому, аби відмовитись від цього поняття, а в прагненні його переформулювати та зберегти таким чином, аби вберегти від низки заперечень, особливо від жахливих звинувачень в есенціалізмі» [267, с. 8-9].

Варто зауважити й на тому, що В. Малахов у статті «Незручності з ідентичністю» також не закликає до відмови від концепту ідентичності, але застерігає від його «гіпостазування» та «реіфікації», звертаючи увагу на те, що у такому випадку «теоретичний конструкт виступає [...] як якась наділена незалежним від теорії буттям сутність» і вказує на те, що уникнути такої ситуації можна, якщо «вчасно відрефлектувати таке допущення» [359].

Тож, протягом п'ятого періоду розширюється база компаративних досліджень за рахунок вивчення досвіду колишніх республік СРСР в азійському регіоні, активно досліджуються питання взаємодії різних проєкцій політичної ідентичності. Значно посилюється співпраця дослідників у вивченні формування макрополітичної ідентичності, виокремлюються центри ідентитарних досліджень, серед яких як академічні інститути, так і аналітичні центри.

Отже, концепт ідентичності сформувався в межах теорій символічного інтеракціонізму, соціальної теорії ідентичності та психології, і був перенесений до політичної науки. Водночас, в межах різних напрямів політичних досліджень, ще з кінця 1920-х рр., зароджується інтерес до вивчення процесів формування

макрополітичної ідентичності. Хоча дослідники протягом значного часу послуговувались різними поняттями, такими як: створення центральної політичної лояльності (central political allegiance), процес національного будівництва (nation-building process), формулювання національної ідентичності (formulating a national identity) [121, с. 90]. Втім, усвідомлення того, що незалежно від вибору поняття, досліджувався процес створення політичної ідентичності спільноти, що конструюється через приналежність до конкретної держави, дозволяє пов'язати ці роботи в межах єдиної періодизації.

1.2. Понятійно-категорійний апарат та методологічна база дослідження

До корпусу загальної лексики в англійській мові поняття «ідентичність» (identity) потрапляє в XVI – на самому початку XVII ст., що відповідає потребам внутрішнього суспільно-політичного розвитку та обумовлено як обставинами «перехідного» характеру Єлизаветинської епохи в історичному розвитку Англії, так і спробами віднайти своє місце в світі, який стрімко розширювався і набував різноманіття. На думку дослідників історичного розвитку Англії пізньютюдорівського та ранньостюартівського періодів, цей час є одним із визначальних етапів формування англійської ідентичності. В даний період «культурним, територіальним та мовним категоріям самоідентифікації і, почасти, соціальної приналежності, що характеризували відношення всередині та між різних етнічних груп та утворень Британських островів, почала протиставлятися штучно сконструйована концепція «політичної» етнічності», а етнічним рисам протиставлялися більш загальні концепти колективної ідентичності, які орієнтувалися на інтуїтивне відчуття загальної долі та/або історії [282, с. 7-8]. Важливими факторами актуалізації пошуків нових засад формування загальної ідентичності стають процеси затвердження Англіканської церкви та протистояння католицтву й, власне, зміна правлячої династії.

Вебстерівський словник англійської мови (Webster's Ninth New Collegiate Dictionary) надає наступні значення поняття «identity», які датує 1570 роком:

«тотожність суттєвих або родових характеристик в різних випадках», «тотожність в усьому, що створює об'єктивну реальність предмету» [418, с. 597]. У значенні «стану буття тотожним» [278, с. 585], характеристики здатності лишатись таким самим [335] тлумачать поняття й Чамберсівський та Оксфордський словники, широко визначаючи появу слова XVI століттям.

Дещо згодом, словники фіксують й появу близьких та споріднених слів, інших частин мови. Так, 1620 роком датується поява прикметника «ідентичний» (*identical*), у 1644 році, з'являється дієслівна форма (*identify*) з тлумаченнями: «призводити або ставати тотожним» в «мислити як єдине» та поняття «ідентифікація» (*identification*), що означало: «акт ідентифікації», «стан ідентифікованості», «доказ тотожності (відповідності)» [418, с. 597].

Ідентичність, як характеристика людини (індивіда), зазначена у Вебстерівському словнику другим значенням слова *identity*: «відмітна характеристика або індивідуальність особистості» [418, с. 597], з'являється хронологічно пізніше і набуває значного поширення вже на початку XVIII століття [333]. Така тенденція до зміни позначається і на семантиці дієслівної форми, адже вже для XVII століття є прийнятним дієслово «ідентифікувати» (*identify*) у значенні «тісно пов'язувати (особу, річ або групу) до іншої» [278, с. 585].

Походження поняття «ідентичність» в англійській мові етимологічні та тлумачні словники ведуть з пізньої латини (*identitās, identitātem*) та середньої французької мови (*identité*) [349, с. 365; 279, с. 244; 418, с. 597; 334]. Такий шлях запозичення лексики був дуже поширеним, а суспільно-політична, правова та пов'язана із державним управлінням галузі були такими, залучення французької лексики до яких було наймасштабнішим [294, с. 426-427].

До французької мови поняття «ідентичність», зі значенням того «що робить одну річ або особу подібною до інших у такий спосіб, що відмінності між ними відсутні», потрапляє в XIV столітті [331]. Відповідно, поняття з'являється у відомому та авторитетному «Словнику Французької академії» (*Le dictionnaire de l'Académie françoise*) 1694 року, де воно вже звично тлумачиться як

характеристика «двох або більше речей бути однією» і зазначенням обмеження використання догматикою [332, с. 582].

Значно пізніше, у 60–70-х роках ХІХ століття, поняття потрапляє до російської мови. Джерелом запозичення тут виступає французька мова. Власне, варіанти «идентичность», «идентический» відомі з 1864 р., а «идентичный» – з 1880 р. [242, с. 334]. Згодом, «Новый полный словарь иностранных слов вошедших в русский язык» за редакцією І. Бодуена-де-Куртене 1912 року видання, вже не містив форму «идентический» [111, с. 159], що відповідало усталеному сучасному вжитку словникових форм.

Початкова рецепція поняття «ідентичність» в українській мові відбувається на початку ХХ століття, в художніх та епістолярних текстах, де воно вживається в базовому значенні тотожності речей: в листах Лесі Українки до сестри Ольги (1901), оповіді О. Маковея (1922). Семантично близькі «ідентичний» зі значенням «однаковий, рівнозначний, такий сам» та «ідентифікувати» – «уважати два предмети за однакові», – представлені в «Словарі чужих слів» впорядкованому З. Кузелею та М. Чайковським 1910 року видання [205, с. 127]. Водночас, ані «Словарь української мови» Б. Грінченка (1907–1909), ані «Етимологічно-семантичний словник української мови» в 4 тт. за редакцією І. Огієнка (1979–1995), ані «Етимологічний словник української мови» в 7 тт. за редакцією О. Мельничука (1982–2012) не містять статей «ідентичність». Ґрунтовний «Словник української мови» в 11 тт. (1970–1980 рр.) зазначаючи книжний характер слова, визначає його як «тотожність» [206, с. 11].

Поняття ідентифікації до широкого наукового вжитку залучається через психоаналітичний дискурс. Як характеристику «механізму формування істеричних симптомів», що не є «імітацією чогось», а слугує виразом «подібності до певного загального елемента і обумовлена ним, яка лишається в області підсвідомого», визначає його в 1900 році З. Фрейд в «Тлумаченні сновидінь» [309, с. 644]. Згодом, у роботі «Психологія мас та аналіз людського «Я» 1921 року, він робить спробу перейти від індивідуальної до соціальної психології, більш широким узагальнень, що походять із поняття ідентифікації, формування значних

соціальних спільнот та суспільно-політичних ієрархій. Розмірковуючи про механіку формування різних типів історичних спільнот та значення ідентифікації для процесу їхнього становлення, З. Фрейд доходить висновку, що «соціальне почуття ґрунтується на перетворенні почуття, яке спочатку було ворожим, у позитивно забарвлену прихильність, що носить характер ідентифікації» [308].

Аналізуючи відмінності процесу ідентифікації, співвідношення її з «Я»-ідеалом у двох «штучних спільнотах» – армії та католицькій церкві, З. Фрейд стверджує, що в першому випадку, ідеалом виступає головнокомандувач, але ідентифікація виглядає природньою лише тоді, коли скерована на рівних за статусом членів спільноти, натомість у випадку з церквою, християнин має ідентифікувати себе не тільки з іншими християнами, а й «Я»-ідеалом: «ідентифікація має долучатись до тих випадків, де відбувся вибір об'єкта, а об'єктна любов має долучатись до тих випадків, де існує ідентифікація» [308]. Отже, можна говорити про варіативність механізму конструювання спільнот, відмінність значення окремих факторів для їхнього формування, але процес ідентифікації з фактичними або уявними членами такої спільноти та/або тим ідеалом, який таку спільноту конституює навколо себе, лишається принципово важливою умовою формування соціальних груп як на мікро, так і на макрорівнях суспільної взаємодії.

В політичній науці поняття ідентифікації почало застосовуватись у 1960–1970-х рр. в дослідженнях вчених, що вивчали електоральну поведінку громадян і пов'язане зі вже згадуваними дослідженнями А. Кемпбела, Ф. Конверса, П. Лазарсфельда, У. Міллера, Р. Патнема та Д. Стоукса.

У сучасній соціології та соціальній психології ідентифікація виступає одним з найбільш важливих механізмів соціалізації особистості, що виявляється у «прийнятті індивідом соціальної ролі» при ототожненні себе з певною групою чи спільнотою, незважаючи на те, чи є вона суто номінальною або реальною, незважаючи на її розміри та інші характеристики [...] що позначається на «усвідомленні [індивідом] групової приналежності, форуванні соціальних установок» [52, с. 166]. В дискурсі політичної науки розуміння ідентифікації

майже тотожне, зокрема, енциклопедичний словник-довідник «Новітня політична лексика» тлумачить його як «глибинну потребу людини до уподібнення (маскування), до пошуку об'єкта поклоніння (впізнання), що важко задовольняється» [236, с. 144].

Разом із тим, поняття не позбавлене змагального потенціалу при співвідношенні з «ідентичністю». Так, вже згадуваний словник-довідник наголошує, що ідентифікація, як процес постійного вибору, прийняття (неприйняття) традицій і норм, «пошук себе серед інших», «на кожному рівні наукового опису [...] передуює осмисленню ідентичності» [237, с. 144]. Водночас, деякі науковці наголошують на наданні переваги використанню поняття «ідентифікація», яке, на їхню думку, дозволяє окреслити «укорінений у групах та соціальних структурах процес, за допомогою якого людина приписує себе соціальній групі, а соціальна група надає собі значення, вирізняючи її з інших» [399, с. 353]. Більш усталеним серед дослідників є представлення про те, що поняття ідентичності та ідентифікації варто розглядати у компліментарному контексті, оскільки вони певною мірою доповнюють розуміння складних процесів ототожнення, коли «процес ідентифікації передуює осмисленню ідентичності» [236, с. 144]. Вітчизняна дослідниця Н. Пашина відмічає складні історичні трансформації, що їх зазнала інтерпретація обох понять «ідентичність» та «ідентифікація», та також розглядає ідентифікацію як процес, що має важливе значення для формування політичної ідентичності [122, с. 19-30]. Отже, в цілому, можна погодитись із евристичною користю аналітичного розрізнення ідентичності та ідентифікації та використанням двох понять для цілісного опису природи соціального, політичного концепту, а також трактуванням ідентифікації як процесу, що включений у формування відповідної ідентичності.

Говорячи про сучасне розуміння політичної ідентичності, варто зауважити на відсутності суттєвих протиріч щодо базової логіки і, водночас, наявності відмінностей у розумінні її характерних особливостей та визнанні наявності доволі широкого кола явищ, які формують представлення щодо предметної області. Зокрема, в центрі уваги авторів соціологічних словників знаходиться,

перш за все, уявлення про персональну ідентичність та її властивості, фактори, що обумовлюють її мінливість. Характеризуючи колективні форми ідентичності, автори «Соціологічного словника» посилаються на вже класичну тезу про уявні спільноти, з якими індивіди себе співвідносять і межі яких визначають як символічно значимі для виділення спільноти, до якої вони, на їхню думку, належать [336, с. 190].

В межах соціологічного дискурсу частими є відсилки до запропонованого М. Кастельсом трактування ідентичності як процесу конструювання сенсів, заснованих на культурній властивості або сукупності властивостей, суб'єктом якого є різного рівня соціальні актори, а час існування таких ідентичностей значною мірою визначається логікою соціальної взаємодії [276, с. 22]. Погляд на ідентичність як на результат відповідної суспільної домовленості та «контекстуального конструювання», яке прийнято характеризувати як «слабку» концепцію ідентичності, називають домінуючим, як серед сучасних антропологів, так і політологів [366, с. 368].

Продовжуючи традиції проблематизації ідентичності, запропоновані у межах соціальних наук, М. Кастельс стверджував, що «як індивід, так і колективний актор можуть мати певний набір ідентичностей», що конструюються через процес індивідуалізації, у тому числі інтерналізованих соціальних інститутів та взаємодій [277, с. 6-7].

Один з провідних американських дослідників питання національної ідентичності, С. Хантінгтон характеризував ідентичність як «самосвідомість індивіда або групи... продукт самоідентифікації, розуміння того, що ви або я маємо особливі якості, які відрізняють мене від вас і нас від них» [329, с. 51]. Отже, важливими є такі суттєві ознаки, що обумовлюють спільність членів групи і їхню відмінність від тих, хто до зазначеної групи не належить. Також, С. Хантінгтон визначає низку ключових характеристик, що є важливими для розуміння суті політичної ідентичності: вона притаманна як індивідам, так і групам і саме належність до груп є передумовою і забезпеченням можливості зміни ідентичності; ідентичність є конструйованою, наслідувані ознаки можуть

відкидатись або перевизначатись; групи та індивіди мають множинні ідентичності, що можуть бути різного типу та представляють різні сфери суспільного життя; ідентичності є «самістю і результатом взаємодії з іншими» [329, с. 51-53].

Політичну ідентичність ми будемо розглядати як сукупність «ідейно-політичних орієнтацій та переваг, якими суб'єкти політичного процесу наділяють себе та одне одного в процесі комунікації, та передбачає ототожнення носія політичної ідентичності з тим чи іншим політичним співтовариством» [199, с. 11]. Вона виступає підмножиною ідентичності соціальної або, якщо детальніше, соціокультурної, яка, на думку Л. Нагорної, окреслює множину найбільш важливих «для групи чи індивіда соціальних та культурних орієнтацій, якими вони керуються у взаємодії з найближчим оточенням і з владними структурами» [104, с. 25-26]. Тобто дозволяє визначити приналежність індивіда до спільноти, яка формується через загальні культурні та соціальні практики, адже культурні чинники не тільки є важливими для розуміння, але й задають умови урізноманітнення форм політичної ідентичності.

Політична ідентичність на колективному рівні, охоплює різні сфери політичної взаємодії. Вона дозволяє окреслити межі та закласти основи для уявлення про спільність як порівняно невеликих груп, так і макроспільнот. Таким чином, політична ідентичність постає в широкому репертуарі проявів – від партійної, ідейно-політичної, гібридної до макрополітичної, яка пов'язана із інтеграцією на рівні держави-нації. Політична ідентичність є різновидом соціальної ідентичності, водночас, інші соціальні ідентичності можуть бути політизовані, що робить їх частиною розуміння політичної ідентичності у той чи інший момент.

Ті чи інші ознаки, що стають важливими для вирізнення певних соціальних груп, створюють основу формування їхньої соціокультурної ідентичності. Різновиди соціокультурних ідентичностей, зокрема, національних (етнічних), релігійних, ідейних, цивілізаційних, інституціонально-правових, формуються сукупністю історично обумовлених соціальних, культурних факторів і можуть

набувати різної ваги в політичному дискурсі, ставати домінантними для подальшої політизації, створюючи основу для нових проєкцій політичної ідентичності. Навколо значущої домінанти розмежувань формується основний порядок денний політики ідентичності, а інші фактори стають підкріплюючими і другорядними. Таку домінанту вирізняє, серед інших, підвищена емоційність її сприйняття, що є ознакою значущості для соціальної спільноти (в тому числі, політичної нації) і для формування макрополітичної ідентичності.

Концепт політичної ідентичності доволі широкий і знаходить свій прояв у значному спектрі суспільно-політичних процесів, – від ототожнення себе або іншого з відповідними політичними партіями, сукупністю ідеологій та ідейних установок до макрополітичних спільнот різного типу, що дозволяє говорити про формування макрополітичної ідентичності.

Для визначення близьких за змістом проєкцій політичної ідентичності, як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники пропонували різні визначення: громадянська, державно-громадянська, державна, національна, національно-громадянська, державницька тощо. Їхній компаративний розгляд дозволить нам вирізнити спільні та відмінні риси.

Державно-громадянська ідентичність розглядається як форма макроідентичності, окремі складові якої відображають різні «рівні» процесів консолідації державно-політичної та громадянської, її суттєвою складовою є ідентифікація із державою: її інститутами, політико-правовим режимом, правовими нормами. Схоже розуміння громадянської ідентичності представлене і роботі науковців Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, які визначають її як таку, що «маркує членство у макрополітичній спільноті та передбачає самоідентифікацію індивіда з політичною нацією на основі співвіднесення з її політичною культурою та інститутами» [130, с. 153]. Можемо бачити, що предметні області які охоплюють поняття макрополітичної та громадянської ідентичностей частково перетинаються в тих аспектах, які позначають громадянську ідентичність як державно-громадянську, визначають ідентифікацію із державою. На противагу цьому, громадянська ідентичність

зберігає стійку конотацію із представленнями про громадянську активність, пов'язана із «усвідомлення[м] себе членом громадянського суспільства», через включення в практики та інститути «свідомого та активного громадянства» [188]. Водночас, поняття макрополітичної та громадянської ідентичності можуть розходитись і у тому випадку, коли цінності громадянської культури (у розумінні, заданому роботою Г. Алмонда та С. Верби) можуть не бути частиною ідентичності, співвіднесеною із державою, а іноді можуть виступати як протиположні конкретному політичному режиму.

В українській політичній науці переважаючим є вживання терміну «національна ідентичність», який використовується на позначення або вже існуючого типу ідентичності або того, який необхідно сформувати і такого, що формується на рівні українського народу, стає основою для різних концепцій втілення «української національної ідеї». Зокрема, «Політична енциклопедія» дає наступне визначення національної ідентичності: «усвідомлення особистістю себе як такої, що належить до людського колективу, об'єднаного за ознакою спеціальної національної (етнічної та/або державної) належності, яке поділяється й іншими членами цього колективу. Таке усвідомлення спирається передусім на мову, історію, культурну пам'ять, спільну територію, економіку тощо» [6, с. 490]. Тривалі та незавершені дебати щодо багатьох аспектів, пов'язаних із відсутністю узгодженого розуміння концепту нації, його змістовного наповнення (які часто зводять до дихотомії есенціалізму / конструктивізму), відмінності в академічних традиціях дослідження та дискурсивних практиках застосування – роблять проблематичним продуктивне використання поняття «національна ідентичність» у науковому дискурсі. Одночасне, іноді аналітично не розподілене застосування культурної та політичної концепцій нації, на яке звертають увагу як вітчизняні [193; 201], так і зарубіжні дослідники [20], можна вважати проблемою, що тією чи іншою мірою притаманна більшості країн пострадянського простору. В межах даної роботи, ми будемо дотримуватись розуміння національної ідентичності, як такої, що поєднує у собі дві складові, а саме: етнокультурні чинники, до яких М. Степико відносить мову, релігію, культуру та історичну

пам'ять, а також громадянські, які разом характеризують самоусвідомлення членів спільноти, завдане пануючим розумінням нації [214, с. 177].

Вітчизняна дослідниця політичної ідентичності Н. Пашина запропонувала на позначення «консолідованої загальнодержавної ідентичності», яка «повинна мати громадянське наповнення і трактування, бути демократичною основою для об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві» та «враховує громадські соціокультурні та політичні умови сучасної України» термін «державницької ідентичності» [122, с. 13]. На думку авторки терміну, державницька ідентичність є «ототожненням людини із національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та до держави» [122, с. 161]. Як слушно зазначає Н. Пашина, запропонований термін дозволяє правильно відрізнити такий тип ідентичності від змішування із іншими, адже використання терміну «громадянської» призводить до необхідності пояснення пов'язаного із такою ідентичністю «рівня і типу «громади», предикат «державна» може відсилати до «державного апарату та органів влади», а категорія «національна ідентичність» не має чіткого змісту без додаткового пояснення, які національні ознаки маються на увазі – етнічні чи політичні» [122, с. 161-162].

Погоджуючись із аргументацією Н. Пашиної про необхідність коректного розподілу понять та явищ, які цими поняттями намагаються описати, вважаємо, що запобіганню помилкового тлумачення поняття та досягненню більшої аналітичної чіткості, могло б допомогти використання терміну, який не був би переобтяжений смисловими, асоціативними зв'язками з іншими, усталеними поняттями та концептами соціогуманітарного знання, з одного боку, і зберігав би семантичний зв'язок із термінами, що використовуються для характеристики політичної ідентичності. Термін «макрополітична ідентичність» поєднує ряд таких характеристик, адже водночас містить відсилання до усталеного в суспільних науках розподілу на рівні аналізу (мікро-мезо-макро) [367, с. 20]; використання терміну, що не містить безпосередніх відсилок до вже усталених понять зі сталим змістом та переліком асоціативних зв'язків, дозволяє запобігти

оманливих конотацій з іншими смисловими контекстами, водночас, дозволяє аналізувати можливі смислові конфлікти; певною мірою фокусує на розумінні того, що макрополітична ідентичність є різновидом політичної, яка сконцентрована на взаємодіях макрорівня соціально-політичних процесів.

Термін має певну історію у вітчизняному фаховому дискурсі. Зокрема, львівська дослідниця Л. Угрин у низці публікацій [221; 261; 220; 227] запропонувала його обґрунтування, зазначивши: «аналіз рівня ідентичності, що представляє спільноту (націю-державу, народ) як цілісну солідарну політичну спільність в глобалізованому світі, а також механізмів її формування, є актуальним завданням сучасної політичної науки» [221, с. 87], втім, «використання [...] традиційних понять [...] національна та національно-громадянська ідентичності не дозволяє описати й аналізувати всю суперечність і часто трагізм процесу формування спільної (базової) ідентичності у суспільствах, що трансформуються» [221, с. 86]. На думку Л. Угрин, термін «макрополітична ідентичність» має застосовуватись на позначення такої ідентичності, яка б «інтегрувала групові відмінності і була основою цілісності суспільства. Їй відповідали моделі національної та громадянської ідентичності» [223, с. 122]. Отже, така макрорівнева ідентичність є «матрицею, в межах якої функціонують основні її види (етнічні, національні, громадянські), взаємодія між якими узгоджує, впорядковує та синтезує їх когнітивні (смислові, символічні елементи) ціннісні й конотативні елементи, забезпечує їх когерентність [...], нівелює інтегративну обмеженість національно-державної ідентичності» [220, с. 48]. У практиці наукового опису ідентичності в українській політичній науці, термін вживається для позначення спільноти, що відповідає політичній нації [130, с. 153], визначається одним із різновидів політичної ідентичності [4, с. 10], чинником, «пов'язаним з процесами розбудови Української держави» [129, с. 276]. Українська дослідниця Н. Ротар вказує на те, що «не викликає заперечень серед науковців» «виокремлення макрополітичного виміру політичної ідентичності як сукупності різних способів ідентифікації з державою – макрополітичною спільнотою» [199, с. 30].

Отже, поняття макрополітична ідентичність, в усталеному значенні, яке визнається як вітчизняними [119, 118, 221], так і зарубіжними [360] дослідниками, ми будемо вживати в даній роботі як теоретичний конструкт, що позначає, присутні у публічному політичному дискурсі, підходи до ідентифікації членів спільноти, які ототожнюють себе із державою.

Шляхами формування такої ідентичності можуть виступати різні стратегії та практики, зокрема реалізація політики ідентичності. Поняття «політика ідентичності» має свою історію у дискурсі суспільних дисциплін, яка, до певної міри, обумовлює нинішній стан її концептуалізації. Потрібна оптика розгляду цієї історії може бути задана необхідністю розрізняти семантичні відмінності між політикою як «politics» та політикою як «policy». Політика у значенні «politics» може бути визначена як «активний політичний процес перемовин та обміну, конфліктів та консенсусу» [384, с. 223]. Як «policy» політика постає в якості «визначеного курсу або методу дій, обраного з переліку альтернативних варіантів [...] задля скеровування та визначення поточних та майбутніх рішень» або як «загальний план високого рівня, що визначає загальні цілі [...] органів влади» [383]). Термін «політика ідентичності» вживається в світовій науковій літературі з часу введення поняття до наукового вжитку у 1960–70-х роках в розумінні активної діяльності різних акторів (включаючи представників еліт, лідерів думок та представників соціальних рухів) з метою просування в полі публічної політики альтернативних проєктів ідентичності представників соціальних груп, що зазнають утиску. Згодом, переважно для опису та аналізу «діяльності суспільства й держави щодо конструювання загальнонаціональної макрорівневої ідентичності, їх міжнародної суб'єктності», термін починає вживатись в «посткомуністичних суспільствах» [224, с. 292]. Власне, історія наукової рецепції й зазначене розрізнення продовжують обумовлювати фахову дискусію щодо природи явищ, акторів що здійснюють ту чи іншу політику, необхідності їхнього подальшого розрізнення та можливості поєднання.

Термін «політика макрополітичної ідентичності» ми будемо застосовувати на позначення процесу цілеспрямованого планування та здійснення сукупності

нормативно оформлених дій політичних акторів (передовсім, державних інститутів), що скеровані на конструювання певного уявлення про єдність соціальної спільноти, яка співвіднесена з державою, задля аналітичного відокремлення від політики, скерованої на визнання ідентичності окремих маргіналізованих у суспільстві груп.

Акторами такої політики макрополітичної ідентичності виступають перш за все держава (відповідні інститути, що наділені повноваженнями формувати та втілювати політику ідентичності та визначати пов'язані із нею напрями діяльності), але також політичні партії, громадські організації, політичні еліти, інститути громадянського суспільства, а також зовнішні по відношенню до держави, агенти. Актори суттєво відрізняються набором доступних ресурсів для її реалізації, найбільш потужним суб'єктом вважається держава. Можливості акторів також можуть бути обмежені низкою факторів, до яких можна зарахувати домінуючий тип політичної культури, стан розвитку компонентів політичної системи, особливості інституційного дизайну політичного режиму тощо. Перелік доступних шляхів проведення політики ідентичності може варіюватись, але переважно до них зараховують: мовну, культурну та символічну політики, історичну, комеморативну та політику пам'яті, шкільні навчальні курси, навчання мігрантів перед отриманням громадянства та армійську службу.

Умовний характер досягнень щодо впровадження в Україні політики ідентичності, якщо вважати, що остання передбачає необхідність існування цілеспрямованого, узгодженого плану скоординованих дій із передбачуваними бажаними результатами, які відбивають довготривалі потреби держави та суспільства, на нашу думку, дозволяє впевнено говорити лише про формування різними політичними акторами певних стратегій щодо її створення, вбачаючи у їхніх діях елементи планування, проєктування дій, на підставі наявності певного концептуально-теоретичного компоненту, програмних та теоретичних схем, з якими узгоджуються плани реалізації окреслених стратегій, що, між тим, можуть трансформуватись задля забезпечення слідування у загальному напрямі дій. Стратегія, як форма організації людських взаємодій, що максимально враховує

можливості, перспективи, засоби діяльності суб'єктів, проблеми, труднощі, конфлікти, що перешкоджають здійсненню таких взаємодій, має визначатись, в тому числі і її вбудованістю у зв'язки суспільства як багатосуб'єктного утворення [395, с. 667].

Отже, поняття «стратегій» виявляється ширшим за поняття «політики», адже не передбачає єдиного актора – державу та владну еліту, яка формує повістку дій, лишає можливість діалогу, плюралізму різних дій та програм, у той же час передбачаючи притаманну політиці програмність, наявність уявлення про послідовність дій, кінцеву мету та план її досягнення. Виходячи із зазначеного, поняття «стратегії формування макрополітичної ідентичності» ми можемо визначити як направлений на формування стійкої ідентифікації індивідів та груп з державою спосіб організації дій політичних акторів, що мають можливість формувати порядок денний (agenda), визначати вектор політичної дії, який є складовою сил різних акторів, наділених такими можливостями.

Практики ми будемо розглядати в оптиці, заданій «прагматичним поворотом» в соціальних науках. Таке представлення дозволяє побачити в них не тільки і не стільки опозицію стратегіям, скільки основу для трактування, принципи осмислення, сприйняття і засвоєння, на тлі яких ці стратегії прагнуть реалізувати. Одночасно, практики формують та «відтворюють ідентичності або 'розкривають' основні способи соціального існування, можливі в даній культурі і в даній момент історії» [204, с. 108].

Концепція практик не тільки виокремлює «активну роль колективної людської діяльності», а й відсилає до спроб синтезу агентності та структури, певним чином символізуючи «пошуки компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу і суб'єктивізмом феноменології, спроби запропонувати 'третій шлях'» [25, с. 21].

Методи дослідження. Процес формування макрополітичної ідентичності є складним та багатовимірним, отже потребує для дослідження залучення низки методів та використання різних підходів до предмету вивчення.

Загальну рамку інтерпретації ідентичності задавала парадигма соціального конструктивізму, в тих її основних рисах, які були визначені П. Бергером та Т. Лукманом у 1960-х рр.

У контексті цієї парадигми, соціальні інститути, а також «ментальні, ціннісні, символічні, нормативні» установки розглядаються як результат «міжсуб'єктної взаємодії та суспільних практик». Як і соціальна реальність, яка «постійно відтворюється суб'єктами під впливом її інтерпретації і знань про неї», вони «організуються й підтримуються через наративи та дискурс як способи інтерпретації світу» [222, с. 186].

Ще одна концептуальна установка, якої дотримувався автор у цьому викладі, полягає у розумінні будь-яких макрополітичних спільнот, як «уявлених», поділяючи ідею Б. Андерсона про те, що «представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» [2, с. 22].

Разом із тим, автор спирається на низку методологічних підходів та теоретичних концепцій, розроблених в межах політологічних та соціальних наук, зокрема: теорію практик, спільну для багатьох суспільних наук парадигму міждисциплінарного знання, узагальнену дослідниками В. Волковим та О. Хархордіним [28], що дозволяє комплексно розглядати широке коло питань, пов'язаних із соціологічним аналізом повсякдення, неявних правил та колективних норм, за якими встановлюються не висловлені, не відрефлексовані, але наявні та значимі, часто визначальні, факти, пояснення, структури і сенси. Її залучення у якості дослідницької установки дозволяє розглянути включеність дискурсивних та ідеологічних концептів у фон вже існуючої сукупності культурних практик, «впорядкованих сукупностей навичок доцільної діяльності». Це дозволяє дати відповідь на питання, поставлені дослідниками макрополітичної ідентичності в Україні: чому і як формуються альтернативні ідентичності, як уможливити укорінення державної політики ідентичності.

Певну оптику розгляду проблематики стратегій конструювання й трансляції сукупності смислів, які, за наявності у джерела їхньої генерації та трансформації у систему рішень владних можливостей (у трактуванні М. Фуко та П. Бурдьє), забезпечують виробництво та встановлення певних засобів інтерпретації соціальної реальності як доміантних, задає концепція символічної політики (запропонована в роботах М. Эдельмана) [298].

Більш глибоке розуміння процесів ролі комунікативних актів при формуванні символічної картини світу та політичної свідомості сучасного суспільства дозволити залучення у якість одного з методологічних підходів, дискурс-аналізу та, зокрема, теорії політичного дискурсу.

Певні особливості запровадження та формування окремих аспектів макрополітичної ідентичності, на думку автора, може допомогти висвітлити залучення методів та підходів, представлених у дослідженнях політики пам'яті та історичної колективної пам'яті (представлені у роботах П. Нора [112], А. Ассман [3], М. Альбвакса [319]).

У процесі дослідження автор намагався дотримуватися низки принципів. Зокрема, принципу нейтральності, що виражається у прагненні оперувати фактичними, а не ціннісними судженнями, та принципом історизму, який передбачає при вивченні історичних явищ, розглядати їх у конкретному історичному контексті та динаміці їхнього розвитку.

Раніше зазначена складність та багатогранність предмета дослідження зумовила застосування інтердисциплінарного підходу для синтезу можливостей різних дисциплін з метою забезпечення необхідної повноти дослідження. Отже, при проведенні дослідження застосовувалась низка як загальнонаукових, так і спеціальних (конкретно-наукових) методів.

Серед задіяних загальнонаукових методів окремо варто виділити такі як: аналіз та синтез, дедукцію та індукцію, узагальнення та порівняння. При тому, що практично всі загальнонаукові методи настільки поширені і суттєві, що без їхнього використання навряд чи можливе будь-яке наукове пізнання,

перераховані вище знайшли застосування у вирішенні конкретних дослідницьких проблем.

З метою вирішення конкретних дослідницьких завдань застосовувались такі методи як: структурно-функціональний, системний, методи тематичного та якісного контент-аналізу.

Вже зазначена інтердисциплінарність дослідження позначилась на залученні історичних методів для дослідження процесів вироблення підходів до формування макрополітичної ідентичності, як в Україні, так і в інших країнах, чий досвід досліджувався. Зокрема, застосовувався порівняльно-історичний метод, а саме метод історичної аналогії, який дозволив нам за допомогою несистемного порівняння співвідносити теоретичну побудову з різночасними локальними історичними фактами та подіями. Історико-типологічний метод, разом з індуктивним методом, що дозволяє від конкретних фактів і явищ переходити до загальних положень, використовувався при складанні періодизації дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності.

Отже, компаративістський контекст дослідження задавався як залученням порівняльно-історичного методу при вивченні подібності та відмінності підходів до конструювання макрополітичної ідентичності в Італії та Німеччині, так і порівняння українського досвіду використання окремих інструментів створення та зміцнення макрополітичної ідентичності з досвідом інших країн.

Формування понятійно-категорійного апарату дослідження потребувало залучення термінологічного аналізу, який передбачає категоризацію, засновану на аналізі й порядкуванні понять, їхню нормалізацію, а також низки методів: аналізу й синтезу, дедукції та індукції, узагальнення та порівняння. Це дозволило розглянути запропоновані визначення ідентичності, обґрунтувати вибір того чи іншого поняття та сформулювати нові.

Для аналізу декількох корпусів текстів: промов президентів України, експертних оцінок політики ідентичності, які дозволили нам визначити принципи та напрямки, навколо яких різні політичні актори дискурсивно вибудовували свої стратегії формування макрополітичної ідентичності, залучалось спеціалізоване

програмне забезпечення, зокрема MAXQDA 2020. Використання програмного забезпечення для якісного аналізу даних (Qualitative Data Analysis software), до якого, у тому числі, належить MAXQDA 2020, дозволило нам поєднати елементи тематичного та контент-аналізу. У ході тематичного аналізу було вирішено окремі тематичні напрямки та виділено відповідні їм тематичні блоки (коди) у текстах аналізованих документів, що дало змогу оцінити значення, яке надається різними інструментами у дискурсивних практиках конструювання макрополітичної ідентичності. Наступний контент-аналіз цих корпусів документів дозволив внести корективи в систему тематичного кодування і, таким чином, уточнити та доповнити перелік сутнісних домінант семантичного ядра макрополітичної ідентичності, на які спиралися ті чи інші політичні актори.

Залучення структурно-функціонального аналізу та системного підходу, у сукупності з низкою загальнонаукових методів, дозволило автору розглянути створення макрополітичної ідентичності як системний процес, виділити відповідні елементи, що використовуються для конструювання макрополітичної ідентичності, визначити умови та способи їх функціонування та запропонувати аналітичний інструмент для опису та оцінки ефективності стратегій формування макрополітичної ідентичності.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз еволюції концепту політичної ідентичності в політичній науці та формування понятійно-категорійного апарату дослідження конструювання макрополітичної ідентичності, дозволяє нам зробити певні висновки.

До політичної науки концепт ідентичності залучається у 60-х роках ХХ століття. Локусом його загальнонаукової концептуалізації стають психологічні дисципліни, де він розробляється Ш. Страйкером, М. Куном, Т. МакПартлендом (в межах теорії символічного інтеракціонізму), Г. Теджфелом, Дж. Тернером та М. Хоггом (соціальна теорія ідентичності), Е. Еріксоном (теорія

психоаналізу). Концепт ідентичності проходить шлях від персональної до групової та соціальної. Розуміння соціальної, а з нею і політичної, ідентичності урізноманітнюється, з'являється усвідомлення її варіативності.

На основі проведеного аналізу, нами була запропонована періодизація дослідження процесів формування макрополітичної ідентичності. Основу періодизації склало поєднання низки критеріїв: 1) підходів до проблематизації того, як формується макрополітична ідентичність; 2) характеристики теоретико-методологічних засад, на основі яких проводились дослідження; 3) інтенсивності та організації досліджень формування макрополітичної ідентичності. Загалом, було вирізнено п'ять періодів, що охоплюють проміжок часу від 1920-х років до сьогодення.

Перший період датується 1920–1930-ми роками. Представлені дослідження характеризують прагнення теоретично обґрунтувати діяльність з формування політичної лояльності громадян до держави та проаналізувати спроби її практичного забезпечення за допомогою різних соціальних інститутів. В методологічному плані дослідження цього періоду спираються на біхевіоралістський підхід чиказької школи політичних досліджень і являють спробу представити компаративний аналіз способів формування «центральної політичної лояльності» (Ч. Меріам). Хоча в організаційному плані в цей період робиться спроба провести порівняльне дослідження, створивши ситуативну групу експертів (проект «Дослідження по формуванню громадян»), його навряд чи можна вважати завершеним і цілком успішним. Після 1930-х років можна констатувати певний спад в розвитку.

Другий період бере початок у 1960-х роках і триває до початку 1970-х років. В роботах цього періоду увага приділялась вивченню різних проєкцій політичної ідентичності, досліджувались як питання динаміки партійно-політичної ідентичності (А. Кемпбел, Ф. Конверс, У. Міллер, Р. Патнем, Д. Стоукс) так і національного будівництва. Останні були представлені, розвідками на основі мультидисциплінарного (політична наука, соціологія, історія) підходу, ґрунтувались на принципах конструктивізму та передбачали компаративне

вивчення (Х. Вайленманн, К. Дойч, Дж. Страйєр, В. Фолтц, К. Фрідріх). Ш. Ейзенштадт почав застосовувати концепт для аналізу процесів залучення різних потоків мігрантів у формування та підтримку держави та соціальну мобілізацію. Така тематика домінувала до початку 1970-х рр. На цьому етапі відбувається суттєве розширення понятійного апарату: формується представлення про кризу ідентичності (Е. Еріксон), залучається концепт ідентичності до політичних досліджень (Л. Пай). Щодо організації наукової роботи, можна відзначити розширення та розвиток колективних форм, які мали забезпечити мультидисциплінарність досліджень.

Третій період тривав з початку 1970-х до кінця 1980-х років. Його старт задає серйозна критика існуючого розуміння національного будівництва, його методів та результатів (В. Коннор). Водночас, розширилась тематизація досліджень за рахунок залучення історичного виміру у компаративний аналіз (С. Роккан, Ч. Тіллі). Активно вивчались фактори, які можуть суттєво впливати на формування макрополітичної ідентичності: етнічна, релігійна ідентичність, процеси глобалізації та поступове створення єдиного європейського політичного простору, медіатизація політичних процесів, політизація гендерного дискурсу тощо. Методологічні особливості періоду були задані наслідками «пост-біхевіоралістської революції в політичній науці», серед яких увага до вивчення ціннісних аспектів політичного процесу, поглиблення конструктивістських поглядів на формування ідентичності. Таким оптикам, безумовно сприяла залученню до понятійно-категорійного апарату ідентитарних досліджень поняття «політика ідентичності» (Р. Анспач). Період також характеризувався певним зниженням кількості колективних досліджень.

Четвертий період охоплює проміжок часу з 1990-х до завершення першого десятиліття 2000-х років. Академічний інтерес стимулювався значними політичними змінами на міжнародній арені: запроваджувались дослідження макрополітичної ідентичності у нових сформованих державах, що знаходились в процесі постсоціалістичної, пострадянської трансформації, аналізувалась відмінність процесу національного будівництва, взаємовпливів «старих» і

«нових» ідентичностей. Відбулось розширення понятійного апарату через уточнення типології політичної ідентичності. Серед дослідників затвердилось представлення про багаторівневий характер феномену політичної ідентичності. Серед методологічних підходів протягом періоду домінували постструктуралізм, неоінституціоналізм, поєднання різних методів дослідження ідентичності, отримала продовження тенденція компаративного дослідження формування макрополітичної ідентичності. Суттєво збільшилось коло дослідників проблематики політичної ідентичності, через включення в цей процес як «грандів» світової політичної науки (С. Хантінгтон), так і дослідників з країн пострадянського простору, зокрема, України (Я. Грицак, Л. Дробіжева, М. Козловець, Г. Міненко, Л. Нагорна, Н. Пелагеша, О. Попова, та ін.). В цей період колективні форми організації наукової діяльності знов стали домінуючими в ідентитарних дослідженнях, почався процес поступової інституціоналізації ідентитарних досліджень, з'явилися перші тематичні наукові періодичні видання.

П'ятий період починається з кінця першого десятиліття 2000-х років, а його тенденції тривають досі. Він є одним з найбільш інтенсивних за кількістю досліджень і розгалуженістю розробки предмету: усе більший інтерес привертає проблематика співвідношення та залученості символічної політики (О. Малінова, П. Колсто), політики пам'яті (А. Ассман), мовної (Л. Нагорна, В. Хомрач), історичної (В. Ачкасов, Л. Нагорна, О. Рафальський) та інших політик у процес формування макрополітичної ідентичності. Задана рамка компаративного підходу визнається евристично продуктивною: з'являється більше досліджень, велику кількість з них намагаються представити у порівняльному контексті. Протягом другої половини 2010-х років у профільних дослідженнях з'являється потужний інтерес до тематики впливу зовнішніх акторів та факторів а також регіональної та наднаціональної ідентичностей на формування макрополітичної ідентичності (К. Балабанов, Т. Бевз, М. Кармазіна, В. Лисак, Л. Нагорна, О. Новакова, Н. Пашина, С. Ростецька, Н. Ротар). Така зацікавленість була значно актуалізована подіями зовнішньої агресії щодо України і багатовекторною трансформацією українського суспільства у відповідь на військове протистояння

з Росією на Донбасі та анексію Криму. Водночас, українські дослідники намагаються знайти способи подолання кризи ідентичності в Україні (О. Кіндратець, С. Пахоменко, Н. Пашина, М. Розумний, М. Рябчук, Т. Сергієнко, М. Степико, Л. Угрин), пропонуються проєкти реалізації політики національної (макрополітичної) ідентичності в країні (Національний інститут стратегічних досліджень, Центр Разумкова). Методологічне поле ідентитарних досліджень у цей період визначають: плюралізм підходів, намагання використовувати якісні та змішані методи. Отримують своє продовження тенденції до інституціоналізації, проєктної організації ідентитарних досліджень із залученням вчених з різних країн, не тільки у галузі політичних, але й інших суспільних дисциплін; виникають стійкі об'єднання дослідників, залучених до вивчення ідентитарної проблематики в різних регіонах.

Дослідивши становлення та сучасний стан понятійно-категоріального апарату ідентитарних досліджень, в тій їхній області, що стосується даного дослідження, можна побачити значний прогрес в формуванні системи понять для характеристики структури та динаміки розвитку ідентичності. Втім, спостерігається недостатнє прагнення до ясності аналізу та розрізнення досліджуваних явищ і процесів. Враховуючи зазначені тенденції, нами було запропоновано залучити до корпусу поняття «стратегія формування макрополітичної ідентичності». Стратегію формування макрополітичної ідентичності ми пропонуємо визначити як направлений на формування стійкої ідентифікації індивідів та груп з державою спосіб організації дій політичних акторів, що мають можливість формувати порядок денний (agenda), визначати вектор політичної дії, який є складовою сил різних акторів, наділених такими можливостями.

Також, було розглянуто такі ключові категорії та поняття дослідження, як: «політика ідентичності», «ідентичність», «ідентифікація», «криза ідентичності», «політична ідентичність», та такі її проєкції як «громадянська», «державницька», «державно-громадянська», «макрополітична» та «національна» ідентичності. З'ясовано, що наразі відсутній консенсус серед науковців щодо поняття, яке б

застосовувалось для позначення усіх можливих способів ідентифікації індивідів зі спільнотою, що стоїть за державою. Задля досягнення аналітичної чіткості дослідження, було прийняте рішення використовувати характеристику «макрополітична» на позначення такої ідентичності. З метою запобігання полісемантичності та надмірної насиченості поняття, розрізнення окремих різновидів проваджуваної політики ідентичності, запропоноване уточнене поняття «політика макрополітичної ідентичності», яку ми пропонуємо розуміти як процес цілеспрямованого планування та здійснення сукупності нормативно оформлених дій політичних акторів (передовсім, державних інститутів), що скеровані на конструювання певного уявлення про єдність соціальної спільноти, яка співвіднесена з державою.

Автор спирався на низку теоретичних підходів, серед яких парадигма соціального конструктивізму, що задавав загальне розуміння сутності ідентичності, розуміння макроспільнот як уявлених, запропоноване Б. Андерсоном, теорія практик тощо. У своїх судженнях та висновках автор намагався дотримуватись принципів нейтральності та історизму. Внутрішня складність та багатовимірність предмету дослідження обумовила потребу застосування інтердисциплінарного підходу. Отже, задля досягнення мети та завдань дослідження, було залучено низку як загальнонаукових, так і спеціальних методів. Серед останніх можна вирізнити такі як: структурно-функціональний, системний, методи тематичного та якісного контент-аналізу. Залучення спеціалізованого програмного забезпечення для проведення текстового аналізу (MAXQDA 2020) дозволило забезпечити поєднання методів кількісного та якісного дослідження.

РОЗДІЛ 2.

СВІТОВА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Історичний досвід побудови макрополітичної ідентичності: вироблені підходи

Історична перспектива вироблення способів та інструментів формування макрополітичної ідентичності відкриває можливості для кращого розуміння доступних сучасним політичним акторам підходів та методів, за допомогою яких таке формування здійснюється. Разом з тим, врахування історичного контексту, що визначав умови та можливості впливу на макрополітичну ідентичність в хронологічно більш ранній час, дозволяє усвідомити наявні обмеження при використанні тогочасних підходів, зумовлені змінами соціально-політичних умов.

Водночас, складна, уривчаста, нелінійна природа поширення дискурсу щодо ідентитарних процесів зумовлює певну оптику його розгляду, визначену фукольд'янським описом генеалогічного підходу. Ця оптика передбачає принципову відмову від прийняття певних соціальних практик чи елементів, конституюючих дискурс, як «природних і постійних» [394, с. 166]. Вона не тільки дозволяє, а й спеціально націлена на вивчення атомарних явищ, таких, що здаються не пов'язаними між собою подій, «випадковостей і конфліктів», що породжують «концепції, інститути або дискурси», які цікавлять дослідника [317, с. 473].

Нашим завданням в цьому підрозділі буде розгляд процесів зародження й поступового утвердження в політичній практиці, а згодом, через відповідну рефлексію, і в теорії – розуміння того, що макрополітична ідентичність є результатом докладання певних владних зусиль які, за допомогою застосування відповідних інструментів, можуть призводити до усвідомлення громадянами своєї пов'язаності із країною. Ми спробуємо прослідити, нехай і нелінійний процес

накопичення такого знання, проявів політичної практики, що формувала громадян «із селян». Одним із важливих завдань буде розгляд того, як доповнювався арсенал інструментів, які зберігають свою ефективність й досі. Ми розглянемо як і за допомогою чого така політика стала проводитись в Британії, з яких джерел ідеї формування громадян з'явилися вже у Франції і якої трансформації зазнав тут ідентитарний дискурс, яким чином позначився на трансформації розуміння значення такої політики розквіт романтичного націоналізму на прикладі Германії та Італії, і як ця політична практика реалізовувалась вже у ХХ столітті у державах, що відрізнялись за типом політичного режиму: у тоталітарному СРСР та демократичному Ізраїлі. Завершимо ми історичний розгляд аналізом становлення підходів до управління етнокультурним розмаїттям задля досягнення внутрішньої єдності всередині країн, адже такі підходи стають певною рамкою, що обумовлює параметри політики макрополітичної ідентичності.

Отже, Західна Європа в Новий час стає регіоном, де значно актуалізується ідентитарний дискурс.

Історично найбільш раннім прикладом можна вважати формування британської ідентичності, яке відноситься до періоду другої половини XVI – кінця XVIII ст. Прояв тут інтересу до питання політичної ідентичності в цілому і макрополітичної, зокрема, можна бачити і в появі поняття «ідентичність» у словниках, що видавалися в Англії [418, с. 597]. В цей же час, за твердженням американської дослідниці націоналізму Л. Грінфельд, в англійській мові змінюється семантика понять «країна», «імперія», «нація», «народ», «загальне благо» [318, с. 31-32]. Навряд чи привнесення зазначених лексем у суспільно-політичний лексикон цього часу можна вважати випадковим. Період у розвитку Англії, окреслений кінцем правління Тюдорів та початком династії Стюартів, стає, на думку дослідників, одним із ключових етапів конструювання макрополітичної ідентичності.

Дискурсивне вибудовування британської ідентичності спочатку формувало багатосторонній образ «Нас», який поступово трансформувався і доповнювався, але зберігав важливий сутнісний аспект, – цей образ, з огляду на композитарний

характер монархії, лише частково базувався на етнічних аспектах. Однією з можливих причин такої ситуації було те, що етнічні чинники, без відповідного «доопрацювання» історичного нарративу, не дозволяли тоді побудувати символічні кордони таким чином, щоб вони відповідали територіальним кордонам держави. У той самий час, для європейського суспільства XVI–XVIII ст., етнічні розмірності ідентичності ще не вийшли перший план і, як мінімум, конкурували з релігійними, соціальними і політичними відмінностями.

Одним із компонентів, навколо якого формувалася англійський образ «Нас», стає релігія. Англія, за Єлизавети Тюдор, докладала значних зусиль для закріплення образу захисника протестантизму. Релігія виступає як інструмент зміцнення влади та формування макрополітичної ідентичності всередині країни. Англіканство, завдяки зусиллям Єлизавети, стало сферою, яку їй вдалось контролювати [300, с. 229]. Захист протестантизму став завданням державним, і згодом отримав дедалі ширше законодавче закріплення: за Якова I (результати Хемптон-Кортської конференції 1604 р.), Кромвеля (Акт про оголошення і встановлення правління вільної держави (Commonwealth) Англії, Шотландії, Ірландії та володінь, що їм належать), після Славної революції 1688 року (Білль про права). Враховуючи закріплений законодавчо статус протестантизму в Британії, на тлі постійних релігійних воєн, що охопили Європу в XVI—XVII ст., та переважно католицького оточення королівства, релігія, як фактор особистої та групової ідентифікації, сильно політизується та стає чинником формування макрополітичної ідентичності.

Символіка острова, який постає як «створена природою твердиня [...] Коштовний камінь це в оправі моря, Яке [...] надійним служить муром, Чи пак для дому ровом захисним Від заздрощів нещасніших країн» [238, с. 102], дозволяла дуже успішно поєднати ідеї природних кордонів, які повинні об'єднувати народи, що його населяють, і релігійної обраності. Острівне географічне положення Британії, безумовно, позначалось на формуванні макрополітичної ідентичності. В процесі подолання політичної розділеності

острова та зміцнення зв'язків між композитами королівства, природні кордони дедалі більше збігалися із символічними межами макрополітичної спільноти.

Єдність народів Великобританії підкріплювалося гальфридіанським міфом, що відносив все населення острова до нащадків Брута, спадкоємця Енея, та його троянських супутників [312, с. 6-26]. Логіка композитарної монархії, в якій Англійське королівство зберігає чільне становище, задавалася розвитком легенди про подальший за смертю Брута поділ острова між трьома його синами: Локріном (Англія), Альбанактом (Шотландія) і Камбром (Уельс) і оммажем останніх Локріну [312, с. 30].

Наочно представити та зробити частиною колективного уявлення про макрополітичну спільноту, кордони цих територій дозволяв розвиток географії та картографії. Вже в 1579 році з'являється «Атлас графств Англії та Уельсу» Крістофера Сакстона, який включав 35 найбільш детальних і точних, на той час, карт графств Англії та Уельсу, а також загальну карту королівства. Хоча робота була виконана на замовлення уряду, вона набула великої популярності серед широких верств населення королівства, дозволивши через карту «побачити країну – і графство, і націю, до якої вони належали» [321, с. 114]. Американський дослідник Річард Хельгерсон, розглянувши особливості оформлення та присутність знаків королівської влади в англійських картографічних і хорографічних роботах XVI століття, доводить ще один важливий для формування макрополітичної ідентичності ефект. На його думку, поступове зменшення кількості та простору займаного на картах гербами (royal arms) (у роботах хорографів Нордена, Камдена, Спіда та Дрейтона), а також перехід від зображення на титульному аркуші королеви, що нагадує Діву Марію (як у більш ранній роботі Сакстона) до алегорії Великобританії, одягненої в карту (у пізнішій роботі Дрейтона), говорить про перехід «від всесвітнього християнського світу до династичної держави, до нації» [321, с. 116-120].

Безумовно, англійська мова була одним із сильних засобів формування макрополітичної ідентичності, чому сприяли розвиток літературної мови, а також поступова відмова від використання французької та латинської практично у всіх

сферах політичного та духовного життя суспільства. Важливим було і поступове освоєння англійської, а також перехід на неї, як на мову спілкування, в Уельсі та Шотландії. Цей процес був тривалим і охопив кілька століть (у той час як Парламент перейшов на використання англійської мови у своїх засіданнях в 1362 р. [350, с. 155], у судах продовжував використовуватися «law French», а перехід судочинства англійською вимагав окремого закріплення в положеннях Актів 1362 і 1731 рр. [398, с. 128, 489]).

Іспанія та Франція виступали у ролі зовнішнього Іншого при конституюванні британської макрополітичної ідентичності. Спів- та протиставлення з цими країнами колективного британського «Я», сприяло усвідомленню культурних та соціально-політичних особливостей британців, дозволяло подолати внутрішню гетерогенність композитарної монархії. Субстантивність кордонів, що маркуються таким протистоянням, ставала предметом широкої суспільної деліберації, яка знайшла прояв у різних типах публічного дискурсу: від парламентських дебатів до «памфлетних воєн».

Суб'єктами процесу формування макрополітичної ідентичності у Британії виступають представники як політичних, так і інтелектуальних еліт. Перші представлені конкуруючими групами, що включали як представників аристократії, аж до монархів і вищих урядовців уряду, так і представників менш привілейованих верств населення, які поступово отримали можливість бути представленими в парламенті та органах управління державою. Причому їх діяльність у зазначеній галузі не обмежувалась законодавчими та виконавчими функціями. У той же час, представники політичної еліти активно підтримували діяльність інтелектуалів, яка також сприяла формуванню програми макрополітичної ідентичності, що просувалась першими. Приклади подібної активності дають, зокрема, Єлизавета I Тюдор і Яків I Стюарт, а також Вільям Сесіл (лорд Берлі (Burghley)), які прагнули не лише підтримувати культурний та науковий розвиток країни [261, с. 245], а й сприяти тому, щоб напрямок цього розвитку сприяв зміцненню держави, формуванню макрополітичної ідентичності. Залучена до процесу інтелектуальна еліта являла собою широке коло

інтелектуалів, що включало: антикваріїв та істориків, хорографів та картографів; письменників та поетів, митців та юристів.

Водночас, необхідно відзначити конкурентний характер процесу формування макрополітичної ідентичності в Британії в XVI–XVII ст., обумовлений поширенням серед еліт конкуруючих проєктів розвитку країни і уявлень про те, які елементи повинні цю ідентичність формувати.

При цьому, навряд чи можна говорити про повністю раціоналізовані та сплановані дії зазначених акторів щодо формування макрополітичної ідентичності, але пануючий етос служіння батьківщині та монархії, уявлення про патріотизм як безумовну чесноту і та увага, яку представники владних та інтелектуальних еліт приділяли питанням, пов'язаним з різними аспектами символічної політики Великобританії, дозволяє говорити про поступове складання стратегії формування макрополітичної ідентичності в цій країні та вироблення стійких підстав для конструювання такої ідентичності.

Отже, вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. можна бачити, як формується набір областей культурного, наукового розвитку, чиї результати можуть істотно впливати на формування макрополітичної ідентичності: історія, література, театр, мова, географія, різні засоби інформування населення, які виконували функції засобів масової інформації. Всі вони доволі рано опиняються у сфері уваги монархів та чиновників найвищого рангу в Англійському королівстві.

Цей набір згодом доповнюватиметься, включаючи все нові напрями, здатні визначати символи та відчуття макрополітичної (громадянсько-національної) єдності, а також цінності підтримки держави.

Формування уявлень про єдине політичне ціле, у межах держави, розпочалось у Великобританії до поширення ідей націоналізму та представлень про державу-націю. Водночас, багатонаціональний характер країни, що включала кілька народів, які мали ототожнювати себе з єдиною державою, не сприяв тому щоб етнічні фактори були покладені в основу макрополітичної ідентичності.

Французький дискурс про основи формування макрополітичної ідентичності у своєму історичному розвитку демонструє декілька підходів. За широким набором представлених точок зору можна побачити кілька концептуальних позицій, чиє змішання формує вказану різноманітність. Умовно, в рамках даного дослідження, ці позиції можна позначити як: традиційну (релігійно-монархічну), культурно-мовну та громадянську. Аби оцінити важливість кожної з зазначених позицій для процесу формування макрополітичної ідентичності у Франції, а також, зрозуміти їхнє значення, як поступового закріплення інструментарію конструювання ідентичності, коротко розглянемо процес їхнього становлення.

Традиційна позиція формується, у певному сенсі, природним чином: вона складається в межах системи уявлень про французів як підданих короля, які сповідують одну з ним, католицьку, віру і підпорядковуються встановленій системі законів. Представлене у відомій формулі Гійома Постеля «*Une foi, une loi, un roi*» («Одна віра, один закон, один король»), таке уявлення про основи макрополітичної солідарності було присутнє, знаходивши все нових прихильників, у французькому дискурсі аж до революційних подій 1789 року. Причому, на думку відомої дослідниці М. Ярдні, вже протягом XVI століття акценти в цій формулі змістились, і відданість королю, як підстава макрополітичної ідентичності, вийшла на перше місце, що, з її точки зору, було ознакою «ментальної революції», каталізованою релігійними війнами, і свідченням зламу столітньої «традиції» [422, с. 77].

У контексті зафіксованої постелівською формулою системи уявлень, сформувалася органіцистська, за своєю суттю, позиція, яка обґрунтовувалася в політичній теорії і слугувала внутрішньою логікою для політичної практики. Концептуалізована дана позиція була в ході дискусії Людовіка XV з Паризьким парламентом, коли 3 березня 1776 р. представник короля від його імені заявив, що «весь громадський порядок походить від мене [короля] і що права Нації, яку наважуються представляти корпусом, окремим від Монарха, неможливо відокремити від моїх власних [прав] і вони знаходяться в моїх руках» [396, с. 556-

557]. Незважаючи на зміщення позиції «віри» у формулі Гійома Постеля, вона продовжує відігравати важливу роль у цій концепції загальної єдності всіх французів. В актуалізованих релігійними війнами полемічних роботах XVI століття саме католицька віра постає умовою життя «містичного тіла монархії», її втрата загрожує загибеллю країни [422, с. 92-93].

Ознаки оформлення другої, культурно-мовної, позиції щодо основ макрополітичної єдності можна помітити вже у XVI столітті: як у маніфесті Пляеди «Захист та прославлення французької мови» Жоашена дю Белле (1549) [293], так і в ордонансі Франциска I 1539 року в Віллер-Котре, який вводив обов'язкове використання французької мови у всіх юридичних та правових документах всередині країни, включаючи контракти, заповіти та вирoki суду [376].

Володіння французькою мовою, засвоєння культурних традицій, як чинник забезпечення внутрішньої єдності та умова приналежності до макрополітичної спільноти, надалі стають загальноновизнаними, поступово закріплюючись в інтелектуальній традиції, зокрема в роботах представників французького Просвітництва (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо).

Разом з тим, сильні регіональні ідентичності, засновані на культурно-мовному, економічному, соціальному і, часом, правовому розмаїтті країни, зберігались протягом століть. Відмінності були настільки значними, що дозволили видатному французькому історику Ф. Броделю, характеризувати північ і південь країни як «дві могутні цивілізації», а домінування регіону північного «ойль» над південним «ок» описувати в термінах колонізації [13, с. 68-69]. Особливо повільною за свідченнями Ф. Броделя, була «франсізація» в сільській місцевості [13, с. 79].

Процес консолідації макрополітичної спільноти, політизації широких верств французького селянства активізувався у XIX столітті [417, с. 521-522]. «Агентами» інтеграції, що мали найбільший вплив, відомий дослідник Ю. Вебер називає:

1) підвищення рівня внутрішньої комунікації та переміщення населення, чому сприяло будівництво та ремонт «віцинальних» (місцевих) доріг, які зв'язували райони, села та громади, та «визнаних такими, що відповідають громадським інтересам» [416, с. 203], прокладання другорядних ліній залізниць [416, с. 205-206], а також запровадження «англійської системи передоплати листів за допомогою марок з 1849 р.», що значно здешевило поштові послуги для населення [416, с. 219];

2) розвиток індустрії товарів масового споживання: від одягу до меблів. Результатом чого стали доступність, престижність та поширеність цих товарів та нововведень у сільській місцевості, що призводило до змін у життєвому укладі та системі соціальних відносин [416, с. 230-231];

3) поступова політизація населення і, водночас, розуміння того, що вирішення багатьох місцевих проблем залежить від рішень, які приймаються на рівні державному: «[у]свідомлення «соціальних» та «економічних» конфліктів допомагало просувати національну єдність, почасти тому, що вона відображала розпад традиційної гомогенності та консенсусу, а також поширення ідеологій, привнесених ззовні» [416, с. 276];

4) розвиток внутрішньої міграції, зумовленої як: а) соціально-економічними причинами (низький рівень доходів, відсутність роботи) [416, с. 278], так і б) військовою службою [416, с. 301-302], які забезпечували міграцію «практик та смаків», «ідей та моди», поширення міських новацій та французької мови, а також сприяли зростанню престижу освіти [416, с. 288];

5) зміна системи шкільної освіти та змісту шкільних програм, проведення шкільної реформи. Зусилля шкіл були спрямовані на формування національного патріотизму: «катехизис було замінено уроками громадянського виховання», «біблійну історію [...] замінено на священну історію Франції», активно впроваджувалась літературна французька мова [416, с. 336];

6) поява публікацій для дітей, які, подібно до «Le Tour de la France par deux enfants» Ж. Бруно, знайомлячи дітей з особливостями регіонів Франції, формували «відчуття чарівного світу – не легкого, але корисного та гідного»,

виводили «національну інтеграцію на перше місце», у яких «французький патріотизм» поставав «природним доповненням їхнього власного» (регіонального), ставивши «національну інтеграцію на перше місце» [416, с. 335];

7) розвиток нових інститутів, таких як клуби, асоціації, партії, які сприяли інтеграції населення, але вже на громадянському, суто загальнонаціональному ґрунті [416, с. 372].

Таким чином, уявлення про те, що французька мова та культура є консолідуючим суспільство фактором і виступають чинником ідентифікації французів, як членів макрополітичної спільноти, складається доволі рано. Разом з тим, значне мовне та культурне розмаїття Франції, низький рівень комунікації між її регіонами, сприяли формуванню сильних регіональних ідентичностей, що тривалий час перешкоджали тому, аби культура й мова стали справді основою, яка формувала єдність громадян.

Третя, громадянська, позиція щодо основ макрополітичної солідарності найбільш яскраво проявилася в умовах руйнування «*société d'Ancien Régime*», при встановленні, а згодом, відновленні республіканської форми правління. Однак, генеалогію громадянської лінії ідентитарного дискурсу можна прослідкувати, звернувшись до подій та теоретичних положень, сформованих задовго до Великої французької революції.

Одним із перших викликів традиційній (монархічно-релігійної) концепції французької макрополітичної ідентичності, що визначала католицизм як загальний ідентифікуючий та об'єднуючий фактор, стало широке поширення у Франції ідей Реформації у XVI столітті. Спроби придушення протестантизму, усунення його послідовників, виключення їх зі складу французької нації (як, наприклад, у памфлеті 1589 «Біч Генріха, так званого короля Наварри: яким він з усіма підставами вигнаний з трону Франції»), зумовили спроби виробити альтернативну позицію, як з боку гугенотів, так і поміркованих католиків. Останніх відносили до групи «так званих, політиків (*politiques*), які доводили, що

не варто захищати однаковість, хоч би якою цінною вона була сама по собі, якщо за неї доведеться заплатити загибеллю держави» [400, с. 250].

Хоча, вочевидь, вони і не ставили такий результат за мету, але одним із наслідків спроб виробити політичну позицію, яка для цієї групи французьких католиків-інтелектуалів представлялася як «єдина альтернатива безперервній громадянській війні» [400, с. 251], стало формування передумов до переосмислення підстав макрополітичної єдності. Підстави такої єдності лідери поміркованого крила католиків бачили у загальному підданстві та вірності короні, спільній культурі та мові, а також любові до Батьківщини [422, с. 110-119].

Логіка перегляду традиційних уявлень про підстави макрополітичної солідарності торкнулася і питання вірності монарху. У розвитку цього дискурсу серед гугенотів сформувалась ідейна позиція «монархомахії». Монархомахи обґрунтовували можливість створення у Франції такої держави, в якій у «народу та представницьких установ є право обирати та зводити на трон своїх государів», а також «вища влада [...], щоб скидати государів» [326, с. 246]. Результати поширення ідей монархомахів відомий французький історик Ле Руа Ладюрі бачить у тому, що «радикально розділяються поняття королівства та Вітчизни, що є легітимною, [...] відтепер більше не будуть змішувати государя та суспільство, за волею якого він чогось вартий, лише якщо виконує свій обов'язок перед іншими» [354, с. 310-312].

Громадянське протистояння, викликане поширенням протестантизму, сприяло складанню, у рамках домінуючої тривалий час, релігійно-монархічної концепції макрополітичної ідентичності, образу внутрішнього Іншого, у ролі якого виступали гугеноти. Безперспективність громадянського протистояння, що усвідомлювалась як політичною (Катерина Медічі) [400, с. 242], так і інтелектуальною елітою («помірковані католики»), призводила до пошуків толерантності та компромісу. Можна сказати, що створювана релігійним критерієм помилка у формуванні Іншого вимагала перегляду підстав, які фундавали макрополітичну ідентичність французів.

Ідея договірних відносин між правителем і народом, змінюючи уявлення про принципи, на яких будується система владних відносин та управління в державі, неминуче позначалася на розумінні природи та джерел солідарності макрополітичної спільноти, яка стоїть за такою державою. Вже у XVIII столітті ідея суспільного договору, як «підстави згоди у суспільстві», формування такого колективного «Я», яке «утворюється завдяки об'єднанню всіх цих людей» і «носить ім'я [...] політичного організму, що називається його членами державою» [391, с. 174], була сформульована у відомій роботі Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (1762).

В іншій своїй роботі «Міркування про образ правління у Польщі і про плани його перебудови, складені у квітні 1771 р.» Ж.-Ж. Руссо говорив про необхідність громадянського навчання. На його думку, «виховання має [...] так спрямовувати думки та уподобання громадян, щоб вони були патріотами за схильністю, із пристрасі та за потребою» [391, с. 179]. Змістовну основу такого навчання мають становити знання «про діяння своєї країни» (історія), також кожен громадянин повинен знати національну мову, географію («всі її провінції, всі дороги та міста») та право («всі закони») [391, с. 179-180]. «Добрі послуги [...] батьківщині» повинні заохочуватися виділенням дітям громадян, які їх надали, безкоштовних місць у гімназіях, і навіть форми організації шкільного дозвілля повинні сприяти тому, «щоб у них [школярів] з'явилась спільна мета, до якої всі прагнуть» [391, с. 180].

Продовження свого розвитку ця лінія отримала у подіях Великої французької революції та оточуючих її політичних теоріях та деклараціях. Саме із впливом цієї, пізніше оформленої логіки громадянської нації, зазвичай пов'язують значення французького спадку для підходів до формування макрополітичної ідентичності.

Конструювання та зміна образу Іншого у Франції стимулювалися військово-політичними конфліктами, у яких вона брала участь. Так, події Столітньої війни (1337–1453) сприяли закріпленню функції антагоністичного зовнішнього Іншого за англійцями [328]. Істотно посилювався цей образ у роки Семирічної

війни (1756–1763), коли він набув рис значущого Іншого. Представлені у французькій публіцистці цього часу англійці, виступали як повна протилежність французам, Іншим, чий цінності не мають нічого спільного не тільки із загальнофранцузькими, а й тими, що вважаються загальнолюдськими [379, с. 100]. Л. Грінфельд справедливо бачить у такому відношенні до британців, як Іншого, ознаки ресентиментної свідомості, що формується у частини французького суспільства того часу, обумовленої уявленнями про перевагу Іншого і, одночасно, антагонізмом до нього [318, с. 178].

Франко–іспанське протистояння у XVI столітті сприяло тому, що Іспанія поповнила французький список країн, що використовуються для дискурсивного конструювання образу Іншого [422, с. 267-268].

Міф заснування, що відносив французів, подібно до гальфрідіанського в Британії, до нащадків троянців, почав закріплюватися у Франції вже в XVI столітті. Спроби його пропаганди та вкорінення можна бачити у французькій літературі («Франсіада» П. де Ронсара). Первинна версія міфу, переосмислювалась і видозмінювалась, що було обумовлено спробами поєднати в ньому два різні наративи: галльський і троянський, результати чого можна бачити в роботі Жана Лемера де Бельжа «Прославлення Галлії та своєрідність Трої» [304].

Таким чином, можна відмітити, що уявлення про макрополітичну ідентичність у Франції будувалося навколо різних основ, що часом протистояли, а іноді доповнювали одна одну. Події Великої французької революції та прагнення до подолання внутрішньої сегментованості країни, зумовили домінування громадянської та культурно-мовної концепції в цьому ідентитарному дискурсі. Конкуренція концепцій зумовила широку участь представників політичних та інтелектуальних еліт, як акторів формування макрополітичної ідентичності, у Франції.

Формування макрополітичної ідентичності Італії та Німеччини відбувалося пізніше, ніж у Англії та Франції. Політичну роздробленість у країнах, що існувала протягом століть, було подолано лише у другій половині XIX століття.

Загальноєвропейський контекст, який впливав на процеси, що сприяли політичному об'єднанню та подальшій політиці адміністративно-правового та соціокультурного розвитку, яка проводилася в цих країнах, дозволяє розглядати їх у певному порівнянні, вказуючи на подібності та відмінності у практиці формування макрополітичної ідентичності.

Уявлення про те, які фактори мають згуртувати майбутню націю, формуються тут ще в період боротьби за об'єднання держави.

У XIX столітті істотний вплив на нього справляли ідеї «романтичного націоналізму». У період 1830–1840-х років цей комплекс ідей вплинув також і на національний підйом у Східній Європі, визначивши представлення про змістовні засади національної солідарності [264, с. 1]. Такими засадами бачилися спільність «мови, історії, культурного характеру», що знаходили своє втілення як у «художній творчості, так і в інструменталізації цієї творчості для піднесення політичної свідомості» [355, с. 28]. Важливу роль у формуванні згуртованості грали міфи, уявлення про історичне минуле, його героїзація, народна культура та символи.

Ще у XVIII столітті італійська інтелектуальна та політична еліти починають поступово залучатися до дискурсу про основи єдності, загальноіталійського патріотизму, і про те, у яких подіях та історичному часі слід шукати витoki італійської нації [260, р. 70]. Перед історіографією вже «у 1760-х рр. постає завдання створити інетрпретативний синтез, здатний виконувати освітню функцію», а також «сприяти прогресу італійського суспільства» [410, с. 379].

Таке підґрунтя національної єдності у XIX столітті, «коли історія стала критично важливою», історичні наративи почали використовуватися в політичних цілях, а історики та літератори виявилися залучені до цього дискурсу [385, с. 225], відшукували як у традиційній величі Стародавнього Риму, так і в давньоримському республіканізмі, але все більше, починаючи з відомої роботи Людовіко Мураторі, саме середньовічна історія ставала «основою для створення національних історій» [340, с. 73].

Разом з тим, як зазначає П. Берк «кінець XVIII століття був вирішальним періодом у розвитку зв'язку між мовою та національною ідентичністю серед італійських інтелектуалів», часом, коли не лише артикулюється заклик до подолання регіоналізму, а й складається уявлення про «органічну» природу мови, як «результату [впливу] клімату, природи, розуму, моральних якостей, мистецтв, професійних вмій та політичної організації різних націй» [309, с. 88].

У німецьких землях уявлення про німецьку культуру і мову як об'єднуючі чинники, загальну для всіх німців спадщину, конкурували із сильними регіональними ідентичностями, лояльністю місцевим правителям. І. К. Рисбек у 1783 році відзначав відсутність «національної гордості та любові до вітчизни», місцевий патріотизм, що виражався в тому, що у німців «гордість і почуття вітчизни належать лише до тієї частини Німеччини, де вони народились» [389, с. 108]. Питання культурної, мовної ідентифікації значно політизувались, як реакція на події Великої французької революції та наступної експансії наполеонівської Франції.

1808 року І. Г. Фіхте опублікує роботу «Мова до німецької нації», в якій розвиває ідею про особливі якості німецького народу, раніше висловлену І. Г. Гердером [313, с. 480-482], робить спробу пов'язати історію «розвитку народу» і «будову його мови [...], яка супроводжує індивіда в мисленні і волі до самих глибин його душі, обмежує або окриляє, яка поєднує безліч людей, що говорять на ній, на їхній землі в загальний розум» [232, с. 124]. Фіхте постулює наявність особливого зв'язку мови, її «надчуттєвої» складової, завжди живої та символічної, яка «сполучає ціле чуттєве та духовне життя нації [...] у завершену єдність», що дозволяє «відновити всю історію утворення нації» [232, с. 125-126], таким чином пов'язуючи між собою мову, історію та культуру. Саме мова, на думку німецького філософа, визначає «внутрішні кордони» нації, оскільки «все те, що говорить однією і тією ж мовою, вже до всякого людського мистецтва поєднано один з одним безліччю невидимих зв'язків за допомогою виключно природи» [232, с. 128]. Також мова стає умовою формування національної держави, а втрата державності має вести до відмови від національної мови [232,

с. 132]. Подальший розвиток німецької нації, згідно з теорією Фіхте, має бути результатом формування особливого «характеру», що створюється внаслідок «нового національного виховання» [232, с. 134]. Саме воно має забезпечити умови для утворення німецької держави.

У творчості німецького поета Е. М. Арндта можна побачити закріплення уявлень про політичну функцію мови, здатного служити не тільки засобом об'єднання, а й джерелом встановлення політичних кордонів. У своєму відомому вірші 1813 «Німецька Батьківщина» (*Des Deutschen Vaterland*), автор дає відповідь на запитання, «Де німецька Батьківщина?», вказуючи, що вона, в тому числі, там, де «лунає німецька мова» (*So weit die deutsche Zunge klingt*) [256].

Поширення ідей романтизму сприяло розвитку німецького міфу заснування «Німецький міф», що відносив німців до нащадків німецьких племен, побут і звичаї яких були описані Тацитом у творі «Про походження та місця проживання германців», стає в XIX столітті основою, на якій швидко формується розгалужена національна міфологія з безліччю героїв і сюжетів. У затвердженій міфології, поставали не тільки підстави для уявлення про особливі якості німців, представлені у філософських, публіцистичних творах, вона також пропонувала обґрунтування кордонів Іншого. Так, героїчний міф про Армінія став прикладом успішного протистояння римському і, ширше, романському світу, а генетична міфологія про стародавнє походження германців дозволила говорити «про явну перевагу німців над італійцями, французами, які не могли похвалитися такою давниною свого коріння» [61, с. 161].

Політичне об'єднання як Італії (що почалося в 1861 і остаточно оформилося в 1871), так і Німеччини (1871), однак, не вирішило проблем внутрішнього об'єднання і стало не завершенням, а лише постановкою проблеми формування загальної макрополітичної ідентичності всіх громадян цих держав. Показовим у цьому відношенні є відомий вислів італійського державного діяча та борця за об'єднання країни Массімо д'Азельйо: «Тепер у нас є Італія, необхідно створити італійців» [292, с. 86-87]. Держави виявилися внутрішньо розділені за багатьма критеріями. Спільною була проблема уніфікації законодавства та зрівняння

громадян у їхніх правах та обов'язках незалежно від регіонів (що були раніше окремими державами). В Італії вирішення цього питання затяглося на кілька років, до 1866 р., коли набрав чинності Цивільний кодекс, який виправив проблему різних норм громадянства. Аналізуючи становище, італійська дослідниця Сабіна Донаті, вказує на існування в регіонах формально єдиної держави істотних відмінностей щодо правил натуралізації, призову на військову службу дітей іммігрантів та прав для позбавлення громадянства [291, с. 24-31].

У Німеччині – регіональні відмінності виглядали не настільки критичними для формування уявлень про макрополітичну єдність усередині імперії, внаслідок збереження законодавчо закріпленої автономії окремих регіонів, а також передбаченої в Конституції 1871 року рівності прав громадян незалежно від того, в якій частині імперії вони народилися [284].

Мовна уніфікація після об'єднання продовжувала зберігати свою актуальність більшою мірою для Італії, ніж для Німеччини. Досягнення мовної єдності розглядалося романтиками в Німеччині (Гердер) як «умова формування національної держави (nation state)», тоді як в Італії – вона стала «питанням [...] соціальної та культурної гегемонії», що забезпечувалось підтримкою з боку «нижнього середнього класу, що формувався» та потребою залучення до суспільно-політичного життя широких верств населення [260, с. 79-80]. Процес досягнення мовної гомогенності виявився нешвидким і продовжувався вже у ХХ столітті. Зокрема, в Італії, просування офіційної італійської мови стало однією з ключових проблем реформ 1923 року, що проводилися Джованні Джентіле [361, с. 55-58].

У процесі об'єднання розділених тривалий час країн, де встигли сформуватися помітні відмінності, конструювання макрополітичної ідентичності може викликати певні труднощі. Однією з проблем стає формування образу Іншого, щодо якого відбувається вибудовування символічних кордонів нової макрополітичної спільноти.

Для Італії таку проблему створював поділ між Північчю та Півднем країни. А. Вонг вказує, що південна частина Італії «служить внутрішнім (integral)

«Іншим», що протиставляється розвитку італійської національної культури» [421, с. 25]. Південь країни (Mezzogiorno), включає острови Сицилію і Сардинію, а також такі історико-географічні регіони як Абруццо, Апулію, Базилікату, Колабрію, Кампанью і Молізе, які до об'єднання входили до складу Королівства Двох Сицилій і Сардинського королівства.

Представлення про «соціальну, економічну, моральну та культурну, а також біологічну / расову неповноцінність півдня», на думку А. Вонг, сформувало основу для визначення «південного питання» [421, с. 25]. Можна погодитися з думкою Ч. Гамба, що «[п]итання Півдня [...] було виділено і позначено (named) відразу після об'єднання» [311, с. 98]. Широкої популярності набула фраза посланника П'ємонту в Кампанью в 1860 році: «Яке варварство! Майже Італія! (Some Italy!) Це Африка: бедуїн, порівняно з цими селянами, – взірць чеснот цивілізації (the flower of civilized virtues) [292, с. 96]. У своїй роботі «Темнейшая Італія: нація і стереотипи Меццоджорно, 1860-1900» Джон Дікі більш точно визначає «дату народження» публічної дискусії про проблему Півдня, датуючи її березнем 1875 року, коли були опубліковані «південні листи» П. Вілле. як «частина групи питань, пов'язаних із національним будівництвом, тим, як співвідносяться регіональні та національна культури» [288, с. 53]. Такий внутрішній Інший став не лише, як зазначає А. Вонг, «головним питанням внутрішнього розвитку протягом п'ятдесяти років після об'єднання» [421, с. 32], але продовжує зберігати свою актуальність в Італії навіть після падіння режиму Муссоліні [311, с. 105].

Джерелом формування уявлень про іншість в об'єднаній Німецькій імперії стає, перш за все, релігія. Тоді як «германізм зображувався як еквівалент протестантизму та пруссацтва (Prussianism)» [310, с. 254], католики, становили «близько сорока відсотків населення країни, яке проживало переважно в сільських районах на південному заході та в Рейнській області» [251, с. 29].

Як свідчить відомий німецький історик Х.У. Велер (Hans Ulrich Wehler), політика, що провадилась католицькою партією «заохочувала сувору ізоляцію від соціального розвитку», була спрямована проти «ворожого середовища

індустріального капіталізму, соціалізму, урбанізації та сучасного технологічного суспільства, заснованого на науковому розвитку» і «сприяла формуванню культур у німецькому суспільстві, чітко відокремленому соціальному середовищі, яке у багатьох аспектах нагадувало гетто» [419, с. 76]. На цьому фоні, активізація діяльності папи Пія IX і посилення католицької партії, були сприйняті як загроза збереженню єдності держави правлячими елітами, – рейхсканцлером О. фон Бісмарком і політичними партіями, які його підтримували.

Ухвалені протягом 1871–1875 років закони склали основу політики держави стосовно церкви та католицької частини населення, що отримала назву Kulturkampf (боротьби за культуру). Дані нормативні акти передбачали: кримінальне переслідування священників за політичні заяви під час проповіді, запровадження контролю держави за призначенням священників на посади, «видворення ордена єзуїтів з Рейху», встановлення для священників обов'язкової освіти у «німецькій школі та трьох років у німецькому університеті зі складанням іспитів з філософії, історії та німецької літератури», запровадження інституту цивільного шлюбу, а також введення державного нагляду та контролю за шкільною освітою незалежно від типу шкіл [382, с. 202-203].

Можна сказати, що в перспективі ці закони забезпечували великі можливості для держави щодо формування макрополітичної ідентичності, і звуження кола можливостей церкви як актора в цьому процесі.

Хоча, зазначені законодавчі акти, за задумом ініціаторів, були націлені на нейтралізацію передбачуваної загрози з боку церкви та її прихильників серед католицького населення Німеччини, водночас, вони посилювали поділ між громадянами однієї країни, сприяли формуванню внутрішнього Іншого: «переслідуваної меншини, що була відсторонена від культурного [і політичного] життя [країни] на кілька десятиліть» [310, с. 256].

Із поширенням націоналістичних настроїв у німецькому суспільстві, зростаючого тиску зазнавали національні меншини імперії. Поступово посилювалась тенденція до іншування єврейського населення. Зростання

антисемітизму підважувалось проблемами внутрішнього розвитку, а як частина ідеології, він включався до програм низки політичних партій [251, с. 31-32].

Образ зовнішнього Іншого в Італії та Німеччині вибудовувався навколо країн, що становили військову загрозу і стояли на шляху об'єднання, Австрії – в Італії та Франції – у Німецькій імперії. Антиавстрійські настрої в Італії знаходили свій прояв у політиці та публічному дискурсі напередодні об'єднання країни [343, с. 127]. У німецькому суспільстві ворожість до Франції та її впливу знаходила вираз на різних рівнях громадського дискурсу. Так, ще в XVII столітті почала формуватись ідея про «вторгнення в німецьку мову французьких слів» і «французької культурної моделі», яка стоїть за цим, що супроводжувалось заклик до порятунку німецької мови та її захисту, і зберігало свою актуальність протягом наступних століть [308, с. 150-151], що підтверджується інституціалізацією пуристського руху. Обширність і стійкість прояву антифранцузьких настроїв у німецькому суспільстві дозволяє Л. Грінфельд стверджувати, що «німецький національний шлях був від початку визначений як антифранцузький» [318, с. 359].

Специфіка внутрішньополітичних процесів в Італії та Німеччині обумовлювала можливості різних акторів у сфері формування макрополітичної ідентичності. У той час як в Німецькій імперії держава дедалі більше монополізувала цю сферу, поступово витісняючи інших акторів, зокрема церкву, Італія зберігала відносний плюралізм та інклюзивність.

Не буде перебільшенням стверджувати, що соціальні, політичні, культурні обставини впливу Великої французької революції, а разом із нею розвитку європейського Романтизму, сприяли формуванню умов, в яких оформлялися уявлення про підстави, які спонукали італійців та німців до створення національних держав, а згодом склали фундамент конструювання їхньої макрополітичної ідентичності.

Яскраві приклади конструювання нової макрополітичної ідентичності дає новітній період історії, їхнє вивчення дозволяє прослідкувати спадкоємність у

підходах до її формування, а також характерні риси, які зумовлюють соціальний, політичний та культурний контекст ХХ століття.

ХХ століття стало важливим періодом у розвитку конструювання макрополітичної ідентичності. З одного боку, держави, що виникли і зазнали суттєвих трансформацій, різні з точки зору як інституційного дизайну державного устрою і правління, так і типу політичного режиму активно намагалися проводити політику макрополітичної ідентичності, залучаючи всі доступні інструменти для максимізації її ефективності. З іншого, – виклики світового політичного розвитку, зокрема – міграційні процеси, зумовлювали необхідність проведення такої політики у багатьох країнах, які найбільше піддавалися їхньому впливу. Важливими кейсами для нашого дослідження є конструювання ідентичності радянської людини в умовах тоталітарного режиму Радянського Союзу та формування ідентичності громадян нової демократичної держави Ізраїль, які дають приклади трансформації політики ідентичності та впливу політичних чинників на цей процес.

Формування макрополітичної ідентичності в СРСР було складним і не завжди послідовним процесом, безпосередньо пов'язаним із політичними змінами, що відбувалися в самій країні. Цей процес можна вважати важливою та невід'ємною частиною «соціального експерименту», яким уявлялося створення Радянського Союзу загалом.

Хоча цілі та завдання союзного об'єднання були визначені та знайшли своє нормативне закріплення в текстах Союзного договору (1922) [37, с. 333-335] та Конституції СРСР (1924) [113, с. 423], вирішення завдання щодо конструювання ідентичності громадянина нової країни стикалося з безліччю проблем та питань, на які потрібно було відшукувати нові відповіді.

Одним із таких питань стало визначення меж нової макрополітичної спільноти та критеріїв приналежності до неї. Це завдання ускладнювалося як динамікою представлень щодо соціальної основи соціалістичної держави (наприклад, проблематичність включення до неї «лишенців», інтелігенції

та інших соціальних груп), так і «відмовою» від опори на вже звичні, для світової практики того часу, національні критерії позначення кордонів.

До 1926 року, коли склалась доктрина «про можливість перемоги соціалізму у країні» [210, с. 302-307] відбувалось закріплення змістовних основ дискурсивної стратегії, що створила фундамент для формування макрополітичної ідентичності в СРСР. Її логіка задається тезами про унікальність радянської соціалістичної держави як «держави вищого історичного типу» [10, с. 25], і його народу, як суспільства, згуртованого навколо ідеї встановлення соціалізму у світі, усунення експлуатації, досягнення загальної рівності та щастя трудящих.

Таке надзавдання, разом з відчуттям унікальності події, дозволяє представляти як державу, так і спільноту, що стоїть за нею, одночасно, і як форпост світової революції (приклад «пригніченим масам усього світу, що надія на порятунок не втрачена, що [...] царство праці можна створити зусиллями самих трудящих» [189, с. 419]), і як «осаджену фортецю», країну, оточену ворогами, які прагнуть її знищити.

І, якщо перше задавало комплекс характеристик Нас, як спільноти прогресивних борців за загальне щастя, то друге, – сприяло обґрунтуванню кордонів цієї макрополітичної спільноти і слугувало аргументом для її згуртування перед антагоністичним Іншим, що представлявся в образі «ворога», перманентної загрози, робило життєво необхідним наявність «єдиного фронту радянських республік перед капіталістичним оточенням» [30, с. 7].

Національні (регіональні, в масштабах СРСР) ідентичності, незважаючи на публічно декларований та нормативно закріплений інтернаціоналізм союзу, в основі якого «взаємна довіра та мир, національна свобода та рівність, мирне співжиття та братнє співробітництво народів» [30, с. 6], продовжували залишатися невирішеною проблемою національної політики СРСР.

Можна помітити зміну домінування кількох теоретичних підходів до розуміння суті націй та їхнього значення у новій соціалістичній державі, пов'язану з конкуренцією політичних акторів, які намагалися просувати власні сценарії національної політики. Один із таких підходів ґрунтувався на ідеї

інтернаціоналізму та розумінні того, що «у ході будівництва комунізму буде досягнуто повної єдності націй» [235, с. 191]. На рівні загального принципу, повторюваного у громадських деклараціях і нормативно-правових документах (зокрема, текстах конституцій СРСР 1924, 1936, 1977 р.), він продовжував зберігатися постійно, протягом часу існування Радянського Союзу. Водночас, як стверджує Т. Мартін, з 1923 році, з'являється державна підтримка «національним 'формам', які не заходять у суперечність із унітарним централізованим державним устроєм» [84, с. 26]. До другої половини 1930-х років у національній політиці СРСР дедалі помітнішим стає домінування примордіалістського розуміння природи нації, яке Т. Мартін обґрунтовує впливом І. Сталіна на прийняття рішень у даній сфері [250, с. 74-75].

Поширення у суспільстві примордіалістських поглядів на національні характеристики, обумовлювалось їхнім закріпленням у практиці прийняття державних рішень: запровадження відповідної графи у паспорті громадянина, визначення національності виключно за національністю батьків [135], формування уявлень про існування «народу-ворога» і тому подібні явища.

Така політика відкривала дедалі більше можливостей для створення образу Іншого, позначеного сукупністю культурно-національних ознак. Варіант вирішення проблеми, що загрожував формуванням внутрішнього Іншого в СРСР, можна бачити в концептуалізації уявлень про «багатонаціональний радянський народ» та «соціалістичні нації», які характеризує «союз робітничого класу і селянства всередині нації [...]; знищення залишків національного гніту в ім'я рівноправності та вільного розвитку [...]; знищення залишків націоналізму в ім'я встановлення дружби між народами та утвердження інтернаціоналізму» [211, с. 339-340].

Однак, неможливість вирішення національних проблем створювала загрозу формування внутрішнього Іншого, зумовлювала крихкість макрополітичної єдності.

Відмінні риси процесу формування макрополітичної ідентичності в СРСР задаються факторами внутрішньополітичних умов розвитку цієї держави та

контекстом світового культурного, передовсім, науково-технічного розвитку. Основними, такими, що найбільшою мірою обумовлюють специфіку процесу, є тоталітарна форма політичного режиму та розвиток технологій, передусім комунікаційних. Сукупність цих умов дозволила створити ту основу, яка визначала можливості та ефективність впливу всіх інших факторів та обставин формування макрополітичної ідентичності в Радянському Союзі.

Говорячи про особливості тоталітарних політичних режимів, відомий політолог Х. Лінц, поряд із наявністю «владного центру, що служить джерелом легітимності», виділяв і такі їхні характеристики, як: 1) наявність «продуманої [...] ідеології, з якою ототожнюються правляча група або лідер і партія, що обслуговує лідерів, і яку вони використовують як основу для політики чи маніпуляцій з метою їхньої легітимації», а також 2) залучення «громадян та їхню активну мобілізацію для вирішення політичних та колективних соціальних завдань» [356, с. 70]. Причому участь громадян, на думку Х. Лінца, передбачає обов'язкову умову того, що «загальна мета та напрямок встановлюються одним центром, який визначає законні цілі цих організацій і зрештою контролює їх» [356, с. 71].

Вказані Х. Лінцем характеристики, що можуть бути повною мірою застосовані до СРСР, сприяли виробленню і вкоріненню макрополітичної ідентичності радянських громадян. Серед можливостей, які політичний режим забезпечував владній еліті у цій галузі, слід також зазначити: 1) повний контроль та монопольний доступ до каналів поширення інформації (введення держмонополії на друк та цензури на всю друковану продукцію); 2) можливість ізоляції (аж до фізичного обмеження і знищення) контреліт і, відповідно, усунення всіх альтернативних акторів у цьому напрямі; 3) здатність залучення більшої кількості різних ресурсів для реалізації запроваджуваної політики, а також 4) створення механізмів контролю над громадянами, в тому числі включення інтелектуальної еліти у систему спілок і об'єднань, під повним керівництвом партійного керівництва. Крім того, одержавлення економіки країни, житла, засобів виробництва – формували безпосередню залежність громадян від держави, сприяли ототожненню особистих та громадських інтересів та проблем.

У своїй відомій роботі про формування націй, Б. Андерсон вказував на те, що саме розвиток «друкарської технології», у поєднанні з капіталізмом, «створило передумови для нової форми уявленої спільноти, яка вже самими своїми базовими структурами підготувала арену для сучасної нації» [2, с. 67]. Розвиток комунікаційних технологій у ХХ столітті, дозволяв охопити набагато більше людей, ніж друкарство, відкривав перед політичними акторами значні можливості для формування солідарності, просування власного бачення соціально-політичної реальності та формування ідентичності громадян.

Радянське керівництво діяло в цьому напрямі цілком свідомо та організовано: робота сформованих інститутів державної пропаганди, що охоплювали своєю діяльністю всі верстви населення, була спрямована на закріплення у свідомості громадян радянських цінностей та створення сталого неприйняття Іншого, у ролі якого виступав збірний образ капіталістичних країн, насамперед, так званий «Західний світ». Особливо важливою ця діяльність була у ситуації, коли радянські громадяни отримали можливість безпосереднього контакту з представниками країн, які становили основу для уявлення Іншого. Так, після 1945 року посилюється увага до пропаганди, зумовлена, за словами А.О. Жданова тим, що «[р]адянський лад не може терпіти виховання молоді в душі безідейності [...]. Необхідні[стю] захистити молодь від згубних чужих впливів та організувати її виховання та освіту в душі більшовицької ідейності. Тільки так можна виховати відважне плем'я будівельників соціалізму» [44].

«[В]виховання в масах радянського патріотизму [...], що виражається у прагненні віддати всі сили процвітанню Батьківщини, розвивати в них почуття радянської національної гордості, гордості за свою Батьківщину, за свій народ», формування стійкої макрополітичної ідентичності радянських громадян, – стає «найважливішим політичним завданням [...] партії та держави» [24, с. 170-171].

Досягнення цієї мети забезпечувалося комплексним впливом:

1) комеморативних практик, які передбачали обов'язкове загальнодержавне святкування найважливіших подій, пов'язаних з історією та ідеологією держави;

2) створенням системи топоніміки та візуальних засобів, що досягались (пере)назвою географічних, інфраструктурних об'єктів, а також, як розміщенням у публічному просторі зображень найголовніших для створення СРСР історичних постатей, радянської символіки, так і домінуванням у ньому радянської архітектурної стилістики, поширенням соцреалізму (оформленням в архітектурі та образотворчому мистецтві соціалістичного канону);

3) активно проваджуваної історичної політики, створенням стійкої, «канонізованої» схеми історичного розвитку, що трактувала відповідно до партійної ідеології процес вітчизняного та всесвітнього історичного розвитку, та підкріплювалась в масовій свідомості засобами масової інформації, творами літератури, театру, кінематографа, телебачення.

Безумовно, важливе значення для формування макрополітичної ідентичності мали функціонування системи загальної шкільної освіти та обов'язкової (з 1936 року) служби всіх осіб чоловічої статі в армії. Вплив цих двох факторів здійснювався як через контент підручників, програм шкільної та ідеологічної армійської підготовки, а також створення загального символічного простору, так і на рівні спільності практик, загального досвіду, що об'єднували всіх громадян СРСР і відрізняли їх від інших, які, у такий спосіб, ставали Іншими.

У цілому, партійне керівництво СРСР прагнуло сформувати особливу радянську політичну культуру країни. Так, у роботі «Історичні етапи розвитку політичної культури» стверджувалося не тільки існування традиції такої культури в Радянському Союзі, її поступового прогресуючого розвитку, а й ішлося про те, що в ході четвертого періоду її становлення, що датувався 1960-ми роками, досягнуто «ідейна, духовна єдність радянського народу на основі марксистсько-ленінської ідеології» [231, с. 57-67]. Така інтерпретація соціально-політичного розвитку дозволила М.С. Хрущову на XXII з'їзді ЦК КПРС офіційно заявити про те, що «[в] СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, що мають спільні характерні риси, – радянський народ», яких поєднує те, що «[вони] мають спільну соціалістичну Батьківщину [...], загальну економічну базу [...], загальну соціально-класову структуру, загальний

світогляд [...], загальну мету [...], багато спільних рис у духовному образі, у психології» [235, с. 126]. Надалі робота із закріплення досягнутого тривала.

Найважливішим чинником, що забезпечував конструювання поглядів на єдність макрополітичної спільноти, стає закріплення за російською мовою статусу «мови міжнаціонального спілкування», без засвоєння російської мови, на думку Н. Брагіної, «повноцінний розвиток радянської людини розглядався як немислимий» [12, с. 518]. Поширення російської мови забезпечувалася не тільки обов'язковим вивченням у школах, а й створенням умов, які ускладнювали різні напрями соціальної взаємодії без його освоєння: всередині держави лише російська мова була мовою наукової комунікації і діловодства, загальнодержавних засобів масової комунікації і загального спілкування. Таким чином, знання російської мови ставало частиною культурного капіталу, який виявлявся умовою успішної соціалізації. Нормативне закріплені вимоги «поліпшеного вивчення [...] російської в союзних республіках» [171] і сукупність зазначених вище факторів зумовила його засвоєння, за статистичними відомостями 1970 року, наведеними Н. Брагіною, 76 відсотками населення СРСР [12, с. 519].

Успіху формування макрополітичної ідентичності громадянина СРСР мало сприяти створення міфів про героїв і міфів заснування макрополітичної спільноти. В основу міфу заснування Радянського Союзу були покладені події революції 1917 року, комеморація «Великої жовтневої соціалістичної революції» (7 листопада) стала одним з основних державних свят, що відзначалося в масштабах усієї країни.

Відбувалась поступова героїзація та міфологізація як подій революції, так і «соціалістичного будівництва», подвигу армії та народу, які захищали країну у Другій світовій війні. В останній окремо було виділено етап радянсько-німецької війни, що отримав найменування Великої вітчизняної війни, перемога в якій і комеморувалася в СРСР як «День перемоги» (9 травня).

Одночасно, доповнювався і поступово конкретизувався ряд зовнішніх антагоністичних, значимих Інших: на заміну максимально загальному світовому

капіталізму, після вступу СРСР у Другу світову війну, складається образ «фашиста» (категорія, що включала країни, що протистояли СРСР у війні в Європі та на її території, переважно нацистську Німеччину), а з початком Холодної війни – статус основного антагоніста СРСР переходить до США.

Тоталітарна форма політичного режиму в СРСР зумовила відсутність будь-якої альтернативи державі як акторові, яка формує макрополітичну ідентичність громадян. Незважаючи на залучення до процесу конструювання макрополітичної ідентичності представників інтелектуальної та політичної еліти, можливість появи альтернативних акторів була практично виключена, що забезпечувалося контролем одного центру за засобами масової комунікації та політичною сферою.

Варто розглянути й яскравий приклад формування макрополітичної ідентичності громадян нової держави ХХ століття, вже за умов демократичного типу політичного режиму, що дає кейс Ізраїлю.

Хвиля європейського антисемітизму та єврейських погромів у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, разом із поширенням у середовищі європейського єврейства націоналістичних ідей, служили мотивацією для перших алій (хвиль переселення) в Ерец-Ізраель [252, с. 660]. Ідеї здобуття географічно визначеної Батьківщини, в якій можна було б будувати та розвивати життя народу, національну культуру та мову, ідеї сіонізму – стають теоретичною основою, на якій будувалась держава Ізраїль. Тоді як видатний діяч сіоністського руху Т. Герцль бачив мету сіонізму у русі «до створення для єврейського народу [...] притулку в Палестині» [23, с. 127] і виступав за «забезпечення [в ньому] правових засад» для захисту єврейського населення [22, с. 132], Ахад-ха-Ам, засновник напряму «духовного сіонізму», наполягав на тому, що тільки держава, яка спирається у своїй основі на єврейські духовні цінності (spiritual values), зможе стати привабливою силою для діаспори і запропонувати справжнє рішення для створення справжньої Батьківщини [AvineMMZ, с. 124-129].

Неминучі дискусії про те, на яких підставах має створюватися майбутня єврейська держава, сприяли виникненню необхідних умов подальшої концептуалізації способів формування макрополітичної ідентичності.

Таким чином, як бачимо, основні напрями, що формують сучасну макрополітичну ідентичність в Ізраїлі, складаються ще до проголошення незалежності держави Ізраїль (1948 року).

Вже наприкінці XIX – на початку XX століття іврит набуває все більшого поширення як засіб комунікації серед населення Ішуву, після завершення «суперечки про мови» (1913), він стає «загально визнаною мовою викладання єврейської шкільної мережі в Палестині» [342, с. 195]. У період Британського мандату визначається статус івritу як офіційної мови Ерець-Ісраель, його визнають таким як керівництво Ішуву, так і британська адміністрація [342, с. 197-198].

Основну умову, що уможливила закріплення івritу як єдиної мови для комунікації всієї країни, Е. Бен-Єгуда бачив у ревіталізації мови, тому, аби зробити її не тільки мовою високої літератури, а й мовою спілкування у всіх сферах життя. В зверненні до П. Смоленскіна він писав: «Давайте справді оживимо нашу мову! Давайте навчимо молодь говорити на ній, тоді вона ніколи її не зрадить!» [262, с. 164].

Результатами спільних зусиль суспільства і молоді держави, стало не тільки відродження івritу та закріплення в якості основної мови комунікації всередині країни, а й утвердження її як важливої частини самоідентифікації громадян, засобу формування макрополітичної ідентичності.

Важливим чинником внутрішнього згуртування служила перманентна загроза існуванню держави та нормального життя громадян, що створювалась вороже налаштованим зовнішнім оточенням. Потреба організації системи охорони єврейських поселень, актуальність якої зросла після активізації арабських виступів проти політики сіонізму і репатріації євреїв у 1920-ті роки [342, с. 181], сприяла розвитку Хагани (органів самооборони Ішуву).

Принципи, на основі яких розвивалася система народного господарства у 1920-і роки, що знайшли своє втілення у діяльності Гістадруту та системи кібуців, а також створення підрозділів самооборони єврейських поселень, – визначали загальну логіку колективної відповідальності за збереження Національного

вогнища, проявів громадянської ініціативи та згуртування, усвідомлення єдності спільної мети існування макрополітичної спільноти.

Катастрофа європейського єврейства, – колективна травма та трагедія, послужила фактором для згуртування населення Ішуву. Це знайшло свій вияв у створенні додаткових підрозділів самооборони, їхньої співпраці з британськими військами проти союзників Німеччини на Сході [342, с. 181]. Наслідки Катастрофи зумовили широке поширення уявлення про те, що тільки поселення в Ерец-Ізраїль можуть бути місцем безпечним для євреїв і гарантувати цю безпеку має подальше створення тут національної держави. Ця ідея стимулювала масштабну нелегальну міграцію та боротьбу за її успіх із британською владою у 1945–1947 рр.

Потреба у постійній обороні Держави Ізраїль від ворожих сусідніх держав, що з усією очевидністю проявилася безпосередньо після проголошення незалежності 15 травня 1948 року. Формування Армії оборони Ізраїлю та подальше функціонування цього інституту, є одним з найважливіших джерел формування макрополітичної ідентичності громадян Ізраїлю.

Законом про освіту 1953 року, перед системою загальної шкільної освіти, законодавчо затвердженою в 1949 році, однією з цілей визначено «заснувати початкову освіту в країні на цінностях єврейської культури, досягнення науки, любові до Батьківщини і лояльності до держави і народу Ізраїлю» [403]. Шкільна реформа 1953 року, яка передбачала створення кількох типів шкільного навчання: державних і визнаних державою, а також кібуцних та релігійних, була спрямована на подолання внутрішніх розколів у суспільстві, знаходження балансу «між устремліннями окремих груп населення і загальнодержавними установками у сфері освіти» [342, с. 414].

Значну внутрішню загрозу єдності макрополітичної спільноти створювали масові алії в Ізраїль із різних регіонів, які значно відрізнялися за своїм історико-культурним розвитком. Зокрема, відомий ізраїльський соціолог Ш. Айзенштадт вказував на процес абсорбції «східних громад», як на одне з ключових і непростих питань «громадської організації» в ізраїльському суспільстві. Їхня

складна інтеграція актуалізувала ситуацію «можливого розколу між новими емігрантами зі східних країн та європейськими старожилами» [299, с. 415-417]. Незважаючи на докладені зусилля щодо свого розв'язання, ця загроза тривалий час зберігала свою актуальність для Ізраїлю.

Зважаючи на великі ризики формування внутрішнього Іншого, викликані значним культурним розмаїттям суспільства, зумовлене хвилями репатріації з різних країн, системи загальної шкільної освіти та армійської підготовки мають неабияке значення для формування макрополітичної ідентичності.

Важливим чинником подолання соціальних та культурних протиріч в ізраїльському суспільстві, збереження солідарності макрополітичної спільноти у його підтримці держави, відіграють міфи заснування та міфи про героїв, тих, хто забезпечував створення та захист держави від зовнішніх ворогів. В умовах воєн та перманентної загрози, міфи про героїв, які здійснювали оборону Ізраїлю (зокрема, у боротьбі за незалежність, Шестиденній війні, Війні Судного дня) та створювали інфраструктуру країни, знаходять своє втілення у літературі, кінематографі, телебаченні, стають частиною масової культури.

Постійне протистояння арабському оточенню визначило закріплення за країнами, що виступають проти існування Ізраїлю, образу зовнішнього антагоністичного Іншого. Водночас, наявність арабського населення, яке є громадянами Ізраїлю, зумовлює можливість конструювання внутрішнього Іншого, що підтверджують події останніх арабо-ізраїльських конфліктів.

Отже, досвід ХХ століття збагатив інструментарій політики макрополітичної ідентичності, продемонстрував, що форма політичного режиму може і активно впливає на можливий вибір підходів до реалізації такої політики, проте не є ключовим фактором, що визначає успіх чи невдачу її здійснення. Водночас, особливості соціального, політичного, культурного розвитку людства в цей час, у тому числі, розвиток засобів комунікації, підвищення ступеня участі держави в усіх сферах соціального життя, – дозволили підвищити ефективність процесу формування макрополітичної ідентичності громадян.

XX століття дає нам нові приклади викликів для проблеми формування макрополітичної ідентичності: її проєктне формування у нових країнах при різних формах політичних режимів і поява значних потоків міграції, спроба впоратися з наслідками яких, формує чотири великі підходи до управління етнокультурним розмаїттям: політики асиміляції, «плавильного котла», мультикультуралізму, інтеркультуралізму.

Істотним викликом національного будівництва, актуалізованим зростанням імміграції у багатьох країнах, стає пошук шляхів інтеграції представників етнічних меншин.

Так, можна вирізнити інтеграцію, що інтерпретується як: 1) асиміляція (у США такий підхід отримає назву «англоконформізм»), 2) політика «сплавлення» меншин у нову націю (так званий «плавильний котел»), і пізніші політики: 3) мультикультуралізму та 4) інтеркультуралізму.

Історично першим формується підхід, спрямований на асиміляцію. Як основа міграційної політики США, виділений під назвою «англоконформізму», він істотно впливав на національний склад тих, хто прибуває в країну та інтерпретацію правильності державного регулювання. Вплив даного комплексу уявлень на зміст міграційного законодавства простежується протягом дуже тривалого часу – з середини XIX до середини XX століття [411, с. 137]. Даний підхід передбачав асиміляцію громадян на основі прийняття англійських інститутів у тому вигляді, як вони сформувалися в США: засвоєння англійської мови, «англо-орієнтованих культурних патернів, як домінуючі та основні в американському житті» [316, с. 88].

У своїх найрізкіших проявах така політика, зокрема, відома як рух американізації, була співзвучна, хоча і не завжди виходила з тих самих ідей, що і прагнення максимального усунення гетерогенності всередині суспільства, яке можна було спостерігати у Франції за часів Третьої республіки або в Італії, після завершення об'єднання.

«Плавильний котел» – яскрава назва (метафора, що закріпилася в якості назви інтеграційної політики), яка позначала інтеграційну політику, що становила

певну альтернативу англоконформізму. На відміну від останнього, вона була спрямована на те, щоб «усі народи (races) Європи сплавилися і переформувалися (melting and re-forming)» у «великому Плавильному Котлі» США [424]. «Нова людина», що формувалася в результаті, не була тотожною представникам жодної з етнічних груп, що населяли США. Популярність цієї метафори вийшла за межі Американського континенту, що призвело до її широкого поширення як назви асиміляторської політики по всьому світі.

Спроба побачити в контексті специфіки життя американського суспільства створення особливих умов для формування нової нації, яка виникла на основі поєднання інших, втім, не тотожних їм, була зроблена в роботі американського історика Ф. Дж. Тернера. У низці своїх публікацій Ф. Тернер обґрунтував теорію значення західного фронтиру як фактору, який сприяв «формуванню американського народу змішаного національного складу», що забезпечував процес «американізації» мігрантів, під час якого вони «ставали вільними і сплавлялися в змішану расу, тепер уже не англійців ані за національністю, ані за ознаками» [413, с. 22-23].

Концепція «плавильного котла» згодом видозмінювалась та доповнювалась. Р. Парк, один із відомих представників Чиказької соціологічної школи, використав логіку «плавильного котла» для пояснення процесів, що відбувались всередині великих американських міст. На думку дослідника, «в містах руйнуються старі кланові та родові групи, а їхнє місце заступає соціальна організація, заснована на раціональних інтересах і схильностях характеру», водночас, з різною динамікою та успіхом, відбувається «процес акультурації та асиміляції і амальгамація расових порід, що їх супроводжує» [380, с. 139].

Вивчаючи практики укладання шлюбів у Нью-Хейвені (Коннектикут) протягом 1870–1950 років, американська соціологиня Р. Кеннеді висунула ідею множинності «плавильних котлів» у США. Дослідниця дійшла висновку, що процес інтеграції населення дійсно має місце, але він обмежений конфесійними рамками, які виявляються більш значущими, ніж етнічні і формують три групи: католицьку (де шлюби укладаються між італійцями, ірландцями та поляками),

протестантську (що включає нащадків британців, германців і скандинавів) та іудейську (що характеризується більш ніж 90% етнічною гомогенністю) [347, с. 57-59].

Таким чином, концепція «плавильного котла», як основа політики управління етнокультурним розмаїттям, передбачала поступову асиміляцію різних соціальних груп, але, на відміну від політики англоконформізму, кінцевим результатом асиміляції ставало формування культури не тотожної тій, що спочатку була притаманна одній із соціальних груп. Нові громадяни повинні були стати носіями нової культури, яка була результатом «сплавлення» і характеризувала їх як макрополітичну спільноту, згуртоване навколо цінностей, норм та ідеалів, властивих тільки їм, а не громадянам країн, у яких вони чи їхні предки жили раніше.

Крім підходів, націлених на асиміляцію, були запропоновані й такі, що не інтерпретували культурні відмінності як джерело внутрішнього конфлікту, що його неодмінно треба викоринити. Так, у 1980-х роках було запропоновано концепцію мультикультуралізму [346, с. 1629].

Концептуалізація ідей мультикультуралізму пов'язана зі спробою ревізії уявлень про те, чи можливе збереження соціокультурних відмінностей у процесі макрополітичної інтеграції, а також розглядом цього питання крізь призму теорії демократії та традиційної моделі громадянства.

Один із провідних теоретиків мультикультуралізму, канадський політичний філософ У. Кімліка вирізняє три етапи у розвитку дискусій навколо формування мультикультуралізму.

Починаючи з 1970-х до 1990-х років, цей дискурс зазнав суттєвих трансформацій: від уявлень про мультикультуралізм як варіант «комунітаристської критики лібералізму» (перший етап), та його інтерпретації як боротьби етнокультурних груп за перегляд деяких ліберальних цінностей (другий етап) до перенесення фокусу уваги на взаємовідношення мультикультуралізму та процесу «націобудівництва», а також формування всередині держави загальної соціетальної культури (третій етап) [352, с. 336-347].

Водночас, мультикультуралізм виступив як основа державної політики управління етнокультурним розмаїттям. У такій якості він був сукупністю ідеологічних установок і заснованих на них політичних рішень, змін в управлінні та нормативному закріпленні функціонування інститутів, з метою забезпечення культурного плюралізму, відмови від державної практики асиміляції різних за своєю природою соціокультурних меншин.

Незважаючи на спільність ідеологічних настанов, на рівні конкретних політичних рішень, політика мультикультуралізму, що реалізується державою, могла істотно відрізнятись.

Піонерами в галузі впровадження політики мультикультуралізму виступили Канада, яка прийняла відповідні законодавчі акти в 1971 році та Австралія – з 1973 р. Пізніше, про її впровадження різною мірою, заявили в США, Великобританії, ФРН та інших європейських країнах.

Проте, вже у 1990-х роках посилення невдоволення напливом мігрантів, їхньою слабкою інтеграцією в макрополітичну спільноту і збереженням високого рівня автономності, стає причиною поживавлення дискусій щодо необхідності перегляду політики мультикультуралізму або повної від неї відмови.

У 2010 році А. Меркель у виступі в Потсдамі висловила публічну критику результатів впровадження мультикультуралізму в Німеччині [363]. Згодом до критики приєдналися лідери Великої Британії та Франції [404; 392].

У своєму виступі на Мюнхенській конференції з безпеки (2011) Д. Кемерон позначив загрози безпеці, з якими зіткнулися західні демократії та, у тому числі, Великобританія, що походять від поширення екстремістської ідеології. Як засоби боротьби, він вказав на необхідність: 1) відмови від невдалої політики минулого (мультикультуралізму); 2) активного протистояння поширенню екстремістських настроїв; 3) формування «чіткого відчуття загальної національної ідентичності, відкритої для всіх». Говорячи про особливості ідентичності, яку необхідно конструювати, він вказує на те, що в основі її ціннісного ядра повинні бути: «свобода слова, свобода віросповідання, демократія, верховенство закону, рівні права незалежно від раси, статі чи сексуальної орієнтації». Інструментами її

впровадження прем'єр-міністр Великобританії називає спільність мови як засобу комунікації всіх громадян усередині країни, «навчання [...] елементам загальної культури та навчальної програми (curriculum)», у тому числі запровадження курсів цивільного виховання (National Citizen Service), а також «заохочення конструктивної та активної участі у житті суспільства». Результатом нової політики, на його думку, має стати затвердження нової багаторівневої ідентичності, де поряд з етнічними та релігійними характеристиками, велике значення матимуть характеристики громадянські, які забезпечуватимуть конструювання макрополітичної ідентичності, як «почуття приналежності до наших країн», яке є «ключом до досягнення істинної єдності» [272].

Н. Саркозі, так само назвав досвід мультикультуралізму для Франції «повним провалом» і підтримав своїх колег з Німеччини та Великої Британії в тому, що «багато уваги приділяється ідентичності тих, хто приїжджає і недостатньо – ідентичності країни, яка їх приймає» [280, с. 285].

Основою, що об'єднала їхні заяви, було твердження, що мультикультуралізм не сприяє інтеграції етнокультурних груп у суспільство, окремішність спільнот усередині країни не зникає з часом і, зрештою, призводить до роз'єданого суспільства, яке нікого не консолідує.

Формування нових принципів управління етнокультурним розмаїттям, що отримали назву інтеркультуралізму, стало відповіддю на критику мультикультуральних установок у країнах Європи. Інтеркультуралізм формується як політика, яка прагне поєднати бажані риси асиміляційної політики та мультикультуралізму.

Як зазначає М. Емерсон, інтеркультуралізм «виявляє співчуття та повагу до етнокультурних релігійних меншин [...], але також спрямований на забезпечення прихильності до цінностей, історії та традицій приймаючої країни» [301, с. 2-3]. Ця політика, таким чином, намагається усунути недоліки, на які вказували критики мультикультуралізму.

Основні напрямки, за якими має розвиватися інтеркультуральний діалог, викладено у схваленому Радою Європи документі «Біла книга з міжкультурного

діалогу «Жити разом у рівності й гідності» [286]. Пропоновані рекомендації включають розвиток у п'яти напрямках [8]:

1. Формування системи «демократичного управління культурним розмаїттям», яка гарантувала б засноване на демократичних засадах «досягнення рівноваги» між забезпеченням прав меншин та інтересів більшості, створювала умови для розвитку «політичної культури, що підтримує культурний плюралізм».

2. Підтримка інституту «демократичного громадянства», яка б забезпечувала «участь усіх мешканців у житті місцевої громади» та «сприяла її розвитку і процвітанню, поглиблювала соціальну інтеграцію».

3. Активна участь у формуванні умов для інтеркультурального діалогу, закладів освіти, включаючи позашкільну, оскільки «[н]авчання демократичному громадянству є основоположною передумовою для вільного, толерантного, справедливого і відкритого суспільства» та має складатися із «громадянської, історичної, політичної та правозахисної освіти, а також широкої освіти в галузях суспільствознавства і культурної спадщини».

4. Створення фізичних та віртуальних «просторів для міжкультурного діалогу», в якості яких виступають міські локації, що заохочують до комунікації та суспільної взаємодії, а також засоби масової інформації, які стають «майданчиками для міжкультурного діалогу».

5. Розвиток «міжкультурного діалогу у міжнародних відносинах», налагодження співпраці регіональних органів влади з партнерами із інших країн Європи.

Підсумовуючи, можна відзначити, що при всій різноманітності та неповторності історичного досвіду кожної з країн, розглянуті нами кейси умов та підходів до формування макрополітичної ідентичності, дозволяють їх використовувати у подальшому теоретичному аналізі. При цьому, історичний досвід окремих країн, таких як Британія або Франція, які стали новаторами в галузі вироблення стратегій формування макрополітичної ідентичності, дозволяє визначити неодмінні умови, необхідні для реалізації цього процесу. Водночас, відмінні від перших, кейси інших розглянутих країн, можна використовувати як

основу для створення певних ідеальних типів (в трактуванні М. Вебера), – для країн з тоталітарним типом режиму, – на прикладі СРСР, або країн, де формування макрополітичної ідентичності відбувалося пізніше у Новий час, під впливом ідей романтизму і націоналізму, – приклади чого дають Італії та Німеччини. Вивчення історичного досвіду таких країн дозволяє поглибити розуміння суті, механізмів того, як відбувається конструювання макрополітичної ідентичності загалом.

2.2. Складові елементи, фактори впливу та інструменти конструювання макрополітичної ідентичності

Стратегії формування макрополітичної ідентичності виступають не лише як частина цілеспрямованих зусиль держави та інших політичних акторів, які прагнуть різною мірою впливати на цей процес, а й як предмет теоретичного дослідження та академічної рефлексії.

В даному підрозділі нашим завданням буде, проаналізувавши конструктивні елементи формування макрополітичної ідентичності і, спираючись на дослідження історії їхнього виникнення та трансформації, зроблені у попередньому підрозділі, представити власне бачення того, які складові такий аналітичний інструмент формування макрополітичної ідентичності має включати і на основі яких критеріїв може аналізуватись стратегія формування макрополітичної ідентичності. Будуть розглянуті вирішенні нами складові елементи та параметри, що характеризують процес конструювання макрополітичної ідентичності, а також надана характеристика окремих інструментів, що використовуються у цьому процесі.

У вітчизняній і зарубіжній політичній науці концептуалізація процесу формування таких стратегій відбувається в межах дослідження як політики макрополітичної ідентичності, так і механізмів національного будівництва (націобудівництва, nation-building) [341; 406]. Часто до терміну національного будівництва звертаються в рамках досліджень політичного

розвитку країн Східної та Центральної Європи, а також пострадянського розвитку, який спочатку розглядався як транзит, а тепер, все більше, як феномен формування гібридних на неоавторитарних режимів. Однак, оскільки усі сучасні держави тою чи іншою мірою проводять політику ідентичності, залучені у процес націобудівництва, проблеми націобудівництва не обмежені тільки країнами, що перебувають на різних стадіях політичної модернізації, а притаманні й ліберальним демократіям [274, с. 19].

Також, питання націобудівництва (іноді, в межах процесу державного будівництва) проблематизується в дискурсі конструктивістських підходів до аналізу міжнародних відносин [290] та політичної географії [381, с. 275-278]. При цьому, варто зазначити, що відносно сутнісних характеристик процесу націобудівництва у трактуваннях дослідників, які належать до різних наукових традицій, помітні певні відмінності.

У вітчизняній літературі цей процес тлумачиться як «згуртування окремих етнотериторіальних та етнодисперсних, як правило, споріднених груп населення, що мешкають в одному регіоні, в єдину націю в межах спільного політико-територіального соціуму» [106, с. 538]. Треба зауважити, що розуміння націобудівництва, для авторів наведеного визначення, окреслене межами процесу формування нації, тобто «початком модернізації й утворення буржуазних держав» і видається завершеним у часі та локалізованим у стадії націєтворення (зокрема, стверджується, що «процеси націобудівництва у світі ще не завершилися [...] йде утворення нових націй на Африканському та Азіатському континентах, у деяких регіонах Росії (наприклад, Дагестані)»), а «вирішальним фактором націобудівництва є власна держава чи принаймні боротьба за її утворення» [106, с. 538]. Автори не передбачають, що націобудівництво повсякчас супроводжує розвиток уявлення нації, тобто воно відбувається постійно, як процес, що не зупиняється і не завершується. Запропоноване бачення націобудівництва, на нашу думку, переважно корелює з есенціалістським підходом до розуміння нації. Натомість, конструктивістський підхід, мав би передбачати можливість подальшого формування, з можливістю відповіді на виклики часу і вимоги

змінюваних внутрішніх та/або зовнішніх для соціальної групи, іменованої нацією, факторів.

В зарубіжній політичній теорії національне будівництво (nation-building або nation building) визначають як «процес побудови соціальної спільноти в межах національної держави (nation-state) [...], який пов'язаний із посиленням соціальної та культурної єдності», що набуває особливого значення після того, як держава стає незалежною, слугуючи «своєрідною культурною основою для процесу державного будівництва, необхідною для економічного та соціального розвитку» [368, с. 1645]. Один з засновників дослідження цього питання, К. Дойч, наголошував на важливості саме конструктивістського аспекту, «архітектурної моделі», як основної оптики вивчення національного будівництва [369, с. 3]. Більш ґрунтовне, на наш погляд, визначення запропоноване у роботі дослідників пострадянських політій, що окреслює національне будівництво як «процес, за допомогою якого держава через свої інститути та політичні еліти, протягом певного періоду часу, пропонує низку маркерів ідентичності та, в той же час, переконує людей, які живуть на її території, прийняти ті самі маркери ідентичності трактуючи їх так, як хоче держава» [341, с. 11]. Як стверджує дослідник з Університету Осло, П. Колсто, не існує єдиного розуміння семантичного наповнення поняття «національне будівництво» у сучасній політичній науці. На його думку, одні автори використовують термін «на позначення процесів консолідації ідентичності і 'національного пробудження' серед етнічних груп, що не мають власної держави»; інші, – для визначення «інституційного конструювання та реконструювання у державах, що не відбулись (failed state), часто в результаті війни [...], наприклад для такого національного будівництва, як проваджене США у Боснії, Афганістані та Іраку» [406, с. 48]. Власне, П. Колсто пропонує визначати поняття національного будівництва «стратегії консолідації ідентичності всередині країни та відрізнити його від державного будівництва (state-buiding)», розуміючи під першим «м'які аспекти консолідації всередині держави, такі як конструювання загальної (shared) ідентичності та відчуття єдності серед населення», адже таке

значення, «хоча і не загально визнане, найбільш поширене у фаховій літературі з політичних наук» [406, с. 48].

До певної міри процес формування макрополітичної ідентичності може бути представлений як напрям здійснення державної політики, адже конструювання макрополітичної ідентичності є важливою складовою діяльності сучасних держав навіть коли ці дії не розглядаються відкрито в якості самостійного напрямку політики [360, с. 181-182]. Але цей процес лише частково перетинається зі сферою державного управління, саме у тій частині, де вимагає залучення державних механізмів та прийняття відповідних рішень [95, с. 39]. Оскільки арсенал засобів реалізації стратегій формування макрополітичної ідентичності не обмежується такими рішеннями, а перелік акторів не вичерпується державними органами, представляти комплекс питань пов'язаних із процесами вироблення макрополітичної ідентичності сферою виключно державної політики не можливо.

Водночас, формування історичної пам'яті, макрополітичної ідентичності, системи важливих для суспільної інтеграції символів та смислів, представлених у вигляді базових для формування уявлення загального образу Нас, як громадян держави, можуть бути описані в якості об'єктів управління в процесі реалізації державної політики, а отже, осмислені основними акторами та інтегровані у нові моделі державного та політичного управління [93, с. 54].

Такі моделі відповідають обставинам внутрішнього розвитку конкретних країн, а їх перенесення на інші держави без істотних змін і адаптації загрожує проблемами імплементації та/або низькою ефективністю результатів. Спроба створення єдиної універсальної концепції чи моделі з урахуванням узагальнення наявного досвіду інших країн, веде до неминучому ігнорування суттєвих характеристик, представлених у специфіці конкретних підходів до реалізації процесу формування макрополітичної ідентичності та обставин соціально-політичного, культурного розвитку кожної з них. У той же час, подальше теоретичне чи практичне використання такої єдиної концепції є досить складним завданням. Зважаючи на вищевикладене, евристичну значимість може мати не

генералізація вироблених моделей, а їхня деконструкція, вирізнення конституюючих елементів, їхній опис, визначення способів функціонування, а також виявлення шляхів ефективного використання, позначення можливих проблем та помилок у цьому процесі. Створення такого опису процесу формування макрополітичної ідентичності дає аналітичний інструмент як для академічного вивчення даної проблематики, так і переносу результатів теоретичного дослідження у площину практичної політики.

Аналіз актуальних, а також раніше створених підходів до формування макрополітичної ідентичності дозволяє нам виділити такі конструктивні елементи та умови, що визначають особливості її реалізації: семантичне ядро, і параметри, що характеризують: а) можливості акторів (плюралізм участі) та б) залучення інструментів реалізації макрополітичної ідентичності (інструментальна насиченість), а також зовнішні чинники впливу (в якості яких можна розглядати результати політичного розвитку, що не є результатом процесу конструювання ідентичності, але такі, що справляють на нього значний вплив та виступають каналом зв'язку із політичною системою в цілому. До таких, зокрема, можна віднести масштабні соціальні зрушення, військово-політичні конфлікти тощо). Викладений раніше аналіз історичного досвіду формування макрополітичної ідентичності, при цьому, дає необхідну оптику для розуміння генезису окремих елементів, їхніх можливих варіацій та способів взаємодії.

Охарактеризуємо вирізненні нами елементи і параметри, розглянувши їхнє значення для конструювання макрополітичної ідентичності.

Семантичне ядро можна визначити як комплекс теоретичних установок, який формується в конкретних історичних умовах і включає в себе уявлення про: 1) основи внутрішньої єдності, 2) сутнісні характеристики Нас, 3) символічний зв'язок держави і макрополітичної спільноти, що стоїть за нею. Ці уявлення зберігають значимість для спільноти завдяки емоційному забарвленню і кореляції з домінуючими всередині неї, на даний момент, ціннісними установками і створюють змістовну основу для моделі макрополітичної ідентичності громадян.

Серед сутнісних характеристик, що найчастіше знаходять застосування при конструюванні макрополітичної ідентичності, можна зазначити набір представлених у різних поєднаннях політичних або етнокультурних параметрів, які використовуються при описі нації. Їхнє активне використання зумовлене пануючим у сучасному світі уявленням про державу-націю (Nation State) як про «нормальну, навіть природну, політико-культурну сутність (entity)» [315, с. 406].

Якщо спробувати структурувати різноманітність існуючих уявлень про визначальні характеристики нації, то можна виділити уявлення про «культурну націю» та «політичну націю», залежно від того, які критерії, культурні (етнічні, мовні, релігійні, расові та ін.) чи політичні (громадянські, інституційні, територіальні, ідеологічно-ціннісні тощо) є домінуючими при характеристиці образу нації, як спільноти, що стоїть за державою. Загалом, в рамках даного дослідження, націю ми будемо визначати як складний концепт, що формується комплексом способів позначення спільноти здебільшого пов'язаної із державою, який складають символічні та «реальні» ресурси (території, мови, раси, релігії, культури, громадянства та ін.) та такий, що використовується при формуванні макрополітичної ідентичності, у сфері публічної політики.

Плюралізм участі можна охарактеризувати як наявність можливостей у різних політичних акторів впливати на формування макрополітичної ідентичності, а також пропонувати альтернативні варіанти її змістовного наповнення та способів реалізації. Необхідно зауважити, що параметр плюралізму участі може характеризувати як наявність альтернативних акторів, які просувають власні програми, так і конкуренцію за формування семантичного ядра внутрішніх для країни акторів. Значення цього параметру може варіюватись в діапазоні від монопольної участі, де єдиним актором виступає держава чи правляча партія, до максимально конкурентного, – залежить від низки показників політичної системи, передусім характеру розподілу влади. Панівна форма політичного режиму, поряд з іншими умовами, що забезпечують можливості акторів впливати на політичний процес, визначає умови для їхньої конкуренції у сфері формування макрополітичної ідентичності.

Так, авторитарні форми режиму призводять до зниження конкурентності та значно обмежують можливості акторів, наприклад, їхня участь допускається лише для певних коригувань та доповнення семантичного ядра. Тоталітарні режими, як можна було бачити на прикладі СРСР, передбачають монополію правлячої еліти на визначення сутнісних показників та реалізацію політики макрополітичної ідентичності. У той же час, із прогресом демократичного транзиту підвищується конкуренція акторів у процесі вироблення різних стратегій.

Інструментальну насиченість можна визначити як змінний параметр, чия варіативність від сильної до слабкої задає здатність акторів залучити для формування макрополітичної ідентичності різні інструменти і мобілізувати для цього існуючі соціальні інститути. Сильна інструментальна та ресурсна насиченість потребує існування всередині держави певних умов, пов'язаних із суспільним консенсусом, наявністю у акторів відповідних повноважень та можливостей, а також певним рівнем культурного та соціально-політичного розвитку. Як можна бачити на прикладі матеріалу підрозділу 2.1, уявлення про репертуар доступних інструментів формування макрополітичної ідентичності склалися історично, і цей репертуар продовжує поповнюватися завдяки впровадженню досягнень науково-технічного прогресу у суспільно-політичне життя. Разом з тим, різний ступінь інструментальної насиченості пов'язаний із рівнем уваги політичних еліт до проблеми формування ідентичності, їхньою здатністю забезпечити проведення довготривалої та стійкої політики, незважаючи на зміни політичного життя держави. У наш час до таких інструментів можна віднести: політичні міфи, формування образу Іншого, а також символічну політику, політику пам'яті, історичну, комеморативну та мовну, інформаційну політику, систему цивільного (патріотичного) виховання у школах та практику загальної служби в армії.

Плюралізм участі, а також інструментальна насиченість, як і сутнісні характеристики семантичного ядра, можна розглядати як змінні, здатні набувати різних значень і таким чином забезпечувати розмаїття процесу формування макрополітичної ідентичності. Водночас, на відміну від сутнісних характеристик,

вказані змінні можна охарактеризувати в логіці кількісних варіацій: тобто говорити про «сильне-слабке» насичення, і «монополю-конкурентну» участь.

Поєднання двох виділених параметрів (інструментальної насиченості та плюралізму участі) дозволяє здійснювати порівняльний аналіз, а також візуально представляти окремі кейси реалізації макрополітичної ідентичності в різних країнах як елементи матричного представлення або діаграми.

Розглянемо більш детально компоненти, що формують репертуар інструментальної насиченості.

Конструювання образу Іншого має великий консолідуєчий потенціал, а також постає як складова процесу вибудовування символічних кордонів макрополітичної спільноти. Зазначені його властивості були предметом дослідження вже для представників німецької класичної філософії та екзистенціалізму, які одними з перших у європейській інтелектуальній традиції звертаються до цього концепту.

Результатом опрацювання поняття Іншого у дискурсі філософії можна вважати як початок використання цього поняття для явищ соціального взаємодії на рівні груп, спроби позначити його соціальні функції, так і опрацювання підходів до типологізації образу Іншого.

У контексті напрямів політичної науки, евристичний потенціал образу Іншого стає найбільш помітним і затребуваним у аналізі міжнародних відносин, а також проблем зовнішньої політики. Існуючі патерни вибудовування образу Іншого у міжнародних відносинах А. Вендт описує як ідеально-типові, виділяючи кантівський, локківський та гоббсівський, основи яких становлять розуміння Іншого, відповідно, як друга, конкурента та ворога [420, с. 308-313]. Крім вивчення міжнародних відносин, поняття Іншого у політичній науці знаходить широке застосування у дослідженнях функціонування політичних систем, вивченні політичної психології, розвитку окремих політичних процесів та становлення інститутів, а також ідеології, в тому числі, історії розвитку націоналізму. Зокрема, А. Тріандафілідіду вказує на те, що образ Іншого

«необхідний» у процесі формування національної ідентичності, яка виражається у відмінностях відчуття близькості однієї групи до іншої [412, с. 24-26].

Розуміння функцій конструювання образу Іншого, незалежно від контексту досліджень, зберігає свою значиму основу, – він є умовою формування символічних кордонів і задає рамку для поділу якісних характеристик, як на індивідуальному, так і на груповому рівні. При цьому, ступінь реальності або умовності таких кордонів втрачає своє значення при успішному створенні образу Іншого. Таке конструювання виступає складним та багатоетапним процесом, що передбачає поєднання відмінних компонентів. По-перше, його базу творять елементи, які залучаються акторами, що здійснюють відповідне конструювання за допомогою задіяних ними стратегій дискурсивного поєднання зазначених компонентів. По-друге, до конструкції потрапляють присутні в колективній свідомості фрагменти наративів, а також уявлення щодо основних історичних символів та національних образів, у тому числі, вже поширені в суспільстві практики, що націлені на підтримку зазначених уявлень.

Типологія образів Іншого, запропонованих в ідентитарних дослідженнях, може бути представлена як набір бінарних опозицій, в якому розрізняють базового та значущого, позитивного (агоністичного) та негативного (антагоністичного), темпорального та спатіального, єдиного та множинного, а також внутрішнього та зовнішнього Іншого [90, с. 73-76].

Базового Іншого можна визначити як «соціальну спільноту» (social community), з загальними установками, цінностями та переконаннями якої співвідносяться [відповідні] індивідуальні, що дозволяють сформулювати «погляд на себе з точки зору інших» [375, с. 739-740]. На макрополітичному рівні, такий Інший є основою для формування кордонів, що не створюють основи для суттєвого ціннісного розмежування. Значущого Іншого А. Тріандафіліді визначає «зовнішню (other) групу, яка вплинула на розвиток ідентичності нації своєю «надихаючою» або «загрозливою» присутністю» [412, с. 32]. Дослідниця вказує, що логіка взаємин із значимим Іншим може ґрунтуватися на одній із трьох моделей сприйняття: 1) як предмета захоплення, 2) прикладу наслідування або

3) джерела загрози для культурного чи політичного розвитку, а сила протидії прямо залежить від ступеня передбачуваної відмінності від Іншого [412, с. 33-35].

Опозиція базового та значущого пов'язана із вирізненням внутрішнього та зовнішнього Іншого. До внутрішніх Інших А. Тріандафілліду пропонує відносити «етнічні меншини, які беруть участь у формуванні держави, в якій члени інгрупи становлять національну більшість» [412, с. 36]. Зовнішні Інші, на її думку, представлені такими типами, як: а) «сусідні нації або національні держави», які змагаються за території»; б) етнічна група (але не меншість) у мультинаціональній державі; етнічні групи, територіально близькі до інгрупи, що не заперечують її територіальних кордонів», але конкурують за культурне наслідування, міфи, символи та минуле [412, с. 37]. Зважаючи на вищевикладене, можна вважати, що характеризує значущого Іншого саме наявність істотної відмінності від уявних Нас, заснованого на важливих, ціннісних протиріччях.

Тип спатіального Іншого ґрунтується на територіальному принципі вибудовування кордонів. К. Джонсон та А. Колман пропонують використовувати концепцію внутрішнього орієнталізму для пояснення логіки його конструювання, згідно з якою, підлеглий регіон спершу наділяється набором певних «негативних рис», які згодом стають основою для іншування. Такий самий принцип внутрішнього орієнталізму, на думку авторів, лежить в основі взаємовідносин регіональної та національної (макрополітичної) ідентичності [344, с. 866-869].

Певну опозицію спатіальному Іншому представляє Інший сформований на основі темпорального критерію. Логіка його конструювання була запропонована О. Вівером і передбачає, що Іншим для макрополітичної спільноти, за певних обставин, може ставати його «власне минуле, яке ніколи не має стати його майбутнім» [415, с. 122.]. Розвиваючи ідеї О. Вівера, Т. Дієз стверджує, що такий Інший має місце не лише в колоніальній практиці іншування, а й виявляється типологічно близьким до способу іншування в Європейському Союзі, де кордони для темпорального Іншого задавалися подіями Другої світової війни та ціннісними критеріями необхідності збереження миру, дотримання прав людини, протидії поширенню націоналізму та різних форм екстремізму [289, с. 325].

Як можна бачити, виступаючи в якості інструменту формування макрополітичної ідентичності, конструювання Іншого утворює символічні кордони, задані різними основами. Функціонально важливим аспектом є збіг цих кордонів з політичними кордонами держави. Інакше, додатковим результатом такого конструювання може стати зростання експансіоністських та/або сецесіоністських настроїв у суспільстві, а також формування внутрішнього Іншого. Причому, темпоральні кордони внутрішнього Іншого, можуть дискурсивно визначатися рамками міфу заснування чи подіями, що спричинили колективну травму.

Слід зауважити, що розгляд процесу конструювання Іншого в контексті загального завдання формування макрополітичної ідентичності дозволяє говорити про цей процес як про комплекс цілеспрямованих дій, які повинні призвести до певного, заданого результату, а отже, можуть бути оцінені. Така оптика дає можливість застосовувати до характеристики процесу критерії ефективності та правильності чи помилковості його результатів. Помилка у конструюванні Іншого, у такому випадку, визначається зіставленням символічних кордонів із кордонами політичними. Їхня розбіжність має бути підставою для перегляду та уточнення стратегії формування макрополітичної ідентичності.

Також, необхідно відзначити важливість координації наративу про сутність Нас, що становить частину характеристик семантичного ядра, з образом Іншого, і створюваними, у процесі його конструювання, символічними кордонами, як значущим інструментом формування ідентичності макрополітичної спільноти.

Агоністичний Інший сприймається, скоріше як конкурент, який формує основу для оцінки Нас, вибудовування символічних кордонів та можливого суперництва, ніж як ворог та «чужий», що становить загрозу існуванню чи розвитку. Обставини сучасного політичного розвитку обумовлюють переважну наявність множинних Інших, які можуть виступати в якості агоністичних. В той же час, певні обставини політичного розвитку можуть обумовлювати формування єдиного Іншого. Приміром, в постколоніальних державах може формуватись

образ єдиного антагоністичного Іншого, в якості якого виступає країна – колонізатор.

Політичний міф є одним із інструментів створення макрополітичної ідентичності. Виходячи з усталених у сучасній політичній науці уявлень [393, с. 19-28; 265, с. 127-142; 297, с. 15-21], можна дати таке визначення політичного міфу: конструйований і функціонуючий на рівні соціальної групи, схематично окреслений, емоційно насичений наратив, заснований на подіях минулого, які вважаються реальними, і такий, що використовується в публічній політичній діяльності різними політичними акторами з метою мобілізації громадян і просування власної політичної повістки.

Одним із найбільш затребуваних у процесі формування макрополітичної ідентичності є міфи заснування (myths of foundation). На думку Г. Шепфліна (G. Schöpflin), такі міфи маркують значущий для спільноти «момент новації», – такої точки в хронології історичного розвитку, коли формується явне розуміння чи певне відчуття поділу на майбутнє та інше, відокремлене від нього минуле, завдяки чому виникає розуміння того, що «нещодавно створена система відмовилася від усього, що робило стару поганою» [393, с. 33]. Із посиленням уявлень про неможливість повернення або повторення такого відокремленого минулого, при збереженні стійкого консенсусу всередині макрополітичної спільноти щодо негативних рис, що мали місце в минулому та викорінених після, – міф заснування може стати частиною процесу конструювання темпорального Іншого.

Важливими елементами, що конституують історичний наратив, стають міфи про військову доблесть, а також спокутування та страждання. Вони актуалізуються у громадському дискурсі потребами політичного використання минулого.

При реалізації стратегії конструювання макрополітичної ідентичності, що ґрунтується на етнокультурній (культурно-мовній) парадигмі, більш затребуваними стають міфи загального походження та території. На думку ірландського дослідника Джона Коклі (J. Coakley) «здатність простежити

походження народу до стародавньої та благородної давнини, має очевидний вплив (*obvious implications*) на національну солідарність» [281, с. 101].

Таксономія політичних міфів доволі широка, а автори не завжди згодні один із одним щодо семантики тих чи інших типів міфів. У найбільш помітних дослідженнях, що торкаються проблеми її побудови, виділяють від трьох основних [281, с. 101-111] до десяти [393, с. 28-35] чи чотирнадцяти [402, с. 24-26] різних типів. Усі вони різною мірою обумовлені історичним, культурним і соціально-політичним контекстом, з одного боку, і можливостями політичних акторів, ступенем докладених ними зусиль у сфері реалізації політики макрополітичної ідентичності, з іншого, – можуть бути залучені до її створення.

Видима природність і зрозумілість, продиктовані властивими міфологічній конструкції схематизму та спрощеності, а також високий потенціал емоційного впливу, можуть забезпечувати політичним міфам тривале існування всередині макрополітичної спільноти. Як показує досвід пострадянських країн, таке побутування політичних міфів може не вимагати суттєвих зусиль з боку колись зацікавлених у їхньому існуванні акторів.

Символічна політика є важливою сферою політичного процесу, яка, перетинаючись із політикою макрополітичної ідентичності, надає певний інструментарій для останньої. Символічна влада, в інтерпретації П. Бурдьє, це «влада конституювати даність за допомогою висловлювань, змушувати людей бачити і вірити, підтверджувати або трансформувати бачення світу і, таким чином, вплив на світ і сам світ, майже магічна сила, яка дозволяє людині отримати еквівалент того, що можна отримати за допомогою сили (фізичної чи економічної), в силу особливого ефекту мобілізації – це влада, яку можна використовувати тільки якщо вона визнається, тобто не вважається свавіллям» [266, с. 170], – виступає значним ресурсом для політичних акторів, які намагаються проводити політику ідентичності.

Боротьба за символи і сенси, отримання права на їхню інтерпретацію та нормативне закріплення чи домінування у публічному просторі, здійснюється і в контексті використання минулого як політичного ресурсу. В зв'язку із цим,

історичну політику, і політику пам'яті можна розглядати як інструменти формування солідарності всередині макрополітичної спільноти.

Загалом, спроби залучати різні наративи, що містять інтерпретації минулого, в тому числі перетинаються з використанням політичних міфів, як можна було бачити, використовувалися в практиці формування макрополітичної ідентичності вже в XVI–XVII століттях. В наш час, використання історичного минулого в політичних цілях є чи не найбільш поширеною практикою, яка виступає як джерело аргументації при конструюванні символічних кордонів або оспорюванні єдності макрополітичної спільноти і навіть більше – суверенітету держави.

Історична політика, згідно з визначенням українського історика Г. Касьянова, є «різновидом політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та практичне застосування в політичних цілях «історичної пам'яті» та інших [форм] колективних уявлень про минуле та його репрезентацій, [у тому числі] професійної історіографії» [56]. Важливим у запропонованому автором визначенні є акцент на залученість до здійснення цієї політики фахівців-істориків. Власне, цей напрямок можна інтерпретувати як сферу переважної діяльності держави зі створення та трансляції офіційного історичного наративу через доступні їй канали навчання, пропаганди, комеморативних заходів, масового інформування громадян. Держава, як найвпливовіший актор у цій сфері, може задіяти доступні їй ресурси не тільки для поширення але й для формування та підкріплення певної інтерпретації історичних подій, залучаючи наявні матеріальні, фінансові та організаційні ресурси, включаючи підконтрольні їй академічні заклади.

Політику пам'яті, на наше переконання, варто розглядати як більш загальне явище, що охоплює діяльність різних акторів, скеровану на поширення у публічному просторі певної інтерпретації історичного минулого. На відміну від історичної політики, політика пам'яті є полем змагань багатьох акторів, через що є більш різноманітним та гнучким ресурсом. Політика пам'яті виконує низку важливих соціальних функцій, зокрема, вона створює умови для дискурсивної

актуалізації у суспільній свідомості певних стійких уявлень про історичне минуле, визначає оптику їхнього розгляду [96, с. 48]. Разом з тим, вона сприяє встановленню меж темпорального Іншого за допомогою формування «горизонту» історичної пам'яті, – певного часу в минулому, явища, події та уявлення раніше якого більше не співвідносяться з практиками даної спільноти.

Комеморативна політика – тісно пов'язаний із попередніми двома інструмент формування макрополітичної ідентичності. Важливість комеморативної політики обумовлена її значним проникненням в соціальне життя, присутністю результатів її реалізації в публічному просторі. Комеморація важливих для макрополітичної спільноти подій, таких як здобуття політичної незалежності або подолання розділеності, відновлення державного суверенітету над територією, – є важливою умовою для забезпечення згуртованості та підтримки уявлень про основи єдності громадян. Участь у комеморативних заходах сама собою сприяє згуртуванню групи, водночас, проведення подібних заходів дозволяє безпосередньо просувати офіційний історичний наратив. Однак, було б перебільшенням вважати, що комеморативна практика є цілком сферою монопольної діяльності держави. Альтернативні їй політичні актори також можуть мати істотний вплив у цій сфері: як через висування альтернативних сценаріїв комеморації (проведення альтернативних державним заходів, а також започаткування та підтримання святкування неофіційних пам'ятних дат), так і через підвищення масовості окремих заходів, їхнє значне представлення у публічному просторі.

Говорячи про витоки комеморації, як соціального інституту, П. Нора пов'язує її появу з подіями Великої французької революції, зауважуючи, що «[с]тарий режим знав святкування, комеморації йому були не потрібні. Республіка, навпаки, живе пам'ятними вшануваннями, тому що вона сама по собі в цілому – власна комеморація» [112, с. 162].

Проведення комеморативної, меморіальної та топонімічної політики сприяє закріпленню у суспільній свідомості як офіційного історичного наративу, так і

політичних міфів, їх субстанціалізації, виведенню зі сфери рефлексії, збільшенню символічної значущості.

Система шкільної освіти стає частиною контрольованої державою діяльності зі створення макрополітичної ідентичності майбутніх громадян у низці європейських держав в ХІХ столітті. Найбільш ранніми прикладами, з розглянутих у підрозділі 2.1, слугують Франція часів Третьої республіки та Німецька імперія з початку проведення політики *Kulturkampf*.

Ще більш ранніми, висхідними до робіт французьких просвітителів, є представлення про репертуар предметів, які мають сприяти формуванню громадянської солідарності. Зокрема, до нього включалися історія, географія, право та національна мова [236, с. 511]. У сучасному варіанті цей перелік можуть доповнювати суспільствознавство та національна література.

Виводячи шкільну освіту з підпорядкування церкви, держава активно робила її інструментом культурної уніфікації та поширення офіційних історичних, символічних, політичних уявлень. Таким чином, саме школа ставала місцем, де населення освоювало державну мову, оскільки не завжди користувалося нею у повсякденному житті. Особливо важливим це стає для держав з сильним регіональним мовним розмаїттям (наприклад, в Італії та Франції ХІХ століття), або там, де значну частину населення становлять мігранти (таких, як Ізраїль), а також у деяких багатонаціональних державах (зокрема, СРСР) та державах, які зіткнулися з тривалим культурним домінуванням на їхній території інших країн та культур, що характерно для багатьох пострадянських республік.

Інститут служби в армії також сприяє формуванню макрополітичної ідентичності. Зумовлена ця функція низкою причин. По-перше, армія, що існує на основі загального призову громадян, які досягли певного віку, сприяє усвідомленню ними себе частиною однієї спільноти, на яку поширюються загальні правові норми та вимоги. По-друге, поширена практика служби призовників у районах країни, які не є місцем їх постійного проживання, та природне «перемішування» населення, що проживає в різних адміністративно-

територіальних одиницях, яке виникає як результат такої практики, сприяють формуванню уявлень про спатіальні кордони держави, знижують рівень «регіонального патріотизму», сприяють складання образу єдиного народу, чия єдність не порушується внутрішніми культурними відмінностями. По-третє, формуванню макрополітичної ідентичності сприяє існуюча система цивільного та патріотичного виховання під час проходження служби, що здійснюється державною мовою. По-четверте, важливим є уявлення про необхідність захисту держави і можливі жертви з боку громадян заради цього, яке формується самою логікою інституту загальної служби в армії.

Мовна політика, що скерована на уніфікацію мовної практики громадян, найактивніше стала включатись у стратегії формування спільної ідентичності під впливом ідей націоналізму і романтизму, які вбачали в культурно-мовних критеріях найважливішу рису обґрунтування єдності.

Сучасна інтерпретація мовної політики є більш широкою, і передбачає її розуміння як «сукупності рішень щодо функцій і форм вживаних у суспільстві мов» [72, с. 461]. В умовах сучасних багатонаціональних держав мовна політика виявляється пов'язаною з культурним менеджментом і, відповідно, може припускати різні способи управління мовним розмаїттям. Залежно від сутнісних характеристик, які становлять основу семантичного ядра, мова може набувати різної ваги у стратегіях формування макрополітичної ідентичності. Зокрема її символічна значущість може зростати залежно від обставин політичного розвитку. У ряді випадків, як, наприклад, в Австрії після Другої світової війни або в пострадянських державах, мова стає способом зміцнення суверенітету та підтвердження національної незалежності. Необхідно відзначити, що підтримка та розвиток державної мови (мов) зберігає свою значущість, як важливий маркер національно-культурної ідентичності, та ніколи не виключається повністю із процесу забезпечення внутрішньодержавної солідарності.

Розширення інформаційного простору та його комунікативної складової, у сучасних умовах, значно збільшує важливість формування цілісної інформаційної політики у державі, що має узгоджуватись із цілями та завданнями

впроваджуваної стратегії або політики макрополітичної ідентичності. Як зазначають сучасні дослідники, «інформаційна сфера все більшою мірою стає системоутворюючим фактором життя соціуму» [122, с. 324], через що актори, що намагаються реалізувати політику ідентичності прагнуть залучати засоби масової інформації та активно включати сучасні інформаційні технології до інструментарію для просування та дискурсивного затвердження власної позиції у публічному просторі. Така практика повною мірою відповідає запропонованим Радою Європи настановам щодо інтенсифікації міжкультурного діалогу, що у такий спосіб сприяють поживленню соціальних контактів всередині макрополітичної спільноти, стають посередниками у діалогічній взаємодії між її членами [8].

Ще одним фактором впливу є існуючі практики формування макрополітичної ідентичності. В якості основи виникнення практик виступають усталені та існуючі незалежно від стратегій, що реалізуються різними акторами, способи формування елементів макрополітичної ідентичності. Вони відтворюються та засвоюються в процесі соціалізації та можуть бути результатом існування стійкої політики, що не зазнала деконструкції, пов'язаної з ідентифікацією громадян із раніше існуючою державою. Особливо помітним вплив таких практик стає в умовах, коли нова держава не намагається з ними боротися, або, через слабкість і непослідовність політики макрополітичної ідентичності, що проводиться, не здатна припинити їх відновлення. Найбільш яскравий приклад таких практик можна бачити на пострадянському просторі, де сильна політика формування радянської ідентичності залишається не деконструйованою, а держави, що виникли, з низки причин не можуть протиставити їй адекватну альтернативу. Постає, у такому випадку, конфлікт ідентичностей може призвести до формування внутрішнього темпорального Іншого і сприяти розколу макрополітичної спільноти. Одним з альтернативних варіантів вирішення цієї проблеми виступає спроба конструювання такої політики макрополітичної ідентичності, яка включала б сутнісні характеристики семантичного ядра попередньої моделі макрополітичної ідентичності. Приклад

такого рішення можна бачити в таких пострадянських державах як Російська Федерація і Республіка Білорусь, де, через низку причин, відбулося успадкування компонентів семантичного ядра радянської моделі та активно робиться спроба включити їх у модель, що реалізується правлячими режимами.

Таким чином, як можна бачити, у політичній теорії сформувалося кілька підходів до концептуалізації процесу створення спільноти, яка має ототожнювати себе з державою. Деконструкція запропонованих як теорією, так і практикою різних країн, підходів, дозволяє виділити низку конструктивних елементів, на основі та з урахуванням яких може бути побудована стратегія формування макрополітичної ідентичності. До них можна віднести семантичне ядро, параметри плюралізму участі та інструментальної насиченості. Водночас, стратегія здійснюється у загальному контексті політичного процесу, що обумовлює наявність зовнішніх факторів впливу на неї.

Висновки до другого розділу

Проведене вивчення історичного досвіду конструювання макрополітичної ідентичності є важливим завданням у контексті теми нашого дослідження, оскільки дає відповіді на запитання про причини появи такого напрямку діяльності, його завдання та акторів. Також, воно дозволяє простежити генезис інструментарію і підходів як до його використання, так і до принципів, на яких різні політичні актори планували і реалізовували свої стратегії формування макрополітичної ідентичності.

Такий погляд допомагає краще розуміти сучасний стан реалізації політики макрополітичної ідентичності, усвідомлювати можливості та обмеження доступного інструментарію. Також він пояснює причини того, чому ті чи інші практики відтворення макрополітичної ідентичності закріплюються у різних країнах.

Генезис підходів до формування макрополітичної ідентичності носив нелінійний характер – поступове накопичення досвіду у проведенні як державної

політики, так і публічного затвердження альтернативних стратегій, було тривалим і не постійним процесом. Крім того, відмінні умови історичного розвитку, зумовлювали наявність обмежень і можливостей, що відкривалися для використання тих чи інших інструментів формування ідентичності. Певний прогрес тут можна побачити у поступовому нарощуванні інструментарію, і у поступовому його поєднанні, що ускладнює дослідження. Таким чином, вивчення більш ранніх форм залучення того чи інструментарію дозволяє досліднику проаналізувати його без наступних нашарувань.

Найбільш ранні спроби формування макрополітичної ідентичності, релевантні для сучасного досвіду, ми можемо знайти в Британії другої половини XVI–XVII століття. Британія цього часу дає нам не лише яскравий приклад появи в середовищі правлячої еліти власне інтенції до управління процесом формування макрополітичної ідентичності, а й ті перші області, за допомогою інструменталізації яких відбувається таке формування – ними стають політичний міф, географія та історія (картографічні та хорографічні роботи) та література. Поступово відбувається інструменталізація мови – через відмову від використання кількох мов та формування літературної та ділової, у тому числі призначеної для судочинства, мови. Разом з тим, варто зазначити, що семантичне ядро конструйованої ідентичності будувалося навколо основ, які можна охарактеризувати як громадянські – визнання цінності створених інститутів та досягнутих успіхів розвитку держави, захисту релігійних і політичних поглядів та позицій, що часто поєднувалися у той час, обов'язку служіння вітчизні як моральному імперативі. Безумовно, характерна для Британії і, згодом, її колишніх колоній, у тому числі США, громадянська інтерпретація нації, тісно взаємопов'язана з семантичним ядром макрополітичної ідентичності, яке там утвердилося.

Конкуренцію різних підходів визначення макрополітичної ідентичності можна побачити вже у Франції XVI–XVIII століть. Стратегія формування ідентичності, що реалізувалася правлячою елітою, яку ми позначили як «традиційну», ґрунтувалася на характерному для Європи того часу поєднанні в

семантичному ядрі образів королівської влади, релігійної відданості та вірності підданству.

Альтернативні, названі нами «громадянським» та «культурно-мовним» підходи, є пізнішими формами і виникли як опозиція до традиційного. Важливим результатом їхнього розвитку можна вважати як спробу подолати помилки у конструюванні макрополітичної ідентичності, що призводила до створення внутрішнього Іншого, так і розширення інструментарію формування ідентичності за рахунок активного залучення таких інститутів як школа та армія, комунікації та масове виробництво. Розвиток культурно-мовного підходу можна побачити у політиці, проваджуваної за часів Третьої республіки у Франції. Подібне уявлення про компоненти семантичного ядра і набір інструментів, а також інтенсивність їх використання, ми знаходимо в Італії та Німеччині, де на уявлення про те, якою має бути і як створювати макрополітичну спільноту, сильний вплив справили ідеї романтичного націоналізму.

У ХХ столітті реалізація політики макрополітичної ідентичності стає абсолютно раціоналізованою та керованою діяльністю, вплив на яку справляють фактори політичного та культурного, зокрема науково-технічного розвитку. Її реалізація актуалізується такими процесами, як формування та трансформація держав, активна міграція населення. У цей час виробляються загальні підходи до управління етнокультурним розмаїттям, які суттєво впливають на проведення політики макрополітичної ідентичності. Підвищена увага держав та залучення значних ресурсів до реалізації такої політики, дозволяє їм створювати доволі успішні проекти із конструювання ідентичності, як це можна бачити на прикладі розглянутих нами СРСР та Ізраїлю.

Розгляд кейсів окремих країн дозволив нам виявити області мінливості та певної усталеності у відмінних стратегіях формування макрополітичної ідентичності. У той час як сутнісні домінанти семантичного ядра ідентичності могли доволі суттєво змінюватися, а окремі інструменти використовуватися з різною мірою інтенсивності, ряд необхідних умов та елементів зберігала свою присутність практично у всіх розглянутих країнах.

Варто зазначити, що варіативність, обумовлена обставинами внутрішнього розвитку окремих країн, робить створення єдиної універсальної моделі або концепції, яку можна переносити на інші, мало ефективною. На нашу думку, більшу значимість як для теоретичного дослідження, так і для практичної політики має створення аналітичного інструментарію, що містить опис конституюючих елементів, які формують макрополітичну ідентичність, способів їхнього функціонування та ефективного використання.

Проведений аналіз дозволив авторові для такого аналітичного опису вирізнити наступні складові елементи, що дозволяють аналізувати стратегії формування макрополітичної ідентичності: 1) семантичне ядро, а також 2) параметри, які характеризують: а) можливості акторів (плюралізм участі) та б) залучення інструментів реалізації макрополітичної ідентичності (інструментальна насиченість), і 3) зовнішні чинники впливу (в ролі яких виступають фактори політичного розвитку, не іманентні процесу конструювання ідентичності, але такі, що справляють на нього помітний вплив та слугують каналом зв'язку із політичною системою в цілому. До таких можна віднести, зокрема, масштабні соціальні зрушення, військово-політичні конфлікти тощо). Поєднання зазначених складових, на нашу думку, задає рамку аналізу і дозволяє характеризувати стратегії конструювання ідентичності за сутнісними ознаками.

Семантичне ядро ми визначили як комплекс теоретичних установок, який формується в конкретних історичних умовах і включає в себе уявлення про: 1) основи внутрішньої єдності, 2) сутнісні характеристики Нас, 3) символічний зв'язок держави і макрополітичної спільноти, що стоїть за нею.

Змінювані параметри: плюралізм участі та інструментальна насиченість можуть приймати відмінні значення в залежності від конкретних умов, що дозволяє типологізувати стратегії в межах загальних градацій. Плюралізм участі характеризує наявність можливостей у різних політичних акторів впливати на формування макрополітичної ідентичності. Він може варіюватись від монопольного до максимально конкурентного. Інструментальна насиченість

змінюється в діапазоні від сильної до слабкої і визначає здатність акторів залучати для формування макрополітичної ідентичності різні інструменти і мобілізувати для цього існуючі соціальні інститути. Нами охарактеризовано такі інструменти як: політичні міфи, формування образу Іншого, а також символічну політику, політику пам'яті, історичну, комеморативну та мовну, інформаційну політики, систему цивільного (патріотичного) виховання у школах та практику загальної служби в армії.

РОЗДІЛ 3.

КОНСТРУЮВАННЯ МАКРОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Підходи до конструювання сучасної української макрополітичної ідентичності

Нашим завданням у цьому підрозділі буде розгляд українського досвіду побудови макрополітичної ідентичності. Ми розглянемо наявний, на час набуття Україною незалежності, репертуар настанов щодо формування макрополітичної ідентичності, визначимо вплив, що чинила успадкована незалежною Україною дискурсивна формація значення етнонаціональних чинників в процесі національного будівництва. Задля визначення стану формування макрополітичної ідентичності в сучасній Україні ми звернемося до аналізу комеморативних виступів очільників держави та їхніх мемуарів, що дають нам розуміння інтенцій ключових акторів формування стратегій, їхнього бачення сутнісних домінант семантичного ядра макрополітичної ідентичності, інструментів, до яких вони звертались, а також розглянемо нормативно-правові акти, які впроваджували їхнє бачення в життя суспільства. Ми спробуємо прослідкувати мінливості та визначити точки розриву у впровадженні тих чи інших інструментів, залучення елементів семантичного ядра. Завершимо ми розгляд характеристикою інструментів, що визначали параметри інструментальної насиченості впроваджуваних стратегій, окремо зупиняючись на: конструюванні образів Іншого, формуванні політичних міфів, залученні інституту військової служби, окремих напрямках гуманітарної політики, що активно інструменталізувались в незалежній Україні.

Ідентитарний дискурс незалежної України розвивався під впливом низки успадкованих дискурсивних формацій, наборів теоретико-ідеологічних уявлень,

які визначали базові поняття, напрями подальшого розвитку, умови внутрішньої обґрунтованості та «легітимності» даного дискурсу, таким чином, стаючи частиною семантичного ядра в пропонованих стратегіях формування макрополітичної ідентичності. До таких різнорідних формацій та наборів можна віднести сформоване в СРСР бачення ролі етнокультурних рис у характеристиці індивідів та груп, у тому числі макрополітичних, а також теоретичні концепції створення української державності, запропоновані в період національно-визвольної боротьби (національно-визвольних змагань), далі, – в еміграції, які у 1980–90-ті роки поступово поверталися до загального українського інтелектуального, культурного простору.

Комплекс створених і закріплених у масовій свідомості радянських громадян уявлень, пов'язаних із значимістю етнокультурних характеристик у житті суспільства, що передбачав їхню інтерпретацію з примордіалістських позицій, продовжував, залишаючись не деконструйованим, впливати на багато сфер суспільно-політичного життя України.

На думку американського історика Т. Мартіна, зміна сталінської національної політики у другій половині 1930-х років призводить до утвердження примордіалістського розуміння нації [84, с. 572]. Прояв такого розуміння він бачить у тому, що «все фольклорне та екзотичне стало вітатись» – дана установка знайшла відображення в обов'язковому включенні до офіційних святкових заходів національних танців, пісень, ритуальної присутності національних костюмів, виведенні національних рис з особливостей природно-кліматичних умов регіону, підкресленій увазі до фольклору та створенні культів «народних поетів», які мали бути знайдені для кожної з республік, створення різних інституцій з вивчення та презентації національних культур [84, с. 572-577]. Відбувалися і доктринальні зміни, – нові «соціалістичні нації», «вільні від міжкласових антагонізмів», проголошувалися такими, що якщо й зникнуть, то лише «у далекому майбутті, після всесвітньої перемоги соціалізму», що гарантувало стійкість примордіалістського підходу, який, на думку Т. Мартіна, «став провідною лінією в радянській національній політиці 1930-х років і

беззастережно запанував за часів пізнього сталінізму» [84, с. 578]. Важливо відзначити, що акцентування уваги на всьому, що стосувалося національної сфери, зробило етнокультурні риси центром постійної уваги як політичної еліти, так і громадян країни. Декларована політика інтернаціоналізму, постійний контроль за проявами «націоналізму» в союзних республіках, одночасно свідчать про стійку присутність концепції нації, національних характеристик як у політичному дискурсі, так і в масовій свідомості. За справедливим зауваженням відомого дослідника Ю. Сльозкіна, «класи та їх 'ідеології' приходили та йшли, а національності залишалися. У країні, вільній від соціальних конфліктів, етнічна приналежність була єдиною значущою ідентичністю» [401, с. 449].

Саме ця підвищена та стійка увага до теми національних особливостей та відмінностей, взаємовідносин між представниками різних націй, проникнення національних характеристик як у сферу міжособистісних відносин, так і державну політику в різних напрямках – визначили складання в СРСР дискурсивної формації, в якій зберігалось уявлення про націю, властиві їй риси і особливостях, що визначаються приписаною національністю.

Враховуючи, що цей комплекс уявлень явно виходив за межі ідеологічних розпоряджень, що «спускаються» політичним керівництвом у «маси», і став частиною уявлень, що продовжували своє життя поза керівними настановами, на рівні публічних громадських і навіть побутових обговорень, є вірним використання для його характеристики саме фукольдіанського поняття дискурсивної формації. Американський антрополог О. Юрчак дає даному поняттю таке узагальнююче визначення: «[дискурсивна формація] означає розпорощене середовище (*dispersed milieu*) висловлювань, концепцій, модальностей і тематичних виборів (*thematic choices*), які співіснують у певний історичний період і стосуються конкретної теми [...], але не організовані в єдиний цільний дискурс, не обмежуються спільним розумінням теми. Ці твердження, висловлювання та тематичні наголоси (*thematic choices*) можуть бути створені різними авторами і включати речі, сказані та невисловлені, підтримані та відхилені, сумісні та несумісні одна з однією. І все ж, це дискурсивне середовище

містить узгоджені закономірності та принципи організації, внаслідок чого в ньому поступово формуються відповідні концепції та підходи до розуміння» [423, с. 161-162]. Такі загальні принципи та способи говоріння та мислення, «способи розуміння» феномену нації та значення національно-культурних ознак, як основи процесу ідентифікації макрополітичної спільноти, не лише стали «спадщиною», яка «пережила 1984 рік, переслідуючи Горбачова та його наступників», як вказує Ю. Сльозкін [401, с. 449], але й стали фактором, який визначив умови багатьох політичних процесів у пострадянських державах.

Така ситуація стала можливою, оскільки дані уявлення не були деконструйовані, критики зазнали лише присутні в них акценти, була змінена полярність в оцінці результатів національної політики в СРСР, її значення для України. Проте сама дискурсивна формація з її примордіалістським розумінням нації, уявленнями про стійкість рис національного характеру, властивих усім членам спільноти, логіка маркування громадян за національною ознакою, принцип ідентифікації на основі запропонованих національних характеристик, роль етнокультурних факторів для розвитку суспільства та держави, – залишалися поза переглядом та рефлексією. Подібна ситуація не сприяла тому, аби після здобуття незалежності, сутнісні характеристики семантичного ядра макрополітичної ідентичності громадян країни були піддані суттєвій ревізії, стали предметом академічної аналізу та публічної деліберації.

Теоретичні концепції створення української державності, сформовані в роки боротьби за створення національної держави і опрацьовані пізніше в еміграції як активними учасниками визвольних змагань, так і українськими інтелектуалами, не пов'язаними з практичною площиною політичного процесу, стають у 1980–90-і роки тим джерелом, в якому політичні, інтелектуальні еліти намагаються знайти альтернативу радянському досвіду. Звернення саме до цього комплексу концепцій було обґрунтовано переважно логікою відновлення перерваного процесу національного та державного будівництва, пошуком вітчизняної теорії та досвіду, на які можна було б спиратися.

У цьому теоретичному комплексі історико-політичних ідей український політолог В. Потульницький пропонує виділяти такі напрямки як: народницький, консервативний та національно-державний [136, с. 5].

Одним із найяскравіших представників народницького спрямування був М. Грушевський, чії роботи в Україні після 1991 року активно видавались, а погляди стали предметом значного академічного інтересу як з боку істориків та філологів, так і з боку політологів [124, с. 77]. Аналізуючи погляди М. Грушевського, В. Потульницький відзначає велике значення, яке перший відводив національності, яка «має бути основою і ґрунтом для політичного, економічного та культурного розвитку», а також мові, що виступає як «перший та найважливіший показник національного життя» [136, с. 47]. Разом із тим, говорячи про макрополітичну спільноту, яка мала стати основою підтримки розвитку української держави, М. Грушевський вважав, що національний критерій не повинен ставати підставою для виключення будь-яких груп громадян, і ця спільнота має охоплювати «всіх, хто живе на Україні, а живучи, любити її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе» [29, с. 213].

У пізнішій роботі «На порозі Нової України» (1918) М. Грушевський торкається, в тому числі, питання про акторів процесів державного та національного будівництва. Вчений закликає до подолання негативного ставлення до держави з боку частини суспільства, боротьби зі сформованими «під впливом російської життя і культури [...] елементами протидержавними, анархистичними» [28, с. 258]. Водночас, він наполягає на тому, що громадянське суспільство, – «свідоме громадянство», має «стати елементом державним» та активно включатися до «кермування державою, будування державного ладу, охорони державних інтересів» [28, с. 257-258].

Зачіпає М. Грушевський і проблему інструментів, які мають використовуватись у демократичній Україні для створення всередині держави спільноти громадян, що зберігає відношення лояльності до держави. Аналізуючи сучасну йому практику формування такої спільноти, М. Грушевський виходить з

того, що створення «лояльності до своєї держави» потребує певного конструювання та залучення «формальних засобів [...] каналів, якими [...] проводять і закріплюють у верствах громадянства ідеї державності, послуху, обов'язковості і пієтизму для неї» та виділяє серед них такі найбільш поширені, як бюрократію, духовенство, школу та армію [28, с. 259].

Водночас він вимагає відмовитися від перерахованих інструментів. М. Грушевський вважає, що «саме громадянство» має стати інструментом «виховування [...] в ідеях державності», для цього «перейнятися почуттям державності – патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державному фундаменті», «навчитись цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла», «перемагаючи партійні ріжниці і розбіжності там, де починаються основні інтереси держави» [28, с. 258-260]. Прикладом для наслідування у нього стають США, оскільки «[а]мериканська демократія не розпоряджається ні одним з тих органів [...] для проведення ідей своєї державності, – але вона всеціло вважає своїм ділом охорону її і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність» [28, с. 259].

Представники національно-державницького спрямування (О. І. Бочковський, В. Старосольський, С. Рудницький та інші) ґрунтували свої концепції на популярних у Європі кінця XIX – початку XX століття ідеях націоналізму та висували теорії створення національної держави в Україні. Водночас, така позиція не передбачала абсолютизації культурних рис у характеристиці нації. Так, визнаючи, мову «за найхарактернішу ознаку націй», та підкреслюючи «величезне значення рідної мови в культурно-національній самовизначенні народів», О.І. Бочковський вказував, що як ідентифікатор нації вона не виступає в якості «ознаки [...] абсолютно певної», наводячи приклади націй, які говорять переважно не національною мовою і зберігають при цьому свою ідентичність [11, с. 544].

Видатний представник консервативного спрямування В. Липинський виступав як проти поширення в Україні ідей націоналізму, вказуючи, що

«[ш]овінізм український [...] доведе політичну ідею України до загибелі» [80, с. 225], так і проти сучасних йому демократів, вважаючи що «теорія українського народовладдя, української демократії, довела на практиці до повної залежності України від позаукраїнської чужої верховної влади» [78, с. 176].

Говорячи про притаманний «українському державнику» підхід до розуміння кордонів Нас, В. Липинський пропонує територіальний підхід для визначення макрополітичної ідентичності. Він зазначає, що членом нації, яка стоїть за державою, є «кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною» [79, с. 161].

Джерела, які мають сприяти об'єднанню макрополітичної спільноти, В. Липинський бачив у спільних діях, що стають основою для колективної пам'яті та створюють ґрунт для політичних міфів, вказуючи, що «[н]ації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу» [77, с. 163]. Примітно, що він акцентував увагу на важливості саме символічної складової, вважаючи її відсутністю однією з причин невдач України у створенні власної держави: «[і]деї, віри, легенди про одну єдину, всіх Українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [77, с. 163].

Таким чином, можна зазначити, що до часу, коли, після здобуття незалежності, для України актуальним стало питання формування макрополітичної ідентичності громадян нової держави, у розпорядженні акторів, що включилися в цей процес, виявився дуже різноманітний репертуар ідей, досвід інших держав, у тому числі постсоціалістичних, що залишало достатній набір можливостей для конструювання семантичного ядра та вибору інструментальних способів просування макрополітичної ідентичності. Великий вплив на процес реалізації стратегій мали й практики формування макрополітичної ідентичності, успадковані від Радянського Союзу.

Характеризуючи акторів, які різною мірою брали участь у проведенні різних стратегій формування української ідентичності, слід виділити низку специфічних рис.

Однією з особливостей політичного розвитку України був низький рівень залучення держави до проведення політики макрополітичної ідентичності [130, с. 16]. Таку ситуацію, почасти, можна вважати результатом більш загальної проблеми росту, триваючим процесом формування та трансформації політичних інститутів, відсутності суспільного консенсусу щодо вектору подальшого розвитку країни. Можна сказати, що для кейсу сучасної України від початку був притаманний високий плюралізм участі у формуванні макрополітичної ідентичності. Акторами тут ставали, поряд із державою, політичні партії та групи у політичній еліті країни. Також, значний вплив на ймовірність реалізації тієї чи іншої стратегії найчастіше мали зовнішні щодо України актори.

За відсутності експліцитно вираженої політики ідентичності, певне розуміння того, якими уявленнями керувалися президенти та їхні команди, при формуванні стратегій макрополітичної ідентичності, як представляли сутнісне наповнення семантичного ядра та арсенал інструментів впровадження стратегії макрополітичної ідентичності може дати звернення до інших джерел інформації. Зокрема, важливими джерелами інформації тут можуть слугувати публічні виступи, в яких політичні актори обґрунтовували власну позицію, намагались досягти її публічного визнання та домінування; мемуари, що дають можливість дізнатись про мотивацію прийнятих рішень та самооцінку запроваджуваної політики; та нормативно-правові акти, в яких затверджувались прийняті рішення, регламентувалось використання окремих інструментів. В подальшому викладі, задля дослідження способів формування макрополітичної ідентичності в сучасній Україні, ми звернемось до тематичного та якісного контент-аналізу публічних виступів (із залученням спеціалізованого програмного забезпечення MAXQDA 2020), зокрема, пов'язаних з інавгурацією та комеморацією важливих державних свят (Дня Незалежності та Дня Соборності України), нормативно-правової бази,

що закріплювала прийняті рішення, а також нечисленних мемуарів перших осіб держави протягом років Незалежності.

Процес «будівництва незалежної Української держави», який має згуртувати представників усіх політичних сил та українське суспільство загалом, президент Л. Кравчук оголосив єдиним та головним пріоритетом, якому мають бути підпорядковані всі сфери розвитку країни. При цьому, говорячи про головні напрями такого будівництва, вказувалися «програми розбудови духовної життя та культури» [67, с. 2].

Вже у своїй інавгураційній промові Л. Кравчук визначив області, які зберігатимуть свою значущість для створення макрополітичної спільноти протягом усієї подальшої історії країни. Серед них: культурна, мовна, релігійна політики, формування та розвиток сучасної системи шкільної освіти та армії. Багато уваги у своєму виступі Л. Кравчук приділив темі демократії – вона представлена тут як у початковій та заключній, так і в основній частині виступу. Демократія згадується, при цьому, в різних контекстах, і як характерний для українців *modus operandi* у реалізації політичних процедур, і як кінцева мета, а також спосіб здійснення процесу державного будівництва [68]. Через рік, у промові щодо комеморації незалежності України, тема демократії з'являється і в трактуванні «багатовіків[ої] традиції нашого народу» [67, с. 2].

Уявлення про минуле від початку стають частиною наративу, в якому шукається основа, здатна об'єднати українську націю. Так, Л. Кравчук представив широку картину української історії, починаючи її з Київської держави, у загальній лінії викладу намагався уникати згадування окремих персоналій та сюжетів, здатних роз'єднати українське суспільство, тим не менш, згадавши М. Грушевського та І. Мазепу.

Не можна не помітити, що пам'ять про найближче і все ще вкрай актуальне, як для самого спікера, так і для переважної більшості його слухачів, радянське минуле визначається такими характеристиками як «імперський диктат», «колоніальний статус» та «тоталітаризм» [67, с. 2], що створювало дискурсивну

основу для конструювання міфу заснування навколо подій проголошення незалежності [94, с. 67-69].

В цілому, опис історичного шляху, перерахування основних діячів та подій, займає у комеморативній промові Л. Кравчука 1992 року 20% від загального обсягу тексту, стаючи найбільшим тематичним блоком у виступі політика.

Водночас, відбувалося правове закріплення основних символів української держави: у 1991 р. Верховна Рада затвердила використання синьо-жовтого прапора у дипломатичних зустрічах [175], а також назву «гривня» та зовнішній вигляд нових українських грошових знаків [166], у 1992 р. було затверджено текст та музику державного гімну [164], тризуб як Малий герб України [169; 163].

Водночас, якихось конкретних програм та рішень про те, як на підставі «державницької ідеї» має відбуватися «об'єднання народу» [68] очільники країни надати не змогли. Це дозволяє погодитись із твердженням В. Кравченка, що «українська політична еліта виявилася не готовою до реалізації національного проекту теоретично. Вона навряд чи очікувала, що їй доведеться не відроджувати, а створювати українську націю, і то не етнокультурну, а політичну» [66, с. 469].

Два терміни президентства Л. Кучми не стали часом вироблення політики макрополітичної ідентичності, хоча проблема консолідації українського суспільства неодноразово згадувалась у його публічних виступах та публікаціях. Зокрема, ще під час першої інавгурації він визначив «консолідацію нації» та «подолання всього, що порушує внутрішню стабільність Української держави» одним із напрямків своєї внутрішньої політики [73, с. 2]. З різною долею уваги, питання формування політичної нації та консолідації макрополітичної спільноти порушувалися і в подальших виступах Л. Кучми. Зокрема, у другій інавгураційній промові, в якості рис, властивих українцям, вказувалися «сила», «волелюбність» та «стійкість», які допомогли подолати перешкоди, що склалися на шляху історичного становлення, та сприяли тому, що «[н]арод [...] відчув себе єдиним цілим». При цьому, до 1999 року, на думку спікера, «енергія першого прориву [...] вичерпується і потребує підсилення», джерелами такого підсилення

повинні були стати «історична пам'ять», яка здатна «зміцнити державу та зцементувати націю» та «єдина національна ідея» [74].

Тим не менш, стан вирішення зазначеної у 1994 році проблеми змушує Л. Кучму, вже у 2004 році, знову приділяти цьому питанню значну частину свого виступу. У ньому він ставить низку риторичних питань: «[ч]и є [...] в Україні модерна монолітна політична нація», «[ч]и кожен [...], отримавши паспорт [...], усвідомив своє [...] громадянське народження», «чи багато з нас так і залишилися у старому зниклому світі» і стверджує, що на них мають бути дано однозначні відповіді, оскільки без патріотизму населення не можливий «соціально-економічний успіх [...] держави» [75]. Проте, як постійні інвективи на адресу різних верств населення через їхню відокремленість від нації, недостатність усвідомлення «собі учасником державної розбудови», так і заклик до того, аби «зміцнювати ідеал громадянської держави», – дозволяють припустити, що автор не випадково уникає у тексті безпосередніх відповідей на власні запитання та не впевнений у однозначності тих, які може отримати.

Можна вказати кілька причин у діяльності самого Л. Кучми та його адміністрації, які могли зумовити такий результат наприкінці його президентства.

Перш за все, це фактична відмова від конкретних, активних та послідовних дій у галузі проведення політики макрополітичної ідентичності. Хоча книга Л. Кучми «Україна – не Росія» навіть у своєму заголовку висловлює ідентитарну проблему формування символічних кордонів, що декларують відмінність Нас від Іншого, та присвячена різним аспектам української ідентичності, вона не містить опису якихось конкретних кроків, які необхідно зробити для формування та підтримки макрополітичної ідентичності громадян.

Показовою, в цьому контексті, є сентенція автора про те, що «українське національне почуття [...] дримало», до проголошення державної незалежності, а протягом часу, що минув з 1991 року, сама «державна незалежність» мала «[з]а всіма Божеськими і людськими законами [...] розбудити [його] у багатьох людях» [76, с. 258]. Тобто, цей процес не потребував, на думку Л. Кучми, керування, якогось зовнішнього впливу і мав відбутися в результаті самого факту

створення самостійної держави, на підставі тих уявлень, які були поширені серед населення.

Крім того, не сприяли формуванню макрополітичної ідентичності громадян непослідовність, амбівалентність у проведенні мовної, історичної, комеморативної політики в країні.

Л. Кучма у різний час як виступав за надання російській мові статусу офіційної [73, с. 2], так і жалкував про плачевний стан української мови, вказував на проблеми її поширення серед громадян, заявляв, що «якщо повністю зрівняти українську і російську мови вже сьогодні [...] це буде політика узаконеної русифікації» [76, с. 283]. Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України закріпила у статті десятий статус української мови як єдиної державної, якій «[д]ержава забезпечує всебічний розвиток і функціонування». Водночас, в тексті були закріплені зобов'язання гарантувати «вільний розвиток, використання і захист» мовам «національних меншин», серед яких окремо визначена лише одна – російська [62]. Така амбівалентність мовної політики, закріплена на найвищому рівні в якості загальних, не конкретизованих зобов'язань держави, не тільки відображала компромісну позицію самого Л. Кучми у даному питанні, а й задавала формальні підстави для оспорювання будь-якої зміни встановленого status quo у майбутньому, створювала можливість у публічному просторі вільно інтерпретувати стан виконання державою взятих на себе зобов'язань.

Історичну політику, що проводилася в цей час, на думку В. Кравченка, можна охарактеризувати як «[м]еханічне поєднання національної та радянської парадигм історії», що призводило до комеморації найрізноманітніших подій [66, с. 473]. Перелік із дванадцяти нових державних свят, що з'явилися в цей період, справді, вкрай різноманітний і єдине, що може пов'язати події та явища, що стоять за ними, як видається, це виключно специфіка внутрішньої політики України 1994–2005 років. Запроваджені святкові та пам'ятні дні, за тематикою комеморованих подій, можна згрупувати у чотири напрямки: 1) державні (День Конституції України, День Соборності України, День захисника Вітчизни (23 лютого), День Державного Прапора України) [62; 160; 153; 151]; 2)

політичні (День Європи) [152]; 3) історичні (День пам'яті жертв голодомору, День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні, День партизанської слави, Міжнародний день голокосту ромів) [145; 158; 157; 139] та 4) культурні (День української писемності та мови, День пам'яток історії та культури, Міжнародний день рідної мови) [162; 156; 140].

Дослідники історичної політики часів президентства Л. Кучми наголошують на посиленні значущості двох тематичних напрямів: проросійського [4, с. 104-105] та радянського [66, с. 475-476]. В. Бабка вважає, що у такий спосіб була зроблена спроба «повернення в суспільній свідомості зв'язку України з колишнім СРСР та сучасною Росією» [4, с. 106].

Таким чином, історична та комеморативна політики, що проводились у період президентства Л. Кучми, вели до розмивання уявлень про темпоральні та спатіальні кордони та не могли сприяти формуванню макрополітичної ідентичності громадян України.

У період президентства Ющенка категорія «ідентичність» з'являється в активному словниковому запасі лідерів української держави [247; 243, с. 509]. Водночас, відбуваються помітні зміни у політиці історичної пам'яті. Створюються умови для інституціоналізації цієї сфери, – у 2006 році з ініціативи В. Ющенка започатковується Український інститут національної пам'яті (УІНП) [183]. Однак, обставини внутрішньополітичного життя країни, що позначилися на обсязі повноважень та завдань, що стояли перед інститутом [27, с. 436-439], суттєво обмежили його можливості як актора у процесі формування та проведення політики пам'яті. Слід звернути увагу і на вкрай скептичні оцінки низки експертів щодо поєднуючого потенціалу тих завдань, що ставилися перед УІНП [345, с. 123-124; 27, с. 440], а також деконсолідуючого впливу самої політики пам'яті, що проводилася під егідою третього Президента [66, с. 480].

Водночас, робилася спроба змінити акценти у запропонованому наративі історичного минулого: 1) з'явилася проблематика Голодомору як геноциду української нації [246; 244, с. 5], яка мала консолідувати націю через тему загального страждання та переживання колективної травми, а також 2) тема

тисячолітньої історії українського народу, його «перемог» [244, с. 5] «символів, історії, долі» [245], що змінювала уявлення про Нас, як спільноти, об'єднаної традицією великої тривалості. Впровадженням в життя визначених напрямів мали опікуватись новостворені Український інститут національної пам'яті (УІНП) [35], Державний музей «Меморіал жертв голодоморів в Україні» [181; 173; 172], Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» [177], Музей Української Революції 1917–1921 років [167] тощо. Підкріплювались рішення прийняттям відповідних нормативно-правових актів, що на державному рівні вводили відповідне тлумачення історичних подій [149] та запровадженням пам'ятних днів, зокрема, – Дня пам'яті жертв політичних репресій [168] та Дня пам'яті жертв голодоморів [144].

Разом із тим, у виступах В. Ющенко значно скоротилася кількість безпосередніх згадок Радянського Союзу, а прямі чи непрямі посилання, що зустрічались, мали негативний характер. У такому підході можна побачити прагнення дати однозначне трактування цьому періоду української історії, зменшити його вплив, уникнути компромісних оцінок, властивих публічній риториці Л. Кучми.

Таким чином, можна помітити, що під час президентства В. Ющенко стратегія формування макрополітичної ідентичності, яку реалізовував глава держави, зазнала деяких змін. З одного боку, він намагався реконфігурувати семантичне ядро, замінити одні елементи, що визначали уявлення про Нас на інші, з другого боку, – зберігаючи колишнього рівень інструментальної насиченості, посилити вплив політики пам'яті як інструменту формування макрополітичної ідентичності.

Питання, пов'язані з формуванням макрополітичної ідентичності громадян, були предметом уваги в публічних виступах В. Януковича. Вже у промові 2011 року він оцінив історичну політику свого попередника на посаді президента як «дискусії про історію, що провокувал[и] нові конфлікти і непорозуміння» [249]. Можна припустити, що таке ставлення до історичного минулого країни

спричинило відсутність у всіх його зверненнях до народу, з нагоди відзначення Дня Незалежності, значних референцій до історичних подій чи персоналій.

Помітною стає зміна у визначенні Російської Федерації (далі – РФ) як Іншого. Вона представляється тепер як «партнер», добрі стосунки з яким важливі для розвитку країни та регіону [249]. Така позиція призводила до розмивання символічних кордонів та уявлень про ідентичність. Істотним кроком на цьому шляху стає й ухвалення закону «Про засади державної мовної політики» [165], який закріпив за російською мовою статус регіональної та надав їй особливе становище серед усіх регіональних мов [165]. Таким чином, усувалися традиційні основи, на яких ґрунтувалися попередні підходи до формування ідентичності, та не пропонувалися нові.

З 2014 року, найважливішими факторами, що впливали на політичні процеси в Україні, виступили Революція Гідності, а також військова агресія проти України та окупація частини її території Російською Федерацією. Вони обумовили залучення значних мас громадян у політичний процес, сприяли створенню та трансформації соціально-політичних інститутів. Водночас, війна, як загроза існуванню, свободі та незалежності формує підстави для консолідації громадян усередині країни. У виступі на День Незалежності 2015 року, П. Порошенко стверджував, що «російська агресія стала каталізатором нашого об'єднання», завдяки якому «[м]и остаточно сформувалися як єдина українська політична нація» [132]. А у 2018 році він же констатував, що за роки боротьби з російською агресією «[н]ація консолідувалася на засадах захисту країни і патріотизму» [131]. Таким чином, в одному наративі поєдналися такі елементи як 1) ключова причина консолідації спільноти, 2) визначення значущого антогоністичного Іншого і 3) твердження про його визначальне значення для формування макрополітичної ідентичності.

Важливим наслідком агресії проти України став розвиток української армії не лише у напрямі переозброєння та підвищення професійних навичок, а й як інструменту формування патріотизму.

Водночас, гібридний характер агресії обумовлює загрози для макрополітичної ідентичності громадян, використовуючи помилки та недоріби ключових акторів, допущені раніше у процесі її конструювання.

П. Порошенко фактично виніс ідентитарну повістку у передвиборчий слоган своєї другої президентської виборчої кампанії. Пропоновані ним сутнісні характеристики семантичного ядра: «армія, мова, віра» [133] дещо відрізнялися від традиційних для України варіантів. Якщо опора на мовну ідентифікацію була типовою і тільки в даному випадку посилювалася референцією до мовного закону, що готувався, то релігія практично ніколи, в сучасній історії країни, не ставала основою, навколо якої вибудовувалася макрополітична ідентичність українців (питання створення Помісної церкви піднімалося, до цього, в зверненнях до нації лише у період президентства В. Ющенка). Настільки ж нетиповою, хоч і цілком зрозумілою для країни, що веде бойові дії, була тема армії.

Частиною процесу вибудовування символічних кордонів, коли, за визначенням П. Порошенка, «[м]и розриваємо всі пута, які пов'язують нас з Російською імперією та Радянським Союзом» [131] став процес декомунізації, визначений у прийнятих у 2015 році законах [31].

Важливим аспектом, що передбачав закріплення основних подій минулого у суспільній свідомості та колективній пам'яті, стали нові рішення щодо щорічної комеморації. У період з 2014 по 2017 рік у календарі з'явилися понад десять нових пам'ятних та святкових дат, що співвідносилися з ключовими аспектами запропонованої стратегії формування ідентичності. Так, з Революцією Гідності пов'язані День Небесної Сотні [148] та День Гідності та Свободи [150]; з адаптацією європейської практики комеморації подій Другої світової війни – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні та День пам'яті та примирення [180]; з подіями військової агресії – Дні звільнення від проросійських терористів Краматорська, Маріуполя та Слов'янська [141]; з розвитком збройних сил – День захисників та захисниць України [154] та День українського добровольця [146]; увагою до питань релігії – Різдво Христове (за григоріанським

календарем) [143]; підтримкою кримських татар – День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу [137].

Таким чином, час президентства П. Порошенко став тим моментом в історії держави, коли владна політична еліта значно активізувала зусилля щодо формування макрополітичної ідентичності громадян України. Помітним стає намагання визначити нові елементи семантичного ядра макрополітичної ідентичності українців, активізувати доступні механізми формування ідентичності: значно посилюється потенціал мовної та історичної політики, була зроблена спроба інструменталізувати релігійну політику. На посилення зазначених процесів значний вплив справляли зовнішні чинники: збройна агресія РФ та окупація частини території України, що обумовлювали не тільки підйом патріотичних настроїв у суспільстві, але й, певною мірою, робили активну частину суспільства (волонтерів, ветеранів, а іноді й їхні родини та близьких загиблих) агентами впливу на владу в процесі вироблення стратегії макрополітичної ідентичності. Разом із тим, запропонована стратегія не завжди мала консенсусний характер. Отже, розпочатий процес вимагав подальшого активного розвитку, скерованого на вироблення комплексного, узгодженого із наявними пропозиціями експертів, плану щодо конструювання макрополітичної ідентичності.

Публічні виступи В. Зеленського дозволяють вирізнити низку змін, які були привнесені його командою в запропоновану конфігурацію ідентичності і інструментарій, що використовується для її формування. У той же час, багато ініціатив його попередника на президентській посаді, були підтримані та отримали подальший розвиток. Зокрема, на зміну «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді», прийнятій у 2015 році [179] та продовженої у 2019 році [178], у 2021 році приходить «Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року» [34]. Як перед стратегією, так і перед програмою ставились ідентичні вкрай подібні цілі, а в багатьох концептуальних аспектах, як-от у визначенні «суспільно-державних (національних) цінностей», на основі яких має

формування ідентичності українців, вони тотожні. Такими цінностями в обох документах визнані «самобутність, воля, соборність, гідність» [178; 34].

Певну спадкоємність можна побачити й у затвердженні нових пам'ятних днів, пов'язаних із продовженням військової агресії проти України та її наслідками. До них можна віднести затверджені В. Зеленським: День вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України [147] та День пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України [155].

Не зникло й розуміння військової агресії як фактору консолідації суспільства («на передовій, немає чвар і розбрату, там є сміливість і честь»), фактору, що дозволяє відкинути усталені уявлення про поділ країни, оскільки серед «бійців, які захищають Україну [...] героїв» наявно багато як «україномовних», так і «російськомовних» [48; 47].

Водночас, у виступах В. Зеленського з'явилася низка дискурсивних підвалин для консолідації та характеристик макрополітичної спільноти, які у риторичі його попередників були або слабо виражені або не були присутніми взагалі. Зокрема, в інавгураційній промові В. Зеленський включив українську діаспору до уявлення про Нас, визначивши чисельність українського народу в «65 мільйонів», виходячи з критерію «*jus soli*» («[т]их, кого народила українська земля») [48]. У виступі на честь 30-річчя Незалежності він особливо наголосив, що українці (тут він говорив саме про макрополітичну спільноту) – «[ц]е громадяни України всіх національностей», посиливши тезу послідовним перерахуванням 47 національностей, до яких себе відносять громадяни країни [49]. Таким чином, Президент виступив проти поширеного уявлення [83; 16] про Україну, як моноетнічну державу.

Однією з характерних рис риторики В. Зеленського стало наполегливе використання образу країни та/або політичної нації як сім'ї. Зокрема, можна навести багато прикладів, де так чи інакше використовуються образи, пов'язані з сім'єю: українці з діаспори мають повертатися «не в гості, а додому» [48], «україномовні та російськомовні, [мають стати] однією родиною», яку може

розділяти лише «щедро накритий стіл» [49], без Криму та Донбасу «наша родина неповна», оскільки «кожен куточок України – це велика сім'я» [47], а всіх членів цієї сім'ї об'єднує патріотизм, який інтерпретується як любов до «рідної мамі» – Україні [50].

Така інтерпретація причин та сутності макрополітичної ідентичності виявляється далекою від уявлень про громадянство як вільний вибір і корелює з таким примордіалістськими конструктами, що зустрічаються в риториці В. Зеленського, як уявлення про «прагнення до незалежності, [яке] закладене в нашому генетичному коді», а також про консолідуючий вплив, який повинен мати «голос рідної крові» [47].

Говорячи про фактор інструментальної насиченості, можна помітити традиційну для України увагу до зміни історичного нарративу, покликаною об'єднувати макрополітичну спільноту та обґрунтуванню її спатіальних та темпоральних кордонів. Тут В. Зеленський не лише актуалізує закріплену в «Акті проголошення Незалежності» тему «державності, яка існувала понад тисячу років тому», а й уперше визначає річницю Незалежності як річницю її «відновлення» [49]. Така інтерпретація, з одного боку, доповнює та продовжує логіку «здобутої» та вибореної незалежності, боротьба за яку «тривала і в часи Радянського Союзу», та була представлена діяльністю українських дисидентів, а також Революцією на граніті [47]. З іншого боку, будучи близькою до інтерпретації історичного минулого, прийнятого в країнах Балтії, вона вимагає подібного ж трактування радянського періоду історії, яке поки що запропоновано не було.

Підтриманню зазначених положень історичного нарративу, покликана була сприяти комеморація, зокрема, започаткування нового святкового дня, пов'язаного зі вшануванням Української Державності [161].

Була зроблена й спроба посилити інструментальну насиченість формування макрополітичної ідентичності за рахунок спорту, який використовувався як символ єдності у досягненні мети: «Збірна України. Одна команда [в якій] 25 регіонів – 25 незамінних гравців» [49], і як інструмент консолідації, коли В.

Зеленський описував події, пережиті всією країною та такі, що її консолідовували: «Усією країною стрибали на рекордну висоту [...] перепливали басейни Сіднею та Афін, плакали на олімпійському п'єдесталі в Атланті [...] змушували тремтіти грандів європейського футболу [...] 'гол' лунало від Ужгорода до Луганська» [47].

Протягом 2022–2023 років були ухвалені два нормативно-правових акти, які мали на меті визначити та законодавчо закріпити процеси формування національної та громадянської ідентичності в Україні [174; 182]. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» став спробою держави, як основного актора в цьому процесі, структурувати механізми, які вона вважала провідними для запровадження політики ідентичності. Серед таких були визначені: військово та національно-патріотичне виховання, а також громадянська освіта [174]. Документ також закріплював раніше продекларовані суспільно-державні цінності України: соборність, самобутність, воля та гідність [174].

У 2023 році документ був доповнений Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності», яка визначала склад зазначеної Ради, – органу, на який покладалась функція контролю ефективності у реалізації ідентитарної політики [182]. Подальших розробки й затвердження ще потребує «Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності», яка має на меті закріпити пріоритети та ключові показники оцінки ефективності державної ідентитарної політики [174].

Ухвалення зазначених документів стало важливим кроком з боку держави на шляху вироблення ідентитарної політики. Разом із тим, ухвалений Закон України продемонстрував невирішеність концептуально важливих питань щодо розподілу національної та громадянської ідентичності, обмеженість у залученні наявного в ідентитарній теорії та світовій практиці інструментарію, для реалізації державної політики у цій сфері.

Отже, усвідомлення політичними елітами важливості формування макрополітичної ідентичності країни, зумовило спроби активніше використовувати наявні інструменти її конструювання, але не призвело до створення публічно представленої, послідовної і сталої програми дій у цьому напрямі. Разом із тим, варто відмітити намагання забезпечити сталість процесу формування макрополітичної ідентичності як через збереження уваги до цього напряму діяльності держави та підтримку і розвиток започаткованих програм, так і завдяки відмові від різких та кардинальних змін семантичного ядра макрополітичної ідентичності, яку намагаються сформувані.

Для розуміння особливостей реалізації існуючих підходів до формування макрополітичної ідентичності в Україні необхідно, у подальшому викладі, розглянути специфіку застосування окремих інструментів, серед яких: конструювання образу Іншого, формування політичних міфів, залучення інституту військової служби, окремі напрямки гуманітарної політики тощо.

Сучасний український ідентитарний дискурс дозволяє представити дуже різноманітний репертуар уявлень про Іншого, який активно використовується різними акторами у спробах впливати чи пропонувати власні стратегії конструювання макрополітичної ідентичності. Разом з тим, слід зазначити, що на уявлення про Іншого впливають різні політичні, соціально-економічні фактори через що вони зберігають в Україні певну динаміку [59, с. 26-28]. Вона проявляється як у тому, що окремі соціальні групи, а також макрополітичні спільноти та держави можуть стати значущим Іншим для більшої чи меншої частини українського суспільства, так і в тому, що інтерпретація Іншого може змінювати модальність, зокрема, він може ставати антагоністичним.

Яскравим прикладом такої динаміки може бути трансформація образу РФ в Україні. У той час як, в перші десятиліття після 1991 року, РФ виступала в якості значущого Іншого для України, і водночас сприймалась як переважно агоністичний Інший, з яким Україна намагалася співвідносити свій розвиток, то з 2004 року це сприйняття поступово починає змінюватися і, разом з посиленням конфлікту, РФ перетворюється на тип явного антагоніста, який протистоїть на

ціннісному рівні, та становить загрозу виживанню держави й суспільства [87, с. 48-49], що можна бачити й у зміні геополітичних пріоритетів українців, які фіксують вітчизняні фахівці [110, с. 55].

Загалом, кризовий стан української ідентичності, наявність у суспільстві соціальних груп, які є носіями, по суті, різних, часом, заснованих на вкрай відмінних сутнісних домінантах макрополітичних ідентичностей, зумовлює відсутність повного консенсусу з приводу того, хто є Іншим для сучасних українських громадян.

Потрібно зауважити, що можливості інструменталізації образу Іншого, у контексті формування макрополітичної ідентичності, робить зрозумілою кореляцію між потенціалом емоційного впливу такого образу та інтенсивністю його використання в ідентитарному дискурсі. В силу особливостей історичного розвитку окремих регіонів України, деякі образи Інших можуть бути більш насиченими в одних областях і практично втрачати таку функцію в інших. Так, наприклад, образ Польщі в історичній пам'яті українців різних регіонів не є тотожним [345, с. 331-333]. Крім того, він не завжди співпадає з уявленням про Польщу, як одного з найбільших друзів та прихильників незалежності України, її історичного та політичного вибору, у тому числі, у прагненні до інтеграції з ЄС та НАТО [9, с. 180], який домінує в офіційній риториці політичних лідерів України та з 2019 року закріплений у Конституції країни [142].

Формування образу Іншого вимагає залучення різного інструментарію, в якості якого, не в останню чергу, виступає історична політика. Так, на думку авторитетного українського історика Г. Касьянова, «націоналізація історії», що стала невід'ємною частиною процесу «розбудови національної ідентичності», значно актуалізувала «ідентифікацію тих, хто мав бути виведений за рамки 'своїх' уявленої національної чи етнічної спільноти», оскільки «[ф]ормування образу етнічного чи культурного Іншого стало невід'ємною частиною культурної і політичної мобілізації, реалізації політики пам'яті у новопосталих державах» [57, с. 15].

В Україні, окрім спатіальних, формується образ темпорального Іншого. У центрі його конструювання переважно виявляється історія радянського періоду. Радянське минуле стає причиною багатьох суспільно-політичних проблем сучасної України. Однією з таких проблем є колективна пам'ять про це минуле, модальність оцінки подій даного періоду. У той час як значною частиною суспільства радянське минуле оцінюється швидше негативно, розпад СРСР розцінюється як умова для здобуття Україною незалежності, а оцінна категорія «совок» має стійку зневажливу і негативну конотацію, помітна кількість громадян України (їхня кількість у період з 2010 по 2021 рік варіювалася від 46% до 32% [36; 126]) відчуває ностальгічні почуття за радянським періодом історії.

Така ситуація містить умови для створення внутрішнього соціального конфлікту, а також підстави для вибудовування внутрішнього кордону в макрополітичній спільноті, що загрожує проблемами забезпечення солідарності її членів.

Політичний міф часто виявляється недооціненим в українському ідентитарному дискурсі. Так, практично відсутня позитивна згадка про політичний міф як інструмент формування макрополітичної ідентичності у програмах формування макрополітичної ідентичності, запропонованих аналітиками Центру Разумкова та Національного інституту стратегічних досліджень. Єдина згадка «міфу» у програмі Центру Разумкова стосується необхідності «дезавування поширюваних російською пропагандою міфів і стереотипів» [63, с. 92]. Можливою причиною такої ситуації є негативні конотації, пов'язані з поняттям міфу, що впливає на позицію та фокус уваги дослідників та експертів.

Значно більше уваги можливостям та функціям політичного міфу приділяє Н. Пашина. На думку дослідниці, «політичний міф є однією з найбільш актуальних і складних символічних стратегій політичного управління», оскільки «він виконує функцію медіуму у становленні політичної ідентичності» [122, с. 245]. Також, на її думку, актуальним для сучасної України, яка проходить процес

соціально-політичних змін, є «формування національного міфу як образу бажаної 'уявної спільноти'» [122, с. 246].

Характеристика політичних міфів, наявних в українській «історіографічній міфології», представлена у компаративному дослідженні Е. Вілсона (Andrew Wilson) «Національна історія та національна ідентичність в Україні та Білорусі» [402, с. 23-47]. Запропонована автором таксономія включає:

- «міфи про етногенез» – які оповідають про походження українців від племені полян, і таким чином є основою для «визволення [...] від міфу, що розповсюджувався в радянський період, щодо спільного походження з росіянами від єдиної давньоруської народності»;
- «міфи про Батьківщину» – покликані закріпити уявлення про «національну територію», що включає землі «Великої України»;
- «міфи заснування» – пов'язані з подією формування першого політичного утворення на національній території – заснуванням Київської Русі;
- «міфи давнини» – покликані показати стійкість та тяглість національно-державної традиції, яка продовжувала існувати, у тому числі, в «Галицькому, та й Литовському періодах», «аж до остаточного захоплення (annexation) національних територій Росією наприкінці XVIII століття»;
- «міфи про Золотий вік» – в ролі якого виступає як період Київської Русі, так і розквіту козацтва;
- «міфи про національний характер» – представляють українську націю як «демократичну, народну (demotic) та європейську», і таким чином обґрунтовують сучасний політичний курс на «повернення до Європи та асоційованих з нею демократичних традицій»;
- «міфи про Іншого» – «встановлюють кордони, що розділяють українців [...] та росіян, які є основним традиційним Іншим»;
- «міфи про агресію та експлуатацію» – виступають як альтернатива «традиційним наративам про 'Велику Дружбу' східнослов'янських народів»;

- «міфи про колоніалізм та міфи про страждання» – «представляють націю як нещасну жертву систем імперського правління»;
- «міфи про національний опір та міфи про відродження (revival)» – показують, що «нація зберегла свій характер під окупацією та продемонструвала своє екзистенційне прагнення свободи від іноземного панування» [402, с. 24-26].

Політична міфологія може змінюватися, піддаватися перегляду, в якості основи тих чи інших міфів можуть використовуватися нові наративи. Політичні зміни, що відбуваються, часом стають підставою для переосмислення ролі подій минулого в житті держави і суспільства або навпаки, усвідомлюються, як такі, що мають важливі соціально-політичні наслідки і, таким чином, впливають на репертуар міфологічних сюжетів. Водночас, не завжди існує консенсус щодо того, які події минулого можуть стати основою тих чи інших міфів.

Одним із прикладів подібної ситуації можна вважати кейс міфу заснування (myth of foundation) сучасної України. У класифікації, яку наводить Е. Вілсон, він задається наративом про заснування Київської Русі. Проте, таке тлумачення не відповідає усталеному розумінню міфу заснування. Оскільки сумнівною є теза про те, що формування Київської Русі в IX–X століттях може усвідомлюватися в Україні XXI століття таким близьким поворотним моментом, який знаходить емоційний відгук у громадян, що його можна описати як «значущий для спільноти «момент новації», коли формується явне розуміння чи деяке відчуття поділу на майбутнє та інше, відокремлене від нього минуле», уявлення про кардинальну відмінність умов існування суспільства і держави до і після [393, с. 33]. Події історії Київської Русі скоріше можуть стати основою міфу походження (myth of origin), у той час як наративною основою для міфів заснування сучасної України мають виступати події проголошення незалежної держави 24 серпня 1991 року. Рішення про проголошення державної незалежності незмінно знаходить підтримку більшості громадян країни та, за даними КМІС на липень 2021 р., за нього проголосувало б 70,3% респондентів [209]. Додатковим кроком на шляху до затвердження такої оцінки у суспільній свідомості стали: яскрава комеморація 30-річчя проголошення незалежності України, нові

дослідження, публікація матеріалів, випуск документальних фільмів, які висвітлюють події, що супроводжували підготовку та затвердження «Акту проголошення незалежності України».

Разом з тим, переосмислення нещодавньої української історії призводить до появи альтернативних «претендентів» на роль подій, які кардинально змінили сучасну Україну. Так, все частіше Революція Гідності розглядається як «народження українського суб'єкта» [54, с. 107], подія, що позначила «формування загальноукраїнської ідентичності», вплинула на «консолідацію української політичної нації» [71, с. 39], визначила та, водночас, продемонструвала ціннісне зрушення у суспільному розвитку [26], створила «поворотний пункт в історії країни [...] подію, що змінила українське суспільство і стала лакмусовим папірцем для аналітичних рамок і наративів» [46].

Така інтерпретація створює можливість для формування уявлення про Революцію Гідності як наративної основи для міфу заснування тими мнемонічними акторами, які акцентують увагу на недостатності змін в Україні у перші десятиліття після проголошення державного суверенітету. Вона ґрунтується на твердженнях про непослідовність реформування країни, збереження значного зв'язку з комуністичним минулим, не готовність суспільства, на той час, до реальних, сутнісних змін курсу розвитку держави та, відповідно, схильності трактувати появу можливостей для такого розриву та переходу на новий рівень соціально-політичного розвитку після подій 2013–2014 років. Необхідно відмітити і громадське сприйняття Революції Гідності.. Згідно з представленими Центром «Демократичні ініціативи» результатами опитування 2021 року, Революція Гідності названа більшістю респондентів (43%) «головною позитивною подією в історії незалежної України», випередивши як «Референдум про незалежність України» (37%), так і «Прийняття Верховною Радою Акту про проголошення Незалежності України» (34%) [230].

Проте, за всієї переконливості аргументів, для розуміння масштабів соціально-політичних наслідків подій і оцінки їхнього впливу на формування макрополітичної ідентичності потрібна певна часова дистанція.

Мовна політика в сучасній Україні стає тим інструментом, який різні актори найчастіше намагаються використовувати для просування власної стратегії формування макрополітичної ідентичності.

Основним предметом боротьби стає нормативне закріплення статусу та сфери вживання української мови, а також правового становища інших мов в Україні, передусім асоційованих з тими, хто становить основу для формування образу Іншого..

Правове закріплення статусу української мови як державної, відбувається у прийнятих у 1989 році законі «Про мови в Українській РСР», а також у змінах та доповненнях до Конституції Української РСР. Поряд із затвердженням статусу української мови, у прийнятому законі про мови знайшла відображення радянська традиція використання російської у ролі «мови міжнаціонального спілкування» (ст. 4) та мови спілкування як на офіційному, так і міжособистісному рівні (ст. 5) [171].

Вже у незалежній Україні, ст. 10 Конституції України закріпила державний статус української мови, гарантувала «вільний розвиток, використання та захист російської, інших мов національних меншин України» та покладала на державу зобов'язання сприяти «вивченню мов міжнародного спілкування» [62].

Бажання різних акторів змінити встановлений статус мов, використовувати їхнє символічне значення для суспільства у спробах просування власних програм формування ідентичності громадян України, знайшло вираження у низці законодавчих ініціатив.

Так, у 2010 році було запропоновано проєкт закону про мову № 1015-3, який був відхилений після експертного рішення щодо невідповідності Конституції України [170]. У 2012 році, внаслідок вкрай полярного голосування у Верховній Раді України, було ухвалено закон «Про засади державної мовної політики», в якому закріплювався статус регіональних мов для територій, де носії відповідної мови становлять «10 відсотків і більше чисельності її населення» (ст. 7) [165]. Закон був також визнаний рішенням Верховного Суду України у 2018 році, таким, що не відповідає Конституції країни [190].

Можна зауважити, що й ухвалення у 2019 році закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» не було консенсусним для фракцій Верховної Ради: частина фракцій підтримала його більшістю голосів, тоді як «Опозиційний блок» не підтримав у повному складі [125]. Згодом, робилися спроби визнати закон, таким, що не відповідає Конституції України [241], а також подати новий проєкт [176] з метою зміни статусу української та російської мов в Україні. Одночасно представники громадськості, серед яких громадянські активісти, політики, діячі культури та науки підтримали новий закон [53]. Як можна бачити, ухвалення законів як 2010, так і 2019 року не було компромісним рішенням.

Лідери політичних еліт України також не були однастайними у питанні статусу мов, їхнього значення для формування ідентичності та тієї уваги, яку цьому питанню слід приділяти. Зокрема, в аналітичній доповіді до «Щорічного послання Президента до Верховної Ради» у 2018 році «прогалини законодавства щодо мовної політики» визнані гуманітарними загрозами для України [1, с. 25-28]. Питання широкої підтримки та розвитку мови було частиною основних положень виборчої програми П. Порошенка на президентських виборах 2019 року [185].

Водночас, Д. Разумков, на той момент, – один із керівників виборчої кампанії кандидата на посаду Президента України В. Зеленського, озвучив пропозицію «винести питання мови за дужки» [219] громадських дискусій. Вже після обрання В. Зеленського та нових виборів до Верховної Ради, де Д. Разумков обійняв посаду Глави, питання статусу мови та перегляду термінів імплементації мовного законодавства ставало предметом дискусій між фракціями, але зміни до чинного закону не були внесені [33].

Відмінність підходів до проведення мовної політики лідерами та елітами, постійні спроби перегляду та зміни мовного законодавства, – свідчать про відсутність консенсусної, спільної політичної позиції еліт щодо її змісту та, разом з тим, відсутність стійкої стратегії реалізації макрополітичної ідентичності.

Однією з помітних тенденцій у цій сфері, зумовленою подіями Революції Гідності та гібридною агресією проти України, стало, на думку українського дослідника В. Кулика, «посилення сприйняття української мови як національної, в якості одного з символів державності, поряд із гімном і прапором». Водночас, зауважує дослідник, така зміна у сприйнятті не призвела ані до «масштабного переходу к використанню української мови у повсякденному житті», ані «к додаванню її як активної частини комунікативного репертуару», оскільки російськомовне населення вважає, що належить до української нації «на підставі власного вибору, а не етнокультурних характеристик» [352, с. 103].

Як можна бачити, мовна політика є тією сферою, де, мабуть, найбільшою мірою проявляється вплив успадкованих Україною теоретико-ідеологічних уявлень, радянської дискурсивної формації щодо сукупності національних характеристик та їхніх функцій у процесі національного будівництва. Чутливість суспільства до питання мовного статусу обумовлена як історичним розвитком України, так і закріпленням у суспільній свідомості уявленням про її статус найважливішого маркера ідентичності. Зважаючи на те, що практика повсякденного використання української мови та підтримка її статусу, як єдиної державної мови, можуть значно розходитися, можна зробити висновок, що вона зберігає своє символічне значення для українців навіть тоді, коли не є мовою повсякденного спілкування. Все це робить мовну політику важливим інструментом макрополітичної ідентичності у сучасній Україні [93, с. 55-56].

Інститут армійської служби до 2014 року навряд чи міг виконувати свої функції інструменту формування макрополітичної ідентичності. Різні варіанти ухилення від служби в армії, що позначилися на великій диспропорції тих, хто підлягає службі в армії і призваних на військову службу, свідчить, на думку О. Ніколаєнка, про загальну проблему довіри громадян пострадянської України до держави та її інститутів [373, с. 34-35].

Підтвердженням інституційної кризи українських збройних сил стало формування добровольчих батальйонів та організація волонтерського руху з моменту початку агресії проти України. Поставивши питання про здатність

збройних сил країни виконувати свої базові функції, агресія проти України помістила проблеми стану армії у фокус суспільної уваги, зумовила започаткування процесу поступового її реформування та переозброєння.

У цих умовах, підтримка армії та актуалізація у суспільній свідомості важливості виконуваних нею функцій, стали фактором, який консолідував націю. Це розуміння, з боку політичної еліти, знайшло вираз у спробах врахувати зміни суспільних настроїв у своїй діяльності, зробити питання консолідації суспільства навколо підтримки армії частиною політичних програм та гасел.

У практичній площині ці інтенції знайшли своє вираження у включенні рядом партій військових та представників добровольчих батальйонів до своїх виборчих списків на виборах до Верховної Ради України 2014 та 2019 років. Також, як зазначалось, розвиток та підтримка армії стали однією з трьох тематичних домінант президентської виборчої кампанії П. Порошенка [185].

Продемонстровані офісом Президента В. Зеленського недооцінка фактору широкої громадської підтримки армії та ветеранів, певне нерозуміння існуючого соціального запиту на включення питання захисту держави та вшанування її захисників у перелік факторів, що згуртовують макрополітичну спільноту, – зумовили широку критику організації комеморації 28 та 29-ї річниці незалежності України та формування альтернативної комеморативного заходу, що отримав назву «Марш захисників України» [107]. Спроба продемонструвати інший, виправлений, підхід до включення армії та ветеранів до образу України була продемонстрована командою шостого Президента України під час комеморації 30-річчя проголошення Незалежності України.

Питання конфесійної приналежності до 2018 року практично не ставало публічно артикульованим фактором створення макрополітичної ідентичності. Серед причин такої ситуації можна вказати як очевидну відсутність політичної волі, так і складність дискурсивного конструювання подібного зв'язку в поліконфесійному суспільстві, коли громадянами України є як атеїсти, так і прибічники різних релігій, а також достатню умовність використання релігії у цій

функції через законодавчо закріплені свободи віросповідання, а також відокремлення церкви та держави.

При цьому, не можна ігнорувати непрямий вплив, який мали на макрополітичну ідентичність громадян України, що належать до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), статус та зв'язки цієї церкви з державою-агресором.

Поява публічних звинувачень УПЦ МП у сприянні військовій агресії проти України [234; 20; 18] значною мірою сприяла активізації дій політичної еліти зі створення автономної церковної структури, локалізованої всередині держави.

Водночас, тема віри стала просуватися командою П. Порошенка як критерій ідентичності під час виборчої кампанії 2019 року.

Разом з тим, потенціал релігії як інструменту формування макрополітичної ідентичності в Україні залишається затребуваним не всіма акторами через зазначену вище умовність та складність використання.

Історичні наративи, посилення на минуле, – незмінно виступають частиною інструментарію формування макрополітичної ідентичності в Україні.

Незважаючи на затребуваність інтерпретацій минулого як ресурсу в такому конструюванні, в експертних оцінках висловлюється критика щодо організації та реалізації політики історичної пам'яті. Так, Г. Касьянов вказує на несистемний характер її реалізації [345, с. 83], а М. Стріха та К. Бондаренко висловлюють сумніви щодо того, чи вона взагалі реалізувалася в Україні [115, с. 15, 117].

Активізація зусиль держави щодо інституційного забезпечення розвитку цього напрямку стає помітною на початку 2000-х років та пов'язується з ініціативами В. Ющенка на посаді Президента України [345, с. 93-97]. Ряд дослідників вбачають у подіях Революції Гідності новий стимул до активізації дій щодо проведення історичної політики. Так, Ч. Федінець та І. Черничко інтерпретують закони 2015 року про декомунізацію як спробу переглянути історичну політику та розглядають її зміни у комплексі зі змінами в ідентитарній та мовній політиці [305, с. 46]. Помітною є тенденція до сек'юритизації політики

пам'яті, представлення її як частини питань забезпечення національної безпеки країни у гуманітарній сфері [128].

У пропорованих різними політичними акторами в Україні історичних наративах, покладених в основу політики історичної пам'яті, одним із важливих аспектів є інтерпретація радянського періоду української історії, характеристика його значення для української державності та соціально-культурного розвитку. Оскільки у порівняно цілісному наративі минулого неможливо оминати цей аспект, його інтерпретація, здебільшого, може виступати у ролі основного індикатора для розрізнення підходів щодо уявлення історичного минулого. Приклади того, як різне ставлення до питання декомунізації включається у підходи до формування єдності громадян усередині держави, дає порівняння двох аналітичних документів, підготовлених працівниками Національного інституту стратегічних досліджень та опублікованих із різницею у дев'ять років. Так, документ, датований 2010 роком, рекомендує не боротися із «залишками радянської символіки», відмовитися від «примусової ліквідації монументів, нав'язування з центру незначущих перейменувань топонімів», залишити без змін присутні в пам'яті, у минулому радянських, громадян форми комеморації «радянських свят та церемоній» [203]. Вже у 2019 році, аналітична доповідь, присвячена політиці історичної пам'яті, підготовлена співробітниками того ж інституту, вказує на абсолютну необхідність зміни топоніміки для того, щоб «імена вождів тоталітарної доби» не були сусідами з «іменами діячів, чиє життя уособлює боротьбу України за незалежність демократію» [128, с. 22].

Конфлікти на рівні політичних еліт, які стоять за просуванням того чи іншого наративу минулого, знаходять відгук у суспільстві та свідчать не лише про відсутність консенсусу з багатьох питань оцінки національної історії, а й не готовність суспільства загалом до прийняття ідеї щодо можливості неконфліктного співіснування різних версій пам'яті про минуле.

Основним актором історичної політики в Україні є держава. При цьому, ініціатива у визначенні напрямку розвитку політики знаходиться, за традицією, що склалася, у сфері безпосередніх рішень Президента країни. У той самий час, вкрай

низьким залишається участь інститутів громадянського суспільства у визначенні орієнтирів історичної пам'яті та виробленні об'єднуючої інтерпретації для спірних моментів у історії, і, навіть, в узгодженні прийнятних форм реалізації історичної політики.

Поряд із питанням про статус мов, проблеми інтерпретації історії найчастіше використовуються в конкуруючих у публічному просторі стратегіях формування макрополітичної ідентичності громадян. Разом з тим, у контексті залучення до процесу формування макрополітичної ідентичності, необхідно розділяти політику пам'яті та історичну політику. Тоді як проваджувана державою історична політика, реалізована у вигляді нормативно закріплених рішень, змогла знайти відносно чіткі контури і втілення у шкільних навчальних програмах та низці нормативних актів про увічнення пам'яті тих чи інших історичних діячів. Політика пам'яті, значно складніша у формуванні, вимагає значних зусиль для вчинення на неї помітного впливу, який неможливо створити виключно регламентацією, вона продовжує залишатися полем для дискусій та суперництва дискурсивних стратегій, що пропонуються менімонічними акторами.

Комеморативна політика, що реалізується в Україні, відображає ту саму непослідовність та суперечливість, яку можемо спостерігати у спробах політичних еліт працювати з уявленнями про минуле. Найбільш яскравими прикладами такої непослідовності можуть бути зміна комеморації Дня Соборності України, Дня свободи [138] та подальше її відновлення [159; 150] або, згодом, протистояння з приводу перейменування проспекту в Харкові [216]. Іноді змінюється не лише перелік подій минулого, що комеморуються, а й переглядаються дати, а також змістовне наповнення комеморації. Така непослідовність створює відчуття кон'юнктурності та мінливості, призводить до девальвації в очах суспільства не тільки політики, що проводиться державою, а й самих подій і явищ, що комеморуються. Загалом, те, які дати включені в набір основних (що передбачають неробочий день), а які, – інших свят та пам'ятних днів, відсутність єдиного закону, що регулює цю сферу, – є свідченням того, що

ані політичні еліти ані суспільство загалом не визначилися з проєктами свого майбутнього та розумінням досвіду минулого.

Крім цілеспрямованих зусиль, на формування макрополітичної ідентичності впливають і зовнішні фактори, які далеко не завжди вдається контролювати і чий вплив може мати різні силу та наслідки. До таких факторів у сучасній Україні, безумовно, відноситься продовжувана агресія РФ, окупація нею Криму і створення в окремих районах Луганської та Донецької областей квазідержавних утворень.

Екзистенційна проблема виживання в умовах війни призвела до зміни суспільної думки в Україні, загострила відчуття меж між Нами та Іншим, сприяла поступовому переосмисленню у суспільстві значення формування макрополітичної ідентичності. Сприяв таким змінам характер гібридної агресії, який передбачав протистояння як суто у військовій, так і у символічній сфері. Для ідентитарної проблематики дана агресія помістила у фокус уваги питання взаємодії макрополітичної та регіональної ідентичності, актуалізувала увагу до прикордонної ідентичності та їхнього впливу на проблеми національної безпеки держави [93, с. 55].

Триваюча війна змусила українські еліти переглянути історичну політику, що проводилася в країні, стимулювала зміни в релігійній та мовній політиках. Водночас, вона закріпила за РФ роль антагоністичного значущого Іншого для України [87, с. 48]. Дані опитувань громадської думки показують поляризацію щодо тих якостей, якими українці наділяли як себе, так і громадян РФ [45]. Разом з тим, для процесу конструювання макрополітичної ідентичності, конфлікт з РФ зумовив певні виклики, пов'язані зі збільшенням ступеня неприйняття всього, що асоціюється з антагоністичним Іншим та різними способами встановити символічні кордони, сформуванню достатній рівень відмінностей. Незважаючи на те, що такі тенденції є реакцією суспільства на загрози, що стоять перед ним, необхідно усвідомлювати можливий ризик формування всередині країни внутрішнього Іншого і намагатися уникнути занурення в ресентимент при визначенні окремих положень політики макрополітичної ідентичності. Стосовно

проблеми формування макрополітичної ідентичності, довгострокові ефекти війни, що триває, можна бачити у формуванні сильного патріотичного руху всередині країни, а також усвідомленні цінності державної незалежності та готовності суспільства різними способами її підтримувати.

Таким чином, за роки незалежності в Україні були вироблені певні стратегії впливу на макрополітичну ідентичність. У спробах їх реалізувати політичні еліти віддавали перевагу інструменталізації таких, традиційних для України, напрямків як мовна та історична політика. Моментом актуалізації їхнього інтересу до питань суспільної мобілізації, забезпечення консолідації громадян, конструювання їхньої ідентичності стають події Революції Гідності та необхідності відповіді на військову агресію проти України з боку РФ. Усвідомлення важливості цих питань, тим не менш, не стало підставою для створення політики макрополітичної ідентичності, її публічного представлення. Зберігають свою актуальність й проблеми адаптації досвіду України в галузі конструювання ідентичності громадян, розширення набору інструментів та складу акторів.

3.2. Шляхи та перспективи вдосконалення стратегій формування макрополітичної ідентичності в Україні

У сучасній Україні проблематика можливостей конструювання ідентичності громадян, переліку акторів, які можуть бути учасниками даного процесу, а також набору інструментів та способів, за допомогою яких необхідно здійснювати таке конструювання – ставала предметом хоча й переважно академічних, але вельми широких дискусій. Аналіз експертних оцінок шляхів та запропонованих проєктів розвитку української ідентичності та способів управління цим процесом, дозволяє простежити динаміку позиції інтелектуальних еліт, проаналізувати підходи до удосконалення стратегії формування макрополітичної ідентичності, що змінюються та зберігають стійкість.

Нашим завданням у цьому підрозділі буде дослідження того, якою вітчизняні фахівці бачили перспективу створення політики макрополітичної

ідентичності, який інструментарій для її реалізації радили застосовувати та як пропонували скорегувати стратегії, що реалізовувались політичною елітою. Також, ми проаналізуємо запропоновані окремими науковцями та аналітичними й науковими центрами проєкти формування макрополітичної ідентичності в Україні. Завершимо ми розгляд власними рекомендаціями щодо вдосконалення процесу конструювання макрополітичної ідентичності в Україні.

Насамперед, необхідно відмітити солідарну і практично не зміну позицію більшості фахівців у питанні щодо необхідності створення державної політики, націленої на формування макрополітичної («загальнонаціональної») ідентичності громадян України [184, с. 52; 186, с. 80].

При цьому, переважна більшість фахівців підтримує ідею того, аби формування ідентичності визнати окремим напрямом державної політики [186, с. 80].

Разом із тим, як зміст, так і форми реалізації такої політики є основою широкої дискусії. Про відсутність консенсусного уявлення про сутність такої політики, може свідчити відсутність загальної згоди з питання про те, чи існує така політика на даний момент. Якщо в опитуванні 2007 року про її відсутність заявили 74,1% опитаних експертів, а її існування в той же час визнали 14,6% [184, с. 52], то у 2017 році кількість тих, хто вбачав наявність такої політики збільшилася на 11,8%, а кількість «скептиків» скоротилася на 17,5% [186, с. 80]. Можна припустити, що зазначена зміна зумовлена активністю держави у галузі мовної та історичної політики, декларацією про початок процесу декомунізації, розвитком інститутів громадянського суспільства, які були сприйняті, як частина політики формування ідентичності, що проводилася в Україні.

Аналіз сімдесяти двох виступів, представлених як на організованих Центром Разумкова круглих столах, так і формі фахових інтерв'ю, та розміщених у публікаціях 2007, 2016, 2017 років, дає уявлення про істотну відмінність у розумінні змісту, складу акторів та набору інструментів реалізації політики ідентичності в Україні.

Можна визначити низку напрямків, які дозволять структурувати пропозиції експертів щодо зміни стратегій формування макрополітичної ідентичності, що реалізовувались в Україні. До таких напрямків доцільно віднести виділені у другому розділі нашої роботи конструктивні елементи та умови здійснення політики: змістовні аспекти політики, її формальне (нормативне) оформлення, акторів проведення та формування політики, інструменти, методи імплементації, ключові показники її ефективності та способи визначення досягнення результатів, проблеми на шляху впровадження та критичні для імплементації політики фактори.

Так, уявлення про джерела досвіду, на який Україна може спиратися у реформуванні поточної політики макрополітичної ідентичності, різняться: з одного боку, висловлюються думки про те, що досвід європейських країн може бути корисним для України (Є. Бистрицький, В. Ткаченко) [7, с. 32; 218, с. 88], з іншого – вказується, що Україна повинна мати «власний сценарій», оскільки пропозиції використовувати «консоціальні методи примирення – не спрацюють» (М. Розумний) [195, с. 127].

Відсутня й консолідована позиція щодо змісту політики ідентичності. При цьому, тут можна виділити кілька підходів. Перший, умовно позначимо як етнокультурний – виводить на перше місце в процесі конструювання ідентичності «етнонаціональний аспект» (С. Митряєва) [101, с. 36], заснований на «засадах міжетнічної солідарності та міжетнічної поваги» (Г. Кісла) [61, с. 76], що забезпечується «динамічним» розвитком «живлення мови, розуміння історії» (В. В'ятрович) [15, с. 100] та передбачає проведення «мовн[ої], культурн[ої] та ціннісн[ої] українізації суспільства на основі національної ідеї» (М. Степико) [215, с. 73].

Другий – поєднує етнокультурні елементи з громадянськими та ціннісними характеристиками. Зокрема, з уявленнями про «конституційний патріотизм» (А. Єрмоленко) [43, с. 33], цінностями «свободі, справедливості, самореалізації» у поєднанні із «взаємн[ою] допомог[ою], толерантніст[ю] до іншої точки зору та частково патріотизм[ом]» (В. Духневич) [41, с. 74];

пропозицією ґрунтуватися на поняттях «свобода, праця, чесність» (В. Лозовий) [81, с. 69].

Третій підхід представлений позицією одного з експертів, тим не менше, він заслуговує на увагу. Його автор, доктор політичних наук М. Розумний, бачить головною умовою вдосконалення політики ідентичності «два кардинальні переходи – від ексклюзивної моделі до інклюзивної та від ретроспективної до перспективної» [192, с. 75]. Дослідник вважає, що «хибний шлях [...] шукати витоки ідентичності в історії, традиціях», вона має будуватися на «уяві про спільне майбутнє, виробленні компромісів з приводу правил життя» [195, с. 127]. У свою чергу, інклюзивність передбачає домінування принципу громадянства при «ідентифікації належності особи до української нації», коли «[у]країнцем вважається той, хто прийняв на себе певні зобов'язання щодо членства в національній спільноті», що робить питання володіння українською мовою та ставлення до історичного минулого – «частиною нового суспільного договору» [192, с. 75].

Слід зазначити, що, незважаючи на багаторічний інтерес до проблематики макрополітичної ідентичності, процес її формування розглядається переважно як теоретична, а не практична проблема, яка мала б передбачати конкретне нормативне закріплення та здійснення контролю за її реалізацією. Лише декілька з фахівців у своїх пропозиціях щодо покращення політики ідентичності в Україні приділили увагу питанню правового закріплення її положень.

Водночас, таке закріплення забезпечує «цілеспрямованість» та «концептуальність» для «інституційного забезпечення процесу громадянотворення» (Л. Лойко) [82, с. 81], разом із ресурсним забезпеченням стає умовою ефективності (М. Розумний) [192, с. 75] реалізації політики. Солідарна з вимогою приділяти окрему увагу цьому питанню й І. Кресіна, вказуючи, що «політика реалізується шляхом прийняття законів, інших нормативно-правових актів», а також «шляхом цілеспрямованої діяльності органів державної влади» [69, с. 77].

При цьому, лише В. Котигоренко порушує питання про необхідність формування «критери[їв] оцінювання формування української нації», серед яких він виділяє критерії рівня патріотизму, «емоційне ставлення до громадянства», пріоритетність оцінювання важливості незалежності країни та активну громадянську позицію [65, с. 123].

Так само мало уваги фахівці приділяють питанням підходів до впровадження політики ідентичності. Серед небагатьох поданих точок зору варто вказати на «створення координаційних рад», запропоноване Р. Павленком [114, с. 99], на той час заступником Голови Адміністрації Президента України, та проведення PR-кампаній, націлених на популяризацію єдиного громадянства (В. Лозовий) [81, с. 68], а також організацію «просвітницького дискурсу», з тим, аби «[г]острі й дискусійні питання знай[шли] своє помірковане та аргументоване висвітлення у шкільних підручниках тощо» (М. Розумний) [192, с. 75].

У питанні про акторов, яких необхідно залучити для формування політики ідентичності, крім владних інститутів та еліт, найчастіше експерти вказують інститути громадянського суспільства (М. Степико, В. Степаненко, Р. Павленко, В. Духневич, Г. Кісла, Л. Масенко, Л. Смола) [213; 212, с. 38; 114, с. 98; 41, с. 74; 61, с. 77; 85, с. 83; 207, с. 85] та академічну спільноту (І. Кресіна, В. Духневич, В. Ткаченко) [70, с. 121; 41, с. 75; 218, с. 88]. Дискусійним залишається питання необхідності створення окремої державної структури, яка б опікувалася розробкою та контролем за здійсненням такої політики. У той час, як окремі фахівці вважають створення такого органу потрібним та ефективним кроком, вказуючи, що він має функціонувати під егідою Міністерства інформаційної політики (І. Кресіна) [69, с. 78], Адміністрації Президента (В. Лозовий) [81, с. 69], інші говорять про надмірність такого рішення та вважають, що створення додаткових структур сприятиме зайвій «бюрократизації» (Л. Смола, В. Ткаченко) [207, с. 84; 218, с. 88].

Говорячи про основні інструменти запровадження політики ідентичності, низка експертів вказує на необхідність не обмежувати її виключно гуманітарними

аспектами (Л. Шкляр) [240, с. 127], а прагнути доповнити темою перспективного розвитку (Ю. Рубан) [200, с. 120], підкріплювати економічним зростанням (Л. Шкляр, В. Котигоренко) [239, с. 44; 65, с. 124]. Водночас, висловлюються думки щодо необхідності посилення «традиційних» інструментів формування ідентичності, таких як утвердження статусу української мови, що «формує спільний комунікативний і соціокультурний простір країни» (Л. Масенко) [85, с. 83], «створення та впровадження концепції історії України», яка запропонує загальний підхід до інтерпретації історії українців та національних меншин України (В. Лозовий) [81, с. 69], запровадження системи патріотичного виховання (Л. Лойко) [82, с. 82].

Водночас, важливим напрямком виступає залучення ресурсу мас-медіа як платформи для «пропаганд[и] української культури, як певної сукупності цінностей, зразків поведінки, історичних подій та персонажів, ідей та принципів суспільного життя» (Л. Смола) [207, с. 84] та встановлення контролю держави у цій сфері з метою «гомогенізаці[ї] інформаційного простору Української держави, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки українських громадян» (М. Степико) [215, с. 73].

Варто зауважити, що практично всі складнощі соціального, політичного характеру, що позначаються на формуванні макрополітичної ідентичності, на які вказували експерти у 2007, 2016 та 2017 роках, зберігають свою актуальність і у 2020-х роках. Серед них:

- проблеми розвитку соціальної (В. Лозовий) [81, с. 69], правової держави (Є. Бистрицький) [7, с. 33] та скорочення рівня корупції (В. В'ятрович) [15, с. 100], які негативно позначаються на привабливості держави для громадян та перспективах її розвитку;
- відсутність інституційної довіри (М. Степико) [215, с. 73], а також консенсусу еліт (В. Степаненко) [212, с. 38], що ставлять під сумнів проведення будь-якої політики та вкрай ускладнюють здійснення довгострокових, послідовних реформ;

- дефіцит суспільної згоди у представленні про своє майбутнє та розумінні досвіду минулого, пов'язаний як із «пострадянським спадком» (Л. Масенко) [85, с. 83], так і збереженням «агресивної» політики з поширення серед населення України «панросійської наднаціональної ідентичності» (М. Степико) [215, с. 73].

Поряд із експертними оцінками окремих аспектів удосконалення політики ідентичності в Україні, дослідниками-політологами, об'єднаннями вчених та експертів, що представляють академічні інститути, а також аналітичні центри, було запропоновано системні проекти реалізації політики макрополітичної ідентичності.

2007 року власний проект державної політики «Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України» оприлюднив Центр Разумкова [64]. Автори проекту, пропонуючи своє бачення стратегії формування макрополітичної ідентичності, використали для його позначення семантично близьке поняття «загальнонаціональна ідентичність громадян України», вирізняючи в ньому, в якості основних, «політико-правовий аспект [...] визнання України як Батьківщини, її недоторканості і територіальної цілісності, поваг[у] до українського громадянства», а також такі аспекти як «соціально-культурний», пов'язаний із визнанням статусу та використанням української мови, поділом «духовних цінностей і культурних традицій української нації» та «етнонаціональний», що передбачає вільний вибір національної приналежності та рівність «всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної належності» [64, с. 28]. Наскільки можна судити, ця ініціатива, як і наступна, не отримали належної уваги з боку держави.

Обставини внутрішнього та зовнішньополітичного розвитку України у 2014 році зумовили новий підйом інтересу до запровадження політики макрополітичної ідентичності, оскільки «[в] умовах російської агресії проти України, анексії та окупації частини її території, суспільна єдність має вирішальне значення для національної безпеки, [...] і її здатності закласти підвалини для

успішного подальшого розвитку», що призвело до перегляду проєкту та підготовки нової версії «Концепції» у 2017 році [63].

Сутнісною основою семантичного ядра запропонованої «Концепції» 2017 року виступили етнічні, культурні та мовні характеристики, традиції та цінності, чие затвердження та розвиток «через [...] державну підтримку та суспільні механізми самоорганізації» мало стати основою «консолідації українського суспільства» [63, с. 90]. Уявлення про Нас, що входить до семантичного ядра, авторами позначалось як «українська політична нація», і визначалось з відсиланням до зазначеного в Конституції поняття «Український народ – громадяни України всіх національностей» [63, с. 90].

Оновлена версія проєкту передбачала шість напрямків, які мали охопити основні вектори реалізації державної політики ідентичності. Крім організаційних та правових рішень, які повинні були, на думку творців «Концепції», забезпечити її реалізацію, пропонувалося задіяти дуже широкий інструментарій. Одним з основних інструментів мала стати система освіти, зміни в якій повинні були передбачати використання державної мови як єдиної у викладанні, запровадження єдиних підручників з гуманітарних дисциплін, «які містили б спільні виважені інтерпретації та оцінки історії і сучасного розвитку України», більш інтенсивне «ознайомлення школярів з історичними, культурними та етнографічними пам'ятками, музеями та заповідниками, різноманіттям культурних традицій України» [63, с. 92].

Одним з інструментів визначалася інформаційна політика, на яку покладался ряд завдань, серед яких: боротьба з проявами «антиукраїнської пропаганди, розпалювання міжрегіональної, міжетнічної, міжконфесійної та іншої ворожнечі в суспільстві» та створення «цілісного гуманітарного простору країни», збільшення присутності української мови в засобах масової інформації [63, с. 91-92].

Передбачалося й активне залучення потенціалу символічної, а також історичної, музейної політик шляхом «формування власного символічного простору, завершення його декомунізації, забезпечення гармонізації з сучасною

інтерпретацією історії України, створення Національного пантеону, героїзації[ї] борців за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України» [63, с. 93].

Одним із способів формування уявлення про кордони макрополітичної спільноти мало стати заохочення мобільності громадян усередині країни, у тому числі, через розвиток внутрішнього туризму, сприяння проектам різного регіонального співробітництва, стимулювання академічної мобільності молоді. Водночас, «реалізація політики децентралізації та реформи місцевого самоврядування» розглядалася як один із інструментів «зміцнення міжрегіональних економічних зв'язків» [63, с. 93-94].

Особлива увага приділялася проведенню послідовної мовної політики, яка передбачала всебічний розвиток, захист та застосування української мови, і мала знайти прояв практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства: від системи освіти до сфери обслуговування, а також умов функціонування інформаційного простору та науки країни [63, с. 91-93].

Хоча автори «Концепції» не зупинялись на питаннях формування образу Іншого, окремі згадки дозволяють дійти висновку про імпліцитну присутність кількох образів: РФ як зовнішній спатіальний Інший, що виступав у ролі явного антагоніста (бачення, зумовлене військовою агресією). Водночас, структури ЄС і НАТО виступали скоріше як агоністичний Інший для України.

Основним актором у виробленні та реалізації політики ідентичності, відповідно до проєкту як 2007, так і 2017 року, була держава. При цьому, у версії 2017 року її роль у даному процесі була більш деталізована. Так, Рада з питань національної єдності (з можливістю залучення органів держави, місцевого самоврядування та представників громадськості, експертів) мала домінувати у процесі вироблення положень стратегії та способів реалізації, тоді як фактичне впровадження політики повинно було стати сферою відповідальності «Міжвідомчої координаційної комісії», яка мала бути створена при Кабінеті Міністрів України [63, с. 91].

Таким чином, більша частина функцій при розробці та впровадженні політики ідентичності була віднесена до повноважень органів виконавчої влади,

глави держави, залученим громадськими організаціями, тоді як представницькі органи, зокрема Верховна Рада України, не були визначені як актори у цьому процесі. Можна зазначити, що викладене у «Концепції» уявлення про акторов, більшою мірою відповідає теоретичним представленням про процес проведення державної політики, ніж українській реальності.

Співробітники Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) у 2011 році оприлюднили низку робіт, присвячених розгляду теоретичних основ, цілей та завдань, методів реалізації політики ідентичності в Україні [228; 194;193].

Реалізацію політики ідентичності вони запропонували розглядати як один із напрямків реформування України, спрямований на проведення «модернізації всіх сфер життя держави та суспільства», включаючи такі галузі як «[м]одернізація політичних інститутів і зміни у політичній свідомості громадян» [228, с. 3-4].

Політика ідентичності в їхній інтерпретації поставала як «окрема політика [...] яка переважно реалізується в ідеологічній та гуманітарній сферах, але є також органічним складником інших політик – внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, соціально-економічної, безпекової» та спрямована на формування національної ідентичності, що робить можливим «її формування, збереження та трансформацію» [127, с. 8].

На відміну від «Концепції», запропонованої Центром Разумкова, у науково-аналітичній доповіді НІСД уявлення про акторів формування політики ідентичності в Україні не настільки структуроване та формалізоване, водночас запропоноване ними бачення характеризується крайнім плюралізмом участі, а перелік конкуруючих у даному полі акторів включає як «органи державної влади, політичні та громадські рухи й організації, самоврядні територіальні, конфесійні, професійні та інші об'єднання громадян», так і «культурну еліту, науковців, освітян», а також представників бізнес-еліти та засоби масової інформації [127, с. 9].

Формування загального «комунікативного» простору, в якому забезпечується створення та відтворення загальних «уявлень, норм і цінностей»,

що задають умови для підтримки цілісності макрополітичної спільноти, гарантування її «суб'єктності» та здатності «ухвалювати спільні рішення і досягати спільних цілей», – визначалось за мету реалізації політики ідентичності [127, с. 10]. Проте, на думку авторів, вирішення того, хто формує цю спільноту та на яких основах відбувається конструювання образу Нас, залишається дискусійним питанням в українських реаліях. Суперечності, що задаються опозицією представлених в українському ідентитарному дискурсі «етноцентристського» та протиставленого йому підходу, що «спирається на поняття політичної нації, визнає всіх громадян держави Україна – українцями», є «майже нездоланною перешкодою для національного порозуміння» [127, с. 22-23].

Торкаючись питання інструментарію проведення політики ідентичності в Україні, дослідники з НІСД апелювали до вивчення світового досвіду. Вони вирізнили такі «сфери суспільного життя, які функціонально пов'язані з відтворенням загальнонаціональної ідентичності»: 1) «режим функціонування та статус мов»; 2) символічну політику; 3) «[н]аповнення навчального та виховного процесу національним змістом»; 4) «визначення національної приналежності та пристосування її традиційних форм до умов сучасності» у розвитку академічних, насамперед, «суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін»; 5) розвиток літератури та мистецтва, які є «орієнтиром в актуальних проблемах життя національної спільноти»; 6) топоніміку, культурну, музейну та комеморативну політику; 7) створення «туристичної інфраструктури»; 8) інститут військової служби (чий вплив посилюється, «[з]а умов загального військового обов'язку»); 9) підвищення «національного престижу» як результат спортивних досягнень; 10) формування «конфесійної солідарності», яка має підтримувати національну; 11) проведення інформаційної політики, націленої на створення «інформаційних каналів», що «сприяють подоланню різноманітних конфліктів», «мобілізують патріотичні настрої», «утверджують [...] стандарт національного самоусвідомлення» [127, 11-14].

Українська політологиня Н. Пашина запропонувала власне бачення формування політичної ідентичності в Україні у своїй монографії, опублікованій у 2013 році [122]. Дослідниця визначила політику ідентичності як «систему заходів і дій суб'єктів політичного процесу, спрямовану на формування колективної ідентичності, на основі позиціонування певних цілей і цінностей, визначення сутності 'Ми' і маркування 'Іншого'» [122, с. 280]. Колективну ідентичність, яка має сформуватися внаслідок проведення такої політики, вона називає «державницькою», визначаючи її як «ототожнення людини з національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та до держави» [122, с. 161].

Аналізуючи політику ідентичності, Н. Пашина поміщує її у контекст завдань подальшої демократизації України, її просування на цьому шляху політичного розвитку [122, с. 273]. Така оптика визначає не тільки широкий плюралізм акторів, а й певне уявлення про сутнісні характеристики семантичного ядра.

Семантичне ядро державницької ідентичності будується на домінуванні демократичних цінностей та «принцип[ів] вирішення конфліктів ідентичностей» [122, с. 293]. Водночас, опора на такі цінності як «правовий захист населення, зростання добробуту й якості життя українських громадян, розвиток інститутів громадянського суспільства, соціокультурний і психологічний комфорт», загалом, забезпечує суттєве «громадянське наповнення» запропонованої стратегії [122, с. 298-299]. Серед чинників, які мають формувати уявлення про Нас, зазначаються: загальна територія, «інститут громадянства», спільність історії та уявлень про походження, почуття гордості здобутками та видатними співвітчизниками [122, с. 283-284].

Авторка виходить із високого рівня плюралізму участі в реалізації політики ідентичності, вказуючи таких її акторів як «державна, державні об'єднання і соціальні групи (політичні партії, національні, регіональні та етнічні еліти, політичні лідери, громадські організації) та інші суб'єкти політичного процесу, які здатні акумулювати й артикулювати громадські інтереси» [122, с. 274].

Збереження значного ступеня конкурентності, не виключає того, що політика ідентичності має реалізовуватись, на її думку, насамперед державою, у зв'язку з чим таку політику авторка пропонує розуміти як «комплекс політичних рішень, заходів і дій з боку держави, спрямованих на формування колективної загальнодержавної ідентичності за допомогою певних технологій впливу» [122, с. 282].

Такі технології, передбачають, на думку Н. Пашиної, залучення «механізмів громадянської, а не етнічної інтеграції людей, об'єднання їх навколо усвідомлення єдності державнополітичного та культурно-ціннісного простору» та включають: 1) підвищення довіри до політичних інститутів; 2) «розвиток просвітницького дискурсу та культури толерантності довкола гострих питань ідентичності»; 3) формування «державницької ідеології», як «єдиної системи цінностей та поглядів, що визначають [...] політичний курс» держави та її ефективність; 4) створення позитивного політичного іміджу країни як всередині, так і за її межами; 5) «популяризаці[ю] історичної та культурної спадщини»; 6) проведення активної інформаційної політики [122, с. 299-324].

Таким чином, незважаючи на вочевидь низьку активність політичної еліти та інститутів держави у царині вироблення політики ідентичності громадян, у цей процес, з 2006 року, включаються представники еліти інтелектуальної. Вони не лише артикують важливість проведення політики ідентичності в Україні, зважаючи на її пострадянський кризовий розвиток, а й, ґрунтуючись на світовому досвіді, пропонують конкретні кроки для реалізації такої політики, виділяючи необхідні інструменти. Відмінності в розумінні семантичного ядра пропонованих версій ідентичності демонструють наявність дискусійних питань усередині як українського суспільства, загалом, так і експертного співтовариства, яке є його невід'ємною частиною, зокрема. Водночас, ці розбіжності є додатковим свідченням актуальності для сучасної України питання проведення політики ідентичності [91, с. 282].

Аналіз спроб реалізувати в Україні різні стратегії формування макрополітичної ідентичності, представлений у попередньому підрозділі даної

роботи, у співставленні з теоретичними розробками, дозволяє нам виділити кілька основних напрямків, які становлять найбільші труднощі для вироблення в Україні цілісної політики макрополітичної ідентичності та, виходячи із запропонованої нами логіки аналізу стратегії макрополітичної ідентичності, запропонувати певні способи їхнього подолання, спираючись на проведені дослідження світового досвіду та пропозиції фахівців.

У цьому процесі врахування світового досвіду проведення політики макрополітичної ідентичності може бути корисним для України. На нашу думку, він не повинен розглядатися як набір готових рецептів, оскільки конкретні умови соціального, культурного та політичного розвитку окремих країн не дозволяють, у більшості випадків, безпосередньо запозичувати знайдені рішення. Навіть їхня адаптація передбачає необхідність враховувати безліч не завжди очевидних факторів не тільки політичного, а й правового, соціокультурного розвитку, чий обсяг і багатовекторність здатні повністю нівелювати подібні спроби. З огляду на цю складність соціальних систем і множинні взаємодії усередині них, зарубіжний досвід виступає скоріше умовою для розуміння можливостей і обмежень при виробленні стратегії макрополітичної ідентичності. Таким чином, розгляд існуючих проблем конструювання політики макрополітичної ідентичності у порівнянні з досвідом інших країн дозволяє виявити напрямки потенційного розвитку та визначити перспективи використання окремих інструментів та підходів для формування макрополітичної ідентичності.

Однією з особливостей наявних спроб реалізації української ідентитарної політики виступає вибудовування стратегій створення макрополітичної ідентичності навколо основ, щодо яких відсутній сталий суспільний консенсус. Найчастіше подібні основи стають предметом політичних дискусій та частиною передвиборчих обіцянок партій та окремих політиків. Такий підхід призводить до того, що політика, яка проводиться, зазнає дуже частих змін, обумовлених результатами парламентських та/або президентських виборів, як ми це зазначили в попередньому підрозділі.

Така практика відрізняється від прийнятої у сучасних демократичних державах. Розглянутий нами раніше кейс Ізраїлю демонструє, що незважаючи на багатопартійність і змагальність в електоральному процесі, збереження політичної дискусії з багатьох питань, наявний плюралізм думок не поширюється на значимі для макрополітичної ідентичності питання статусу державної мови, не піддає сумніву закладені з часів створення держави принципи того, що в основі державної політики лежать цінності єврейської культури і держава має бути домом для всіх євреїв, покликаним забезпечити їхню безпеку.

Таким чином, можна не лише погодитись з рекомендацією, висловленою українським дослідником М. Розумним, про те, що в Україні необхідно уникати різких змін законодавства та забезпечити «накладення мораторію на використання питань ідентичності у політичних технологіях» [192, с. 75], а й доповнити його, наголосивши на контрпродуктивності включення питань формування макрополітичної ідентичності до переліку виборних обіцянок різних політичних сил. Політика держави, покликана вирішувати такого роду питання, має зазнавати змін вкрай обережно та за умови збереження консенсусу, як зазначає М. Розумний, – за наявності не менше «90% переконливості щодо їх корисності та прийнятності для більшості населення» [192, с. 75]), що забезпечить їй послідовність, цілеспрямованість та сталість, вкрай необхідні для формування сталої групової ідентичності. Отже, має відбутися поділ поточної політичної повістки на відносно стійку частину, пов'язану із збереженням держави, формуванням стійкої більшості громадян, чії політичні розбіжності в поглядах не беруть під сумнів патріотизм та ідентифікацію з державою і ту частину, що може, і повинна, зазнавати порівняно частих змін, не ставлячи під сумнів формування макрополітичної ідентичності..

Говорячи про сукупність ідей, яка слугує основою для формування семантичного ядра, слід зазначити, що в українській суспільній свідомості через вплив низки факторів, про які ми докладно писали в попередньому підрозділі, закріпилося переважно етнокультурне уявлення про націю.

Про парадоксальне поєднання ставлення до нації та націоналізму, обумовлене впливом радянської ідеологічної системи, у республіках, що виникли після 1991 року, пише Р. Брубейкер у своїй відомій роботі «Переобрамлений націоналізм» (Nationalism Reframed) [20]. Зокрема, він вказує, що націоналізм істотно впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику пострадянських держав і пропонує вирізняти три форми націоналізму, так звану «тріадну серію», до якої включає:

- «націоналізаційний» – виступає як позиція «титульних націй, [...] нових незалежних (або нових переформованих) держав»;
- «транскордонний» або «зовнішня національна вітчизна» – виявляється як спроба одних держав відігравати роль захисників та гарантів безпеки «етнонаціональної рідні в інших країнах». Такий націоналізм постає як «пряма опозиція націоналізму титульної нації»;
- націоналізм національних меншин – який і виявляє їх як національні меншини, та включає в повістку їхньої діяльності «вимогу до держави визнати їхню особливу етнокультурну національність та затвердження певних колективних, базованих на національності культурних та політичних прав».

При цьому, всі три різновиди, за твердженням дослідника, являють собою «політичне положення, а не етнодемографічний факт» [14, с. 14-17].

Р. Брубейкер окремо обговорює необхідну для дослідників оптику представлення націоналізму та нації, говорячи про відмову від «матеріалізації націй» та пропонуючи зосереджуватися довкола статусу нації та національності, «нації» – як практичній категорії, інституційованій формі і випадковому явищі» [14, с. 19], що, на його думку, дозволяє трактувати націю як «політичн[у] та культурна[у] форм[у] інституційован[у] в рамках держави і в міждержавному житті», а націоналізм розглядати не як похідний від життєдіяльності націй, а як продукт, який «індукується [...] політичними сферами певного типу», які й забезпечують його динаміку [14, с. 32-33].

Активно продуковані в українському публічному просторі всі три, вирізнені Р. Брубейкером, різновиди націоналізму формують дискурс і зумовлюють

політичну активність, яка деконсолідує українське суспільство, перешкоджаючи, таким чином, стабільному формуванню макрополітичної ідентичності громадян.

Великою мірою під вплив зазначених факторів підпадають національна, мовна та політика пам'яті. Реалізовані в Україні протягом останніх тридцяти років останні – дають найбільш яскраві приклади різнонаправленого впливу на формування макрополітичної ідентичності.

Представлена у термінології теорії ігор, українська ситуація щодо визначення шляхів запровадження зазначених напрямів державної політики, може бути описана як приклад «гри з нульовою сумою», тобто такої ситуації, коли виграш одного учасника означає програш іншого. Приклад однієї з найбільш відомих ігор, «дилеми ув'язненого» [365], дозволяє віднайти в поточному стані справ можливість, аби домогтись виграшу для обох сторін гри (політичної взаємодії). Така можливість забезпечується співробітництвом гравців (політичних акторів). У той час як відмова від взаємного співробітництва призводить або до перемоги одного з гравців, або до їхнього обопільного програшу, стратегія, заснована на компромісі щодо особистих вигід кожного, відмові від спроби максимізувати особистий можливий виграш і співробітництві, дозволяє отримати результат, який може бути вигідний обом гравцям в довгостроковій перспективі. Аналіз сценаріїв гри засвідчує, що «за умови загальної співпраці, прибуток кожного з учасників буде вище прибутку при загальному утриманні від співпраці» [365, с. 156].

Соціальні, політичні взаємодії, які можуть бути представлені як гра з більш ніж двома можливими рішеннями, за відсутності обопільного рішення про співпрацю, дають істотну перевагу гравцеві, який приймає рішення змагатися. Саме ця перевага дозволяє вважати вибір такої домінуючої стратегії раціональним.

У той же час, як показало дослідження, проведене Р. Аксельродом, в разі повторних взаємодій (ігор), вигідною виявляється «стратегія рівноцінних дій у відповідь» (TIT FOR TAT), заснована на логіці «уникнення непотрібних конфліктів шляхом співпраці доти, доки інший гравець робить так само;

адекватного реагування на неспровоковану відмову від співпраці іншого; вибачення після відповіді на провокацію; ясності поведінки, аби інший гравець міг пристосуватись до умов» [258, с. 19-20]. Можна припустити, що поки українські політичні еліти та суспільство не дійдуть рішення про відмову від спроб досягти «абсолютної перемоги», не стануть зважати на переваги компромісних рішень, Україна буде опинятись в варіантах вирішення дилеми, що передбачають постійний конфлікт. Важливим тут виявляється розуміння того, що вигода знаходиться не тільки в рамках даної гри (як, наприклад, затвердження певної політики) і користь може бути отримана в контексті більш широких і вагоміших обставин. Зокрема, в досягненні стійкої ідентифікації з макрополітичною спільнотою і формуванні довгострокових програм розвитку держави.

При цьому, ускладненням при проведенні політики, заснованої на принципі співпраці, виявляється зростання трансакційних витрат при збільшенні числа гравців [365, с. 154-155], що може вимагати від актора, який реалізовує ту чи іншу політику, в тому числі і створення макрополітичної ідентичності, докладання додаткових зусиль при формуванні необхідної стратегії.

Говорячи про оцінки українських експертів, можна зазначити, що хоча більшість із них, вказує на необхідність формування саме політичної нації, майже всі вони виступають за активне включення етнокультурних характеристик до набору елементів, на основі яких має формуватись політика макрополітичної ідентичності. Водночас, серед експертних оцінок представлені й такі, в яких пропонується формулювати семантичне ядро політики ідентичності на інших (політичних, цивільних, економічних) елементах.

Аналізуючи світову практику положення мов та їхнього співвіднесення з питаннями націобудування, відомий британський історик Е. Хобсбаум вказує, що «ми більше не живемо у світі, де ідея єдиної загальної національної мови взагалі здійсненна, тобто ми живемо у неминуче багатомовному світі» [323, с. 1073] і доходить висновку, що «[п]оки мова не буде так само чітко відокремлена від держави [...], вона залишатиметься постійним і, загалом, штучним джерелом

міжусобиць» [323, с. 1079]. Слід зазначити, що на нашу думку, така позиція має обмежену придатність для країн та/або макрополітичних спільнот, чия мова протягом століть цілеспрямовано нищилась, лишаячись, водночас, однією з небагатьох, можливих за наявних умов історичного розвитку, ознак ідентифікації спільноти. Для держав, що мають подібний історичний досвід плекання мови титульної нації невід'ємно стає умовою формування макрополітичної ідентичності.

Розглянутий нами раніше (в підрозділі 2.1) досвід мовної уніфікації у таких відмінних одна від одної державах як Італія, Франція та СРСР дозволяє припустити, що для забезпечення поширення державної (офіційної) мови серед громадян, потрібні значні, довготривалі, скоординовані зусилля з боку держави, що реалізуються через систему навчання, державну бюрократію та інституціалізацію у системі соціальних, кар'єрних «ліфтів», які у сукупності можуть допомогти в досягненні мовної гомогенізації населення. Однак, для проведення такої політики потрібен значний ресурс примусу, що можливо або в певних історичних умовах, які передбачають панування уявлень про пріоритет держави над індивідом, або мають бути забезпечені відповідним суспільним консенсусом, що наділяє державу легітимністю задля тих чи інших форм примусу населення.

Приклади проведення політики мовної уніфікації у Франції, найбільш активні з часів Третьої республіки та в Радянському Союзі, з моменту згортання політики коренізації, показують, що досягнення прогресу на цьому шляху, при використанні засобів примусу та організованого державного тиску, навряд чи сумісне з принципами розвитку демократичного суспільства, у його сучасному розумінні. У той же час, успіх ревіталізації івриту в Ізраїлі дозволяє зрозуміти, що розвиток мови можливий за умови організованої та цілеспрямованої діяльності з її розвитку як з боку держави, академічної спільноти, так і за значної активності громадян, яка дозволяє долати неминучі труднощі на цьому шляху.

Як ми зазначали раніше, для громадян України мова має важливе символічне значення, яке, однак, на жаль, не передбачає необхідності інвестицій

власних зусиль у її розвиток та розповсюдження, а також регулярне використання у всіх сферах життєдіяльності. Можна погодитись із висновком українського дослідника В. Кулика, про те, що з одного боку «більшість російськомовних не бачать причин переходити на титульну мовою, оскільки вони вважають свою приналежність до української нації заснованою на вільному виборі», з іншого – таке становище «сприяє маргіналізації національної мови» [352, с. 102-103].

Водночас, послідовне проведення політики інтеркультуралізму може сформувати прийнятну для України модель управління етнокультурним розмаїттям. Пропонована в рамках інтеркультуралістського підходу модель діалогу, передбачає, з одного боку, відмову від беззастережної згоди з думкою більшості або домаганнями меншин, з іншого, – вимогу «наявності спільного ядра, що не залишає місця моральному релятивізму», а також – підвищення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі вироблення такого «міжкультурного діалогу» [8]. Усі три зазначені основи корелюють з українськими реаліями соціального розвитку: поступовим формуванням громадянського суспільства, що стимулюється протестною активністю громадян, вимогами гарантій вільного розвитку окремих етнокультурних груп та необхідності створення сталої основи розвитку макрополітичної спільноти в цілому, чия позиція має поділятися представниками меншин. Актуальним для українського кейсу виявляється і представлений в інтеркультуралістському підході акцент на пріоритеті цінностей громадянської суспільства. Автори «Білої книги з міжкультурного діалогу», затвердженої Комітетом міністрів закордонних справ Ради Європи 7 травня 2008 року, вказують, що «громадянство у найширшому розумінні [...] – ключ до міжкультурного діалогу, оскільки змушує нас думати про інших людей не стереотипно – як про «чужих», а як про наших співгромадян і як про рівних» [8].

Затвердження інтеркультуралізму в якості основної моделі для формування системи міжнаціональних відносин та взаємодії етнокультурних груп усередині держави, дозволяє як підтримувати прийнятні в демократичному суспільстві та, засновані на принципах, що поділяються в Європі, норми взаємодії цих груп одна

з одною, так і забезпечити необхідний для сталого розвитку держави, рівень інтеграції всередині макрополітичної спільноти.

Водночас, розроблена на засадах інтеркультуралізму національна, мовна політика дозволять Україні уникнути небезпеки формування внутрішнього Іншого, чий критерій відмінності ґрунтуються на присутній в українському суспільстві практиці використання кількох мов у повсякденному спілкуванні. Адже спроби окремих політичних акторів використати питання мовної практики для створення образу Іншого, становлять постійну загрозу формуванню макрополітичної ідентичності.

Розвиток української мови вимагає вироблення комплексного, забезпеченого необхідними ресурсами рішення, що включатиме поширення розмовної мови, а також стимулювання розвитку академічної комунікації, підготовку довідкової, словникової літератури (видання 20-томного словника української мови триває одинадцять років і досягло лише середини заявленого обсягу, ряд словників вимагає створення та/або перевидання), а також активної роботи з перекладу як художньої, публіцистичної, так і наукової літератури. Водночас, гарантування статусу єдиної державної та офіційної мови і підвищення інвестицій у її розвиток, може суттєво посилити потенціал використання її як універсального критерія ідентифікації з макрополітичною спільнотою та засобу позначення громадян країни.

Як показує розглянутий нами британський досвід, згуртування громадян навколо політичних, громадянських цінностей створює підстави для більш стійких і ефективних форм макрополітичної ідентичності. Піднесення громадянського активізму в Україні у період з 2013 року, яке підтверджується опитуваннями громадської думки, соціальне невдоволення корупцією, станом судової системи, проблемами соціально-економічного розвитку країни – формують порядок основних проблем, вирішення яких українці вважають важливими для розвитку своєї держави [202]. У зв'язку з чим, можна припустити, що конструювання ідентичності українців, як нації, згуртованої навколо завдань забезпечення розвитку демократії, дотримання прав людини, формування

правової та соціальної держави має в Україні значний консолідуючий потенціал і надає більше можливостей для конструювання макрополітичної ідентичності, ніж модель, заснована на ідеях романтичного націоналізму [100, с. 246-247].

Раціональною, у зв'язку з цим, є запропонована дослідниками теза про те, що «[і]дентичність має будуватися на перспективній основі» [195, с. 127], а базовою ідеєю для консолідації суспільства має бути «відкритий» образ майбутнього країни, який виступає, на думку О. Рафальського, як «заперечення теперішнього досвіду та актуалізація передумов для реалізації ідеального уявлення про покликання суспільства» [187, с. 319].

Перехід від ситуативних рішень, акцентування тих чи інших напрямів залежно від особистих поглядів політиків, до реалізації системної, цілісної та довготривалої політики макрополітичної ідентичності, що виходить із конструктивістського розуміння способів її створення, здатен забезпечити стале формування макрополітичної ідентичності та створити умови для вирішення проблеми відтворення альтернативних практик її формування. Найчастіше, виступаючи як опозиція реалізованим державою стратегіям, такі практики, що відтворюються завдяки механізмам соціалізації, зумовлені описаним раніше пострадянським становищем, призводять до розмивання ідентичності, формування ідентичності «радянських громадян».

Запроваджувана політика декомунізації, яка зосереджена на зовнішніх формах зміни назв і видалення з публічного простору численних пам'яток радянським вождям, не супроводжується необхідною інформаційною кампанією, що значно знижує її ефективність, та формує негативне до неї ставлення з боку частини громадян, які не розуміють мотивів вироблених державою рішень та дій. Проблемою, яка не вирішується в рамках поточної кампанії з декомунізації є відсутність систематичного опрацювання та переоцінки радянського історичного досвіду, колективної травми та соціальних, культурних деформацій, створених тривалим впливом на громадян тоталітарної системи із сильним ідеологічним впливом. Відсутня оцінка наслідків, аналіз впливу радянських соціокультурних установок на сучасне українське суспільство та публічний діалог академічної

спільноти, інститутів держави та громадянського суспільства з питань деконструкції радянських ідеологічних положень, історичних наративів, стереотипів мислення, оптики сприйняття суспільних процесів. В той час як, за вірною оцінкою українського історика А. Портнова, щодо радянського впливу на історичні дослідження, його присутність «не обмежилася рівнем структур. Вона яскраво виявила себе в стилістиці, інерції способів думання і писання» [134, с. 157].

Вплив практик радянського минулого на сучасну Україну позначається і в таких, часом різнопланових аспектах, що виявляють себе у багатьох сферах соціального життя, як: толерантність до корупції, патерналістське сприйняття держави, культивування ставлення до чиновників та керівників як до групи, наділеної особливими правами, панування системи подвійних стандартів, аномія, синдром вивченої безпорадності. Для громадян багатьох колишніх республік Радянського Союзу актуальною також є «засвоєна вторинність» – вкорінене у свідомість апріорне сприйняття Москви як центру, а створеного в РФ – як завідомо кращого, якіснішого і, привабливого, що виступає у ролі недосяжного зразка. Таке сприйняття може поширюватися не тільки на матеріальні об'єкти, а й поширюватися на сферу послуг, соціальні інститути тощо. Важливим аспектом такої свідомості є засвоєна і постійно відтворювана орієнтація, у пошуку «еталона», виключно на центр колишньої держави, що раніше акумулював матеріальні та людські ресурси і служив осередком найбільш передових, для всієї країни, рішень разом із ігноруванням інших джерел досвіду та прикладів для порівняння.

Для протидії впливу пострадянського стану на процеси формування української ідентичності необхідним видається затвердження конструктивістського розуміння способів формування ідентичності, створення та проведення повноцінної політики макрополітичної ідентичності, що включатиме деконструкцію успадкованих габітусів та публічну кампанію з переоцінки радянського минулого для України, просвітництво громадян.

Рівень інструментальної насиченості стратегій формування макрополітичної ідентичності, що реалізуються в Україні, як можна було бачити, залишається досить низьким. Розглянутий нами досвід різних країн, дозволяє зробити висновок про необхідність залучення більшої кількості засобів, разом із посиленням ефективності вже задіяних. Кризовий стан української ідентичності також потребує різноманітних підходів для виправлення. При цьому ефективність використання інструментів у певних соціально-політичних умовах має залишатися єдиним критерієм прийняття рішення про їхнє залучення.

Залучення в якості інструментів конструювання ідентичності системи освіти, політичної міфології, розвитку системи внутрішніх комунікацій у країні може істотно доповнити традиційні для України мовну та історичну політики. Більшість з цих інструментів не лише пропонувалися численними експертами та дослідниками, поряд із більш активним залученням мас-медіа [122, с. 324-348] та «формуванням просвітницького дискурсу і відповідної комунікаційної культури» [192, с. 75], але й показали свою ефективність незалежно від історичних обставин та в умовах різних політичних режимів. Однак, вони продовжують залишатися недостатньо задіяними основними політичними акторами.

Повноцінне проведення в Україні політики макрополітичної ідентичності навряд чи можливе без якісного розширення складу акторів, за рахунок включення представників академічної спільноти та організацій, які б забезпечили участь громадянського суспільства в даному процесі.

Таким чином, накопичений за останні роки значний обсяг експертних оцінок та спеціальних досліджень, присвячених формуванню політики макрополітичної ідентичності, дозволяє політичним елітам сучасної України як структурувати та підсумувати вже зроблене в даному напрямку, так і сформувати якісну основу для перегляду поточної ситуації в даній галузі. Розглянуті нами напрями для вдосконалення стратегій, що реалізуються в Україні, демонструють, з одного боку, існування серйозних прогалин у тому, як на даний момент політичні еліти намагаються проявляти себе в цій діяльності, а з іншого –

наявність хорошого потенціалу для виправлення допущених помилок та формування повноцінної політики, інституціоналізації цього напрямку політичної діяльності. У такому реформуванні суб'єкти створення та реалізації політики не можуть нехтувати зарубіжним досвідом. Водночас, цей досвід потребує суттєвої адаптації перед його імплементацією в Україні.

Висновки до третього розділу

Зроблений аналіз підходів та способів конструювання макрополітичної ідентичності в сучасній Україні дозволив нам окреслити сукупність факторів, що впливала на цей процес, охарактеризувати стратегії основних акторів та розглянути сукупність запропонованих фахівцями шляхів реформування проваджуваної політики, що, у свою чергу, забезпечило можливість дійти певних висновків щодо перспектив вдосконалення процесу формування макрополітичної ідентичності.

Були розглянуті успадковані дискурсивні формації, та набори теоретико-ідеологічних настанов, що чинили вплив на рішення політичних акторів при формуванні стратегій макрополітичної ідентичності. Серед них були охарактеризовані: сформована за радянських часів дискурсивна формація, що визначала спосіб представлення нації та процесів національного будівництва, а також теоретичні концепції створення української державності, які почали формуватись за часів боротьби за створення національної держави і стали в подальшому основою для теоретичних напрацювань українських інтелектуалів та політичних діячів, тим джерелом, в якому вже в сучасній Україні намагались знайти альтернативу радянській дискурсивній формації. На нашу думку, вплив зазначених чинників визначив те, що в Україні затвердився саме етнокультурний підхід до розуміння ключових ознак макрополітичної ідентичності, який безпосередньо визначав розуміння того, яким чином слід підходити до формування ідентичності громадян країни.

Політичні еліти сучасної України не запропонували формалізованої у окремому документі програми формування макрополітичної ідентичності. Однак, аналіз нормативно закріплених рішень у областях, що інструменталізовувались в процесі реалізації стратегій формування макрополітичної ідентичності та інших джерел, зокрема, публічних виступів та спогадів, дозволив авторові представити характеристику проваджуваних президентами України, що традиційно виступали в ролі основних політичних акторів у цьому процесі, стратегій формування макрополітичної ідентичності.

Проаналізувавши запропоновані очільниками держави способи формування макрополітичної ідентичності, було виявлено такі їхні характеристики: загальну неготовність політичної еліти до керування процесом формування політичної української нації; тривалу відмову від чітких, послідовних та активних дій скерованих на конструювання макрополітичної ідентичності; ситуативність рішень, їхню значну обумовленість особистою позицією конкретної особи, що приймала кінцеві рішення; вкрай низький плюралізм участі, адже коло акторів, які мали реальну можливість впливати на формування чи реалізацію стратегії, що її пропонували той чи інший президент та еліти у його оточенні, було вкрай вузьким.

Щодо елементів семантичного ядра, то вони зазнавали постійних змін. Водночас, розуміння того хто є українці, чого вони прагнуть та як окреслені кордони макрополітичної спільноти, що їх поєднує між собою та з державою – не було сформульовано на рівні політичних еліт і лишалось предметом постійних дискусій представників еліт інтелектуальних.

Говорячи про фактор інструментальної насиченості при формуванні макрополітичної ідентичності в Україні, необхідно відмітити тенденцію до її поступового посилення, а також певну специфіку, що виявилася у пріоритетній інструменталізації окремих напрямків (головно, мовної політики та політичного використання минулого) та одночасну відсутність у більшості продемонстрованих підходів низки інструментів, широко представлених у світовій практиці національного будівництва, таких як: чітке окреслення

символічних кордонів та визначення характерних рис Нас, формування політичного міфу, сприяння посиленню комунікації всередині країни, використання інституту військової служби. Обрані, в якості основних засобів реалізації пропонованих стратегій мовна та історична політики, в умовах пострадянського стану українського суспільства, продемонстрували здатність до розмивання уявлень про темпоральні та спатіальні кордони.

Слід відмітити, що події Революції Гідності, гібридної агресії РФ проти України вплинули на певні аспекти процесу формування макрополітичної ідентичності. Зокрема, 1) поставили питання актуалізації репертуару політичних міфів; 2) позначились на реконфігурації відповідних типів зовнішнього Іншого (РФ набула рис антагоністичного значущого Іншого, в той час як країни ЄС та НАТО стали розглядатись радше як агоністичний Інший) та 3) сприяли посиленню інструментальної насиченості (зростає вага релігійної політики та інституту військової служби, посилюється увага до комеморації та символічного значення топоніміки).

Отже, проведений аналіз, у відповідності із запропонованою у підрозділі 2.2 схемою аналітичного опису, дозволив нам охарактеризувати впроваджені українськими владними елітами стратегії формування політичної ідентичності.

Також, було розглянуто запропоновані представниками інтелектуальних еліт (науковцями, профільними експертами, академічними й аналітичними центрами) системні проєкти реалізації політики макрополітичної ідентичності.

З'ясовано, що поруч із загальним визнанням необхідності проведення політики макрополітичної ідентичності в країні як окремого напрямку державної політики, серед представників інтелектуальних еліт, існують значні розбіжності в питаннях інструментарію, потреби залучення світового досвіду, змістовного наповнення політики.

Враховуючи, що запровадження політики ідентичності потребує врахування значної кількості факторів політичного, соціокультурного та правового розвитку, досвід інших країн не повинен інтерпретуватись в якості переліку готових рецептів, адже збереження умовами розвитку своєї специфіки, диктує

необхідність значної адаптації запозичень. Водночас, певне співставлення, зміна оптики, – можуть давати помітний позитивний результат, який дозволяє дати певні рекомендації щодо вдосконалення процесу формування макрополітичної ідентичності.

ВИСНОВКИ

1. Концепт ідентичності почав залучатись до аналізу політичної проблематики в 60-х роках ХХ століття, що зумовило обґрунтування поняття політичної ідентичності. Залучення концепту безпосередньо до політичної науки було обумовлене зацікавленістю у дослідженні проблем політичної культури та пошуку нових пояснювальних моделей політичного процесу.

Аналіз підходів до дослідження проблематики формування макрополітичної ідентичності, дозволив запропонувати періодизацію, в основу якої покладено поєднання трьох критеріїв: 1) вироблених підходів до проблематизації того, як формується макрополітична ідентичність; 2) характеристики теоретико-методологічних засад, на основі яких проводились дослідження; 3) інтенсивності та організації досліджень формування макрополітичної ідентичності. На основі вивчення динаміки комплексу зазначених критеріїв, було вирізнено п'ять періодів, що охоплюють проміжок часу від 1920-х років до сьогодення.

Перший період (1920-і – 1930-і рр.) характеризується підйомом фахового інтересу політологів до проблеми забезпечення консолідації громадян навколо держави та вивчення механізмів формування лояльності громадян до неї. Методологічною основою досліджень стає компаративний аналіз способів формування «центральної політичної лояльності» (Ч. Меріам) та біхевіоралістський підхід, притаманний для чиказької школи політичної науки. Організаційною новацією виступає спроба створити групу експертів з різних країн (проект «Дослідження по формуванню громадян»). Протягом наступних двох десятиріч спостерігається зменшення інтенсивності досліджень.

Другий період (1960-і рр. – до початку 1970-х років) характеризується розширенням понятійного апарату, намаганням досліджувати різні проєкції політичної ідентичності: від зміни партійно-політичної ідентичності (А. Кемпбел, Ф. Конверс, У. Міллер, Р. Патнем, Д. Стоукс) до проблем національного будівництва (К. Дойч, Дж. Страйер, В. Фолтц, К. Фрідріх) та кризи

ідентичності (Е. Еріксон). Поняття політичної ідентичності концептуалізується в політичній науці (Л. Пай). Методологічну специфіку обумовлюють конструктивізм як оптика вивчення, мультидисциплінарність та залучення компаративного підходу у вивчення національного будівництва. Домінують колективні форми організації наукової роботи.

Третій період (1970-і – кінець 1980-х рр.) пов'язаний із критикою досліджень національного будівництва (В. Коннор). Відбувалось розширення тематики досліджень за рахунок залучення історичного виміру у компаративний аналіз (С. Роккан, Ч. Тіллі). Вивчались фактори, що суттєво впливають на формування макрополітичної ідентичності: етнічна, релігійна ідентичність, процеси глобалізації та поступове створення єдиного європейського політичного простору, медіатизація політичних процесів. Методологію характеризували тренди пост-біхевіоралізму: увага до ціннісних аспектів політичного процесу, поглиблення конструктивістських поглядів на формування ідентичності. Понятійно-категорійний апарат поповнився поняттям «політика ідентичності» (Р. Анспач). Скоротилася кількість колективних досліджень.

Четвертий період (1990-і – кінець першого десятиліття 2000-х рр.) характеризує початок досліджень макрополітичної ідентичності в процесі постсоціалістичної, пострадянської трансформації. Методологічною ознакою періоду стають постструктуралізм та неінституціоналізм. Збільшується кількість дослідників через залучення метрів політології (С. Хантінгтон), і дослідників з країн пострадянського простору, зокрема, України (Я. Грицак, Л. Дробіжева, М. Козловець, Г. Мінєнков, Л. Нагорна, Н. Пелагеша, О. Попова та ін.). Організаційно – повертається домінування колективних форм організації наукової роботи, починається інституціоналізація досліджень, з'являються тематичні наукові періодичні видання.

П'ятий період починається з кінця першого десятиліття 2000-х років і ще триває. Є найбільш інтенсивним за кількістю та широким за тематикою робіт. Вивчається проблематика співвідношення та залученості символічної політики (П. Колсто, О. Малінова), політики пам'яті (А. Ассман),

мовної (Л. Нагорна В. Хомрач), історичної (Л. Нагорна, О. Рафальський) та інших політик у процес формування макрополітичної ідентичності. Досліджується вплив регіональної та наднаціональної ідентичностей на формування макрополітичної ідентичності (Т. Бевз, М. Кармазіна, Л. Нагорна, О. Новакова, Н. Пашина, С. Ростецька, Н. Ротар). Аналізуються способи подолання кризи ідентичності в Україні (О. Кіндратець, Н. Пашина, М. Розумний, М. Рябчук, М. Степико, Л. Угрин), пропонуються проєкти реалізації політики національної (макрополітичної) ідентичності в Україні (Національний інститут стратегічних досліджень, Центр Разумкова). Методологічне поле ідентитарних досліджень у цей період визначають: плюралізм підходів, використання якісних та змішаних методів. Продовжується інституціоналізація досліджень, проєктна організація роботи.

2. Дослідження понятійно-категоріального апарату дозволило встановити, що попри прогрес у розробці системи понять, наявна недостатня чіткість у розрізненні певних явищ і процесів, відсутній консенсус щодо визначення окремих термінів.

Поняття «макрополітична ідентичність» ми вживаємо для позначення усіх можливих способів ідентифікації індивідів зі спільнотою, що стоїть за державою. В ідентитарному науковому дискурсі таку ідентичність окремі автори характеризують як «державницьку», «державно-громадянську», «національну», «національно-державну», «громадянську» тощо. Використання поняття «макрополітична ідентичність», на нашу думку, дозволяє досягти аналітичної чіткості дослідження.

Запропоновано розрізнати політику та стратегію формування макрополітичної ідентичності.

Стратегію формування макрополітичної ідентичності ми визначаємо як направлений на формування стійкої ідентифікації індивідів та груп з державою спосіб організації дій політичних акторів, що мають можливість формувати порядок денний (agenda), визначати вектор політичної дії, який є складовою сил різних акторів, наділених такими можливостями.

Уточнено поняття «політика макрополітичної ідентичності», яку запропоновано розуміти як процес цілеспрямованого планування та здійснення сукупності нормативно оформлених дій політичних акторів (передовсім, державних інститутів), що скеровані на конструювання певного уявлення про єдність соціальної спільноти, яка співвіднесена з державою.

3. Проведене дослідження світового історичного досвіду формування макрополітичної ідентичності дозволило з'ясувати умови появи такого напряму діяльності політичних акторів та ті завдання, що вони вирішували, а також охарактеризувати процес інструменталізації окремих інститутів та напрямів, що ставали засобами реалізації стратегій формування макрополітичної ідентичності. Розгляд генезису арсеналу відповідних інструментів та вивчення суспільно-політичного контексту, який характеризував умови їхнього застосування, на нашу думку, дозволяє краще розуміти можливості й обмеження його використання.

Було визначено, що перші цілеспрямовані спроби формування макрополітичної ідентичності через залучення до цього сукупності доступних засобів, а саме: політичного міфу, формування образу Іншого, досягнень тогочасної географії та історії (через картографічні та хорографічні роботи), літератури та поступової інструменталізації мови, відбувалися в Британії другої половини XVI–XVII століття. Основними акторами цього процесу виступили владні еліти, для яких діяльність у цьому напрямку була частиною обов'язків зі служіння державі. В Британії семантичне ядро конструйованої ідентичності будувалося на основах, які можна визначити як громадянські, що включали визнання цінності створених інститутів та досягнутих успіхів державного розвитку, системи права, яка забезпечувала захист свобод та релігійних і політичних поглядів.

Розвиток підходів до формування макрополітичної ідентичності у Франції XVI–XVIII століть, дозволив простежити зародження конкуренції акторів за домінування й утвердження власної стратегії. Було вирізнено вироблені у французькому ідентитарному дискурсі підходи, які ми умовно назвали «традиційним», «громадянським» та «культурно-мовним», а також розглянуто

розвиток культурно-мовного підходу у політиці, проваджуваній за часів Третьої республіки.

Характерне для багатьох країн Європи ХІХ століття визначення семантичного ядра макрополітичної ідентичності на основі ідей «романтичного націоналізму» та основні інструменти, притаманні реалізації заснованого на цій ідеї підходу, розглянуто на прикладі порівняльного аналізу досвіду Німеччини та Італії цього часу.

Розвиток політики конструювання макрополітичної ідентичності в умовах створення нових держав із різними типами політичного режиму у ХХ столітті був проаналізований на прикладі тоталітарного СРСР та демократичного Ізраїлю. Також, було розглянуто як активні міграційні процеси у ХХ столітті обумовили вироблення загальних підходів до управління етнокультурним розмаїттям, що мали суттєвий вплив на проведення політики макрополітичної ідентичності у провідних країнах світу. Дослідження поступового переходу, – від асиміляційних підходів до політики мультикультуралізму, а згодом, інтеркультуралізму, – дозволило визначити причини змін та сукупність настанов, що впливають на розуміння сучасних підходів до конструюванні макрополітичної ідентичності.

4. На основі аналізу розглянутого світового історичного досвіду, автором було запропоновано схему аналітичного опису стратегій формування макрополітичної ідентичності, що включає: 1) семантичне ядро, 2) параметри, які характеризують: а) можливості акторів (плюралізм участі) та б) залучення інструментів реалізації макрополітичної ідентичності (інструментальна насиченість), а також 3) зовнішні чинники впливу (до яких ми відносимо фактори політичного розвитку, не іманентні процесу конструювання ідентичності, але такі, що мають на нього суттєвий вплив та слугують каналом зв'язку із політичною системою в цілому, зокрема, масштабні соціальні зміни, військово-політичні конфлікти тощо).

Поєднання зазначених параметрів формує певну рамку аналізу та дозволяє характеризувати стратегії формування макрополітичної ідентичності за сутнісними ознаками.

Семантичне ядро може бути визначено як комплекс теоретичних установок, який формується в конкретних історичних умовах і включає в себе уявлення про: а) основи внутрішньої єдності, б) сутнісні характеристики Нас, в) символічний зв'язок держави і макрополітичної спільноти, що стоїть за нею.

Плюралізм участі характеризує наявність можливостей у різних політичних акторів впливати на формування макрополітичної ідентичності та може варіюватись від монопольного до максимально конкурентного. Інструментальна насиченість характеризує здатність акторів залучити для формування макрополітичної ідентичності різні інструменти і мобілізувати для цього існуючі соціальні інститути та варіюється від сильної до слабкої.

Також, було охарактеризовано найбільш важливі та поширені інструменти конструювання макрополітичної ідентичності, такі як: політичні міфи, формування образу Іншого, а також символічну політику, політику пам'яті, історичну, комеморативну та мовну, релігійну, інформаційну політику, систему цивільного (патріотичного) виховання у школах та практику загальної служби в армії.

Було уточнено поняття політичного міфу, як інструменту формування ідентичності, запропоновано його визначати як конструйований і функціонуючий на рівні соціальної групи, схематично окреслений, емоційно насичений наратив, заснований на подіях минулого, які вважаються реальними, і такий, що використовується в публічній політичній діяльності різними політичними акторами з метою мобілізації громадян і просування власної політичної повістки.

Аналіз використання образу Іншого дозволив встановити, що його типологія може бути представлена як набір бінарних опозицій, що включає: базового та значущого, позитивного (агоністичного) та негативного (антагоністичного), темпорального та спатіального, єдиного та множинного, а також внутрішнього та зовнішнього Іншого. Визначено, що помилка у конструюванні Іншого зумовлюються зіставленням символічних кордонів із кордонами політичними і може слугувати одним із критеріїв

ефективності процесу конструювання макрополітичної ідентичності та ставати фактором оцінювання правильності чи помилковості його вирішення.

5. Вивчення факторів, що позначилися на процесі формування макрополітичної ідентичності сучасної України дозволило визначити успадковану з радянського минулого дискурсивну формацію, яка обумовлювала колективне розуміння ролі етнокультурних рис у характеристиці індивідів і груп та їхнє значення для національного будівництва, а також набори теоретико-ідеологічних настанов, що були сформовані у роки національно-визвольних змагань і в 1980–90-х роках і стали для політичної та інтелектуальної еліти джерелом пошуку альтернативи радянському досвіду.

6. Відсутність експліцитно вираженої та документально закріпленої політики, визначила, задля характеристики владних стратегій формування макрополітичної ідентичності, необхідність звернення до інших джерел інформації. Зокрема, був проведений аналіз сукупності нормативно закріплених рішень у тих областях, що залучались до формування макрополітичної ідентичності у якості інструментів, та інших джерел, а саме: публічних виступів та мемуарів президентів України, які виступали основними акторами у цьому процесі. Для аналізу текстів промов та мемуарів використовувались методи тематичного та якісного контент-аналізу із залученням спеціалізованого програмного забезпечення MAXQDA 2020.

Проведений аналіз показує, що впроваджувані стратегії характеризувались непослідовністю та ситуативністю владних рішень, що можна вважати результатом нерозуміння політичними елітами як важливості, так і способів керування конструюванням макрополітичної ідентичності громадян країни. Відсутність консенсусу серед владних еліт по ключовим питанням, відповіді на які визначають сутнісні домінанти семантичного ядра, призводили до його постійної реконфігурації. Зміни елементів семантичного ядра обумовлювались значним впливом президента і еліт у його оточенні, що, водночас, свідчить про переважно низький рівень плюралізму участі та відсутність справжньої конкурентності акторів. Інструментальна насиченість протягом часу

посилювалась, однак зберігалось домінування залучених до формування макрополітичної ідентичності мовної та історичної політики. Слід зауважити, що динаміка у цьому процесі не відзначалась рівномірністю та поступовістю.

В ролі чинників впливу виступають Революція Гідності та збройна агресія РФ проти України. Вони значно актуалізували потребу формування політики макрополітичної ідентичності, сприяли посиленню уваги політичної еліти до цього напрямку діяльності, а також обумовили сутнісні зміни у таких аспектах як: визначення Іншого та перегляд й дискурсивне закріплення символічних кордонів; визначення репертуару політичних міфів та обрання наративів, що їх формують; обумовили значне посилення інструментальної насиченості.

Аналіз фахових оцінок сучасного стану формування макрополітичної ідентичності в Україні дозволив визначити наявність певних консенсусних позицій, як-от: щодо необхідності запровадження в Україні політики макрополітичної ідентичності та її визнання окремим напрямом державної політики, потребу в залученні до вироблення політики представників громадянського суспільства та академічної спільноти, залучення у якості інструмента сучасних засобів масової комунікації, так і наявність суттєвих розбіжностей щодо її семантичного ядра та основних параметрів.

Розгляд вироблених представниками інтелектуальної еліти комплексних проєктів реалізації політики макрополітичної ідентичності дозволив зафіксувати високий фаховий рівень та системність у окресленні напрямів її реалізації. Авторам запропонованих проєктів, хоча й з різним рівнем деталізації, вдалось вирізнити області, що потребують особливої уваги при запровадженні такої політики. Водночас, необхідно відмітити переважно теоретичний статус наявних досліджень та недостатню опрацьованість питань практичної реалізації вироблених програм.

7. Співставлення проведеного нами аналізу вітчизняних стратегій та пропозицій, представлених у фаховому середовищі із розглянутим світовим історичним досвідом, дало можливість вирізнити аспекти реалізації в Україні стратегій макрополітичної ідентичності, які потребують зазначеного коригування,

та сформувати певні рекомендації відносно вдосконалення процесу конструювання макрополітичної ідентичності в Україні:

1) перехід до системної політики макрополітичної ідентичності, представленої в якості наряду державної політики, що будується відкрито, на зрозумілих, експліцитно представлених основах;

2) вибудовування стратегій макрополітичної ідентичності на засадах, які не можуть бути предметом партійних дискусій в електоральному процесі, відносно яких є сталий суспільний консенсус;

3) деконструкція радянського досвіду, необхідність зменшення впливу успадкованих примордіалістських ідей на визначення елементів семантичного ядра ідентичності, що конструюється та запровадження залучення сутнісних домінант, що відповідають «громадянській» логіці та політичній інтерпретації нації;

4) імплементація інтеркультуралізму як основної моделі взаємодії етнокультурних груп всередині країни;

5) визначення критеріїв оцінки ефективності впроваджуваної політики, застосування різних способів визначення помилковості рішень, що приймаються в процесі її розробки, серед яких: елементи теорії ігор, розуміння явищ помилки в окреслені символічних кордонів та ймовірності конструювання внутрішнього Іншого;

6) підвищення плюралізму участі в розробці стратегій формування макрополітичної ідентичності через залучення до кола акторів представників громадянського суспільства та академічної спільноти;

7) збільшення інструментальної насиченості через більш ефективне використання механізмів, які продемонстрували свою високу результативність у світовій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». К. : НІСД, 2018. 688 с.

2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / 2-ге, перероб. видання. Пер. з англ. В. Морозов. К. : Критика, 2001. 271 с.

3. Ассман А. Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті / [пер. з нім. : К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін]. К. : Ніка-Центр, 2012. 440 с.

4. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис. ... кандидата політичних наук : 23.00.03 / Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. Ніжин, 2016. 243 с.

5. Бевз Т. А. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Одеси. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 312 с.

6. Березовенко А. Національна ідентичність // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 490–491.

7. Бистрицький Є. Національна ідентичність як політичне завдання // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 32–33.

8. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності» (7 травня 2008 року) // Комітет міністрів Ради Європи. Перекл. з англ. URL: http://195.78.68.75/mcu/document/244962275/bila_knyga.doc. (дата звернення: 18.11.2021).

9. Білан С. О. Українсько-польські відносини на сучасному етапі // Україна – Польща : стратегічне партнерство в системі геополітичних координат : Зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. 14–15 травня 2020 р. (Київ) / Гол. ред. кол. В. Д. Шинкарук. Київ : Міленіум, 2020. С. 179–181.

10. Большая советская энциклопедия. Союз Советских Социалистических Республик. М. : Государственный научный институт «Советская энциклопедия», 1947. 1946 с.

11. Бочковський О. І. Національна справа (статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною // Бочковський О. І. Вибрані праці та документи : в 3 томах. К. : Україна модерна : Діх і Літера, 2018. Т.1. С. 469–654.

12. Брагина Н. Г. Языковая политика СССР : фрагменты политической истории русского языка // Russian History. 2002. Vol. 29. № 2/4. P. 511–527.

13. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія / Пер. з фр. С. Глухової. К. : Вид-во Жупанського, 2013. Книга 1. 368 с.

14. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Переклад з англійської Олександра Рябова. Львів : Кальварія, 2006. 280 с.

15. В'ятрович В. Без участі держави про формування ідентичності говорити неможливо // Національна безпека і оборона. 2016. № 7–8 (165–166). С. 100.

16. Василенко В. Концепція української політичної нації : передісторія хвороби, її діагноз та лікування // Український погляд. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/kontseptsiya-ukrayinskoyi-politychnoyi-natsiyi-peredistoriya-hvoroby-yiyi-diagnoz-ta-likuvannya.html>. (дата звернення: 14.09.2021).

17. Верменич Я. В. Феномен пограниччя : Крим і Донбас в долі України. К. : Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.

18. Вежлівіє батюшкі : Як священники РПЦ брали участь у захопленні Криму // Духовний Фронт України. URL: <https://df.news/2020/03/16/viezhlivyie-batiushki-iak-sviashchenyky-rpts-braly-uchast-u-zakhoplenni-krymu/>. (дата звернення: 14.05.2021).

19. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі : аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 184 с.

20. Війна і миротворчість від УПЦ (МП) : чого не врахував радник секретаря РНБО Сергій Сивохо? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30396219.html>. (дата звернення: 14.05.2021).

21. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.) : від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К. : МП Леся, 2017. 332 с.

22. Герцль Т. Речь, произнесенная в Лондоне // Герцль Т. Избранное. Иерусалим : Библиотека-Алия, 1974. С. 130–142.

23. Герцль Т. Тост в честь Нордау // Герцль Т. Избранное. Иерусалим : Библиотека-Алия, 1974. С.124–129.

24. Глезерман Г. Е. Партия большевиков – вдохновитель и воспитатель советского патриотизма // О советском патриотизме. Сборник статей. М. : Государственное издательство политической литературы, 1950. С. 119–180.

25. Голиков О. С. Знання та практики : діяльнісне конструювання відомого та невідомого (на прикладі правової обізнаності) // Український соціум. 2017. № 3. С. 20–32.

26. Грицак Я. Революція цінностей // Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/11/7/183467/>. (дата звернення: 14.05.2021).

27. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014) : підґрунтя, послання, реалізація, результати. К. : К.І.С., 2017. 1136 с.

28. Грушевський М. С. На порозі Нової України // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. Семківа О. І. Львів : Світ, 1996. С. 230–270.

29. Грушевський М. С. Чи Україна тільки для українців? // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. Семківа О. І. Львів : Світ, 1996. С. 212–216.

30. Декларация Об образовании Союза Советских Социалистических республик // 1 Съезд советов Союза советских социалистических республик 30 декабря 1922 г. Стенографический отчет. М. : Издательство ВЦИК, 1922. С. 6–8.

31. Декомунізація // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>. (дата звернення: 14.05.2021).

32. Демократія та реформи в період конфлікту : виклики та рішення [Заголовок з екрану] // Український незалежний центр політичних досліджень. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=664:demokrat-ya-ta-reformi-v-per-od-konfl-ktu-vikliki-ta-r-shennya&catid=23&lang=ua&Itemid=195. (дата звернення: 17.12.2019).

33. Депутати не внесли до порядку денного відтермінування норм про українську мову в кіно // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-mova/31284059.html>. (дата звернення: 14.05.2021).

34. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 14.05.2021).

35. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті : Постанова Кабінету міністрів України від 12.1.2014 р. № 684 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

36. Динаміка ностальгії за СРСР // Соціологічна група Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_nostalgii_po_ssr.html. (дата звернення: 14.05.2021).

37. Договор об образовании Союза Советских Социалистических Республик 30 декабря 1922 г. // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924 / Под ред. Э. Б. Генкиной. М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1949. С. 333–337.

38. Донбас в етнополітичному вимірі. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

39. Донбас і Крим : ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.

40. Досвід формування / збереження ідентичності громадян в окремих країнах Балтії та Центрально-Східної Європи // Національна безпека і оборона. 2016. № 7–8. С. 87–97.

41. Духневич В. Важливою засадою державної політики має стати розробка заходів з формування відповідальності громадян // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 74–75.

42. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. 336 с.

43. Єрмоленко А. Національна ідентичність чи «національна ідея» // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 33–34.

44. Жданов А. А. 29-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции // Обзорно-политические речи советских лидеров к годовщине Октября (1946–1955). URL: https://prorivists.org/inf_doc_ussr46-55/#1946. (дата звернення: 14.05.2021).

45. З чим у громадян України асоціюються Україна та Росія : опитування // Razumkov Center. URL: <http://razumkov.org.ua/novyny/z-chym-u-hromadian-ukrainyasotsiuiiutsia-ukraina-ta-rosiia>. (дата звернення: 18.04.2019).

46. Заярнюк А. Історія революції, війна істориків // Historians.in.ua Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1614-andrii-zaiarniuk-istoriia-revoliutsii-viina-istorykiv>. (дата звернення: 12.12.2021).

47. Зеленський В. О. Виступ Президента України під час урочистостей з нагоди Дня Незалежності 2019 р. // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-urochistostej-z-nagodi-d-56937>. (дата звернення: 23.09.2021).

48. Зеленський В. О. Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського 2019 р. // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>. (дата звернення: 23.09.2021).

49. Зеленський В. О. Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України 2021 р. // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>. (дата звернення: 23.09.2021).

50. Зеленський В. О. Промова Президента з нагоди Дня Незалежності України 2020 р. // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-z-nagodi-dnya-nezalezhnosti-ukrayini-62953>. (дата звернення: 23.09.2021).

51. Зорич О. О. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Полтави. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 104 с.

52. Ідентичність // Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / Довідкове видання. Харків: Прапор, 2007. С. 166–169.

53. Історичне рішення. Як у соцмережах відреагували на закон про мову // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychne-rishennya-zakon-pro-movu/29902793.html>. (дата звернення: 14.01.2020).

54. Карівець І. Революція Гідності в гуманітаристиці України // Філософська думка. 2017. № 6. С. 99–110.

55. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Донецька. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

56. Касьянов Г. Історична політика (Historical Policy, Politics of History) // Минуле. Майбутнє. Мистецтво. URL: <https://pastfutureart.org/glossary>. (дата звернення: 21.12.2021).

57. Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого : Україна і пост-комуністичний простір // Образ Іншого в сусідніх історіях : міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 грудня

2005 року (Київ) / Уопрядник і наук. ред. Г. Касьянов. К. : НАН України : Інститут історії України, 2008. С. 14–20.

58. Кіндратець О. М. «Негативна мобілізація» населення як результат інформаційних впливів в умовах гібридної війни // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія. 2018. № 2(37). С. 18–30.

59. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Образ «чужого» в радянський і пострадянський періоди історії України : політичні аспекти проблеми // Регіональні студії. 2021. № 24. С. 24–30. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/24/5.pdf>. (дата звернення: 10.01.2022).

60. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни // Politicus. 2021. № 1. С. 40–46. URL: http://politicus.od.ua/1_2021/6.pdf. (дата звернення: 09.12.2021).

61. Кісла Г. Соціальне замовлення на нові інститути формування ідентичності існує // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 76–77.

62. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628/print>. (дата звернення: 14.01.2020).

63. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України (Проект) // Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2 (169–170). С. 89–94.

64. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 28–31.

65. Котигоренко В. Треба формувати політику інтеграції всього українського суспільства // Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 123–124.

66. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К. : Критика, 2011. 542 с.

67. Кравчук Л. М. Доповідь Президента України Леоніда Кравчука на урочистих зборах з нагоди Дня Незалежності 22 серпня 1992 року // Демократична Україна. 1992. 27 серпня. С. 2. URL: https://web.archive.org/web/20200530045555/http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_fpu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=PPM&P21DBN=PPM&Z21ID=&Image_file_name=PDF%2Fdu19920827-htm.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1. (дата звернення: 23.09.2021).

68. Кравчук Л. М. Промова на церемонії інаугурації 1991 р. // Стенограма пленарного засідання : Урочисте засідання Верховної Ради України, Сесійний зал Верховної Ради України. 5 грудня 1991 року. URL: <https://web.archive.org/web/20200523042655/http://mportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4638.html>. (дата звернення: 23.09.2021).

69. Кресіна І. Важливою складовою державної етнонаціональної політики України в умовах етнополітичного конфлікту на Сході України, окупації частини території держави є політика реінтеграції // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 77–79.

70. Кресіна І. Треба виробити політику української ідентичності, національної свідомості // Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 121–122.

71. Кривошеїн В. В. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства // Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». 2016. № 2 (29). С. 37–58.

72. Кулик В. Мовна політика // Політична енциклопедія / Ред. : Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 461–462.

73. Кучма Л. Д. Виступ Президента України Леоніда Кучми з нагоди складання присяги на вірність українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради України 19 лип. 1994 року // Голос України. 1994. 21 липня. С. 2.

URL:

[https://web.archive.org/web/20200523063901/https://a.uguu.se/j2on5GJwtpdx_HolosUkrajiny\(21lypnia1994\).pdf](https://web.archive.org/web/20200523063901/https://a.uguu.se/j2on5GJwtpdx_HolosUkrajiny(21lypnia1994).pdf). (дата звернення: 23.09.2021).

74. Кучма Л. Д. Інавгураційна промова Президента України Л. Д. Кучми, Національний палац «Україна», 30 листопада 1999 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20000823140942/http://www.brama.com/news/press/991130kuchmainaugural.html>. (дата звернення: 23.09.2021).

75. Кучма Л. Д. Стенограма виступу Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці Незалежності України 2004 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20040826133756/http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/performance/>. (дата звернення: 23.09.2021).

76. Кучма Л. Д. Україна – не Росія. М. : Время, 2004. 560 с.

77. Липинський В. Листи до братів – хліборобів (вступ і перша частина) // В'ячеслав Липинський та його доба / Видання друге, доопрацьоване та доповнене. Упор. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. Книга перша. С. 92–214.

78. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (друга частина) // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. Книга перша. С. 158–210.

79. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (розділ IV) // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2015. Книга четверта. С. 84–223.

80. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм // В'ячеслав Липинський та його доба / Видання друге, доопрацьоване та доповнене. Упор. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. Книга перша. С. 224–227.

81. Лозовий В. Потрібно запропонувати національну ідею як ідею відродження та розвитку // Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2 (169–170). С. 68–69.

82. Лойко Л. Ідентифікаційна державна політика має базуватися на засадах солідарності представників усіх етнічних груп і різних віросповідань,

гуманістичних цінностей, верховенства права і демократії // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 81–82.

83. Магрицька І. Україна – не багатоетнічна! // Конгрес українських націоналістів. URL: <http://cun.org.ua/2015/ukrayina-ne-bagatoetnichna/>. (дата звернення: 14.01.2020).

84. Мартін Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ : Критика, 2013. 639 с.

85. Масенко Л. Національна мова, створена на її основі культура, народні традиції, спільне бачення своєї історії сприяють формуванню загальнонаціональної ідентичності громадян // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 83.

86. Мельник Н. Концептуалізація поняття «політична ідентичність» : множина визначень та підходів // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 3 (65). С. 29–38.

87. Мендрін О. В. Виклики збройної агресії проти України для формування макрополітичної ідентичності // Ідентичності та політичні інститути : Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 квітня 2019 (м. Ніжин) / За заг. ред. В. М. Циби. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 46–49.

88. Мендрін О. В. Глобалізаційні процеси та формування макрополітичної ідентичності // Перспективи розвитку наукових досліджень у контексті глобалізаційних змін : освіта, політика, економіка, міжкультурна комунікація : Матеріали III Міжнародної конференції 24–25 травня 2019 р. (м. Сєверодонецьк) / За заг. ред. О. Б. Целіщева. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 138–141.

89. Мендрін О. В. Дослідження політичної ідентичності : підходи до періодизації та характеристики розвитку // Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів

МДУ 01 лютого 2019 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 85–87.

90. Мендрін О. В. Конструювання Іншого у процесі формування макрополітичної ідентичності // *European Political and Law Discourse*. 2021. Vol. 8. № 3. Р. 71–77. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.10.

91. Мендрін О. В. Концептуальні підходи до формування та реалізації політики ідентичності в Україні // *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2019. Вип. 24. С. 275–285.

92. Мендрін О. В. Національне будівництво та криза ідентичності в країнах Центральної та Східної Європи : сучасні підходи в політологічних дослідженнях // *Гілея : науковий вісник*. 2020. № 2. Вип.153. С. 462–465.

93. Мендрін О. В. Особливості впливу етнокультурних факторів на формування макрополітичної ідентичності в Україні // *Politicus*. 2021. Вип. 5. С. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-5.9>.

94. Мендрін О. В. Оцінка радянського впливу в ідентитарних дослідженнях українських політологів // *Ідентичності та політичні інститути : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 квітня 2021 р. (м. Ніжин) / За заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. С. 66–70.*

95. Мендрін О. В. Політика ідентичності в структурі державного управління : підходи до обґрунтування та запровадження // *Модернізація політичної системи сучасної України : стан та перспективи розвитку : збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 грудня 2018 р. (м. Северодонецьк) / Ред. колегія : Л. І. Павлова (гол.), Г. С. Агафонова, О. В. Карчевська. Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 37–40.*

96. Мендрін О. В. Політика пам'яті та макрополітична ідентичність в сучасній Україні // *Ідентичності та політичні інститути : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції 23 квітня 2020 р. (м. Ніжин) / За заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 47–50.*

97. Мендрін О. В. Проблема формування макрополітичної ідентичності у дискурсі Модерну // Політичні процеси сучасності : глобальний та регіональний виміри : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 23–24 травня 2019 р. (м. Івано-Франківськ) / ред. кол. : І. Є. Цепенда, О. О. Рафальський, А. В. Загороднюк, О. Я. Калакура та ін. Івано-Франківськ, 2019. С.94–97.

98. Мендрін О. В. Проблеми визначення стратегії реалізації політики історичної пам'яті в Україні та формування макрополітичної ідентичності // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : Матеріали X Всеукраїнської інтернет-конференції 29 травня 2020 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь, 2020. С. 151–156.

99. Мендрін О. В. Стратегія формування макрополітичної ідентичності у процесі реінтеграції тимчасово окупованої території у Донецькій та Луганській областях // Повернення і переосвоєння тимчасово окупованих територій : збірник матеріалів Круглого столу 12 листопада 2021 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 45–49.

100. Мендрін О. В. Формування макрополітичної ідентичності як фактор сталості демократичного розвитку в Україні // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2020. № 28–29. С. 242–251. DOI: 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-242-251.

101. Митряєва С. Держава повинна вести цілеспрямовану політику, яка базується на пріоритетності загальнодержавної ідеї над національними // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 36–37.

102. Моніторинг політики ідентичності. Березень 2018 року // Український незалежний центр політичних досліджень. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=933:1&catid=13&lang=ua&Itemid=202. (дата звернення: 17.12.2019).

103. Моніторинг політики ідентичності. Підсумки липня-серпня 2017 р. // Український незалежний центр політичних досліджень. URL:

http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=814:vjysnjh&catid=13&lang=ua&Itemid=202. (дата звернення: 17.12.2019).

104. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність : пастки ціннісних розмежувань. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф.Кураса НАН України, 2011. 272 с.

105. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. 280 с.

106. Націобудівництво // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К. : Довіра : Генеза, 1996. С. 538.

107. Наш парад – 2019. Ветерани АТО організовують військовий марш у Києві замість скасованого // Новинарня. URL: <https://novynarnia.com/2019/07/09/nash-parad-2019/>. (дата звернення: 17.12.2020).

108. Новакова О. В. Зовнішні дилеми політичної ідентифікації українців // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Щорічний журнал з політичних наук. 2018. Випуск 8. С.95-103. URL: <http://journals.uran.ua/spup/article/view/164032>. (дата звернення: 09.12.2021).

109. Новакова О. В. Проблеми та складові соціальної політики української держави щодо окупованих територій Донбасу // *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Вип. 23. С.27–35. URL: <https://kpn.fpsp.npu.edu.ua/images/files/vupysk%20%2024.pdf>. (дата звернення: 09.12.2021).

110. Новакова О. В. Тенденції формування геополітичних орієнтацій громадян сучасної України. «Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки». 2017. Вип. 1. С.87–99. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/3936>. (дата звернення: 11.10.2021).

111. Новый полный словарь иностранных слов вошедших в русский язык / под ред. проф. И. А. Бодуэн-де-Куртене. Изд. 2-е. М., 1912. 604 с.

112. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. К. : Кліо, 2014. 272 с.

113. Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических республик (Утвержден II съездом Советов Союза ССР) 31 января 1924 // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924 / Под ред. Э. Б. Генкиной. М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1949. С. 422–434.

114. Павленко Р. Ключовою є співпраця між владою і громадськістю // Національна безпека і оборона. 2016. № 7–8 (165–166). С. 98–99.

115. Пам'ять і питання ідентичності : Польща. Україна / за ред. Т. Горбовського і П. Косєвського. Варшава : Фундація ім. Стефана Баторія, 2013. 191 с.

116. Пашина Н. П. Концепт політичної ідентичності : етапи формування // Політологічні записки. 2015. № 1 (11). С. 56–64.

117. Пашина Н. П. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці // Політичний менеджмент. 2012. № 4–5. С. 180–190.

118. Пашина Н. П. Макрополітична ідентичність як фактор консолідації українського суспільства // Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях : збірник матеріалів круглого столу 2019 р. (м. Маріуполь) / За ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 64–67.

119. Пашина Н. П. Макрополітична ідентичність як фактор політичної безпеки у багатоскладових суспільствах (теоретичний аспект) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія, політологія. 2019. Вип. 26. С. 164–173.

120. Пашина Н. П. Розвиток теорії політичної ідентичності в сучасній європейській політичній науці // Політологічні записки. 2012. № 6. С. 138–149.

121. Пашина Н. П., Мендрін О. В. Проблема формування макрополітичної ідентичності в політичній науці США // Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів

МДУ 05 лютого 2021 р. (м. Маріуполь) / За заг. ред. М. В. Трофименка. Маріуполь : МДУ, 2021. С. 90–92.

122. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : Монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. 416 с.

123. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну : трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. К. : НІСД, 2008. 288 с.

124. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство : стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 71–83.

125. Поіменне голосування про проєкт Закону про забезпечення функціонування української мови як державної (№5670-д) – у другому читанні та в цілому // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=2338808&n_skl=8. (дата звернення: 14.01.2020).

126. Покоління Незалежності : цінності та мотивації // Соціологічна група Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html. (дата звернення: 12.11.2021).

127. Політика ідентичності в Україні : концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації : науково-аналітична доповідь / М. М. Розумний, В. В. Андрусів, В. О. Бокальчук, Л. І. Мазука, М. О. Паламарчук, І. М. Симоненко // Україна : політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.). О. А. Корнієвського, С. О. Янішевського. К. : НІСД, 2011. С.7–41.

128. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / В. М. Яблонський, В. С. Лозовий, О. Л. Валевський та ін.; за заг. ред. В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2019. 144 с.

129. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М. С. Кармазіної. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 288 с.

130. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : колективна монографія / Т. А. Бевз, О. О. Зорич, А. А. Зуйковська, М. С. Кармазіна, Н. Ю. Ротар, В. Д. Яремчук. К. : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 296 с.

131. Порошенко П. О. Виступ Президента на урочистому Параді військ «Марш нової армії» з нагоди 27-ої річниці Незалежності України 2018 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20190421232510/https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-urochistomu-paradi-vijsk-marsh-novoyi-a-49138>. (дата звернення: 12.12.2021).

132. Порошенко П. О. Виступ Президента України під час проведення Маршу Незалежності 24 серпня 2015 року, м. Київ // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20170827131810/http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-provedennya-marshu-nezal-35841>. (дата звернення: 12.12.2021).

133. Порошенко П. О. Послання Президента України Порошенка до Верховної Ради України // Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/>. (дата звернення: 12.12.2021).

134. Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії : мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. 2010. № 5 (16). С. 153–182.

135. Портнов А. «Національність» як даність і як вибір // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/07/28/48070/>. (дата звернення: 14.05.2021).

136. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К. : Либідь. 1992. 232 с.

137. Про визнання геноциду кримськотатарського народу : Постанова Верховної Ради України від 12.11.2015 р. № 792-VIII // База даних «Законодавство

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-VIII#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

138. Про відзначення в Україні деяких пам'ятних дат та професійних свят : Указ Президента України від 30.12.2011 р. № 1209/2011 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/2011#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

139. Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів : Постанова Верховної Ради України від 08.10.2004 р. № 2085-IV // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

140. Про відзначення Міжнародного дня рідної мови : Розпорядження Президента України від 14.02.2002 р. № 34/2002-рп // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34/2002%D1%80%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

141. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році : Постанова Верховної Ради України від 16.11.2016 р. № 971-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971-19/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

142. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

143. Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів : Закон України від 16.11.2017 р. № 2211-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2211-v%D1%96%D1%96%D1%96#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

144. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів : Указ Президента України від 04.06.2007 р. № 1310/98 // База даних «Законодавство України» / ВР

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

145. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору : Указ Президента України від 26.11.1998 р. № 1310/98 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98/ed19981126#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

146. Про встановлення Дня українського добровольця : Постанова Верховної Ради України від 17.01.2017 р. № 1822-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1822-19/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

147. Про вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова Верховної Ради України від 01.06.2021 р. № 1490-IX // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1490-20/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

148. Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні : Указ Президента України від 11.02.2015 р. № 69/2015 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2015/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

149. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

150. Про День Гідності та Свободи : Указ Президента України від 13.11.2014 р. № 872/2014 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872/2014/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

151. Про День Державного Прапора України : Указ Президента України від 23.08.2004 р. № 987/2004 // База даних «Законодавство України» / ВР України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987/2004/ed20040823#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

152. Про День Європи : Указ Президента України від 19.04.2003 р. № 339/2003 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339/2003#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

153. Про День захисника Вітчизни : Указ Президента України від 23.02.1999 р. № 202/99 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202/99/ed19990223#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

154. Про День захисника України : Указ Президента України від 14.10.2014 р. № 806/2014 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806/2014/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

155. Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України : Указ Президента України від 23.08.2019 р. № 621/2019 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/2019/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

156. Про День пам'яток історії та культури : Указ Президента України від 23.08.1999 р. № 1062/99 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062/99#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

157. Про День партизанської слави : Указ Президента України від 30.10.2001 р. № 1020/2001 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

158. Про День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні : Указ Президента України від 17.11.2000 р. № 1245/2000 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2000#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

159. Про День Соборності України : Указ Президента України від 13.11.2014 р. № 871/2014 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871/2014#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

160. Про День Соборності України : Указ Президента України від 30.12.2011 р. № 42/99 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

161. Про День Української Державності : Указ Президента України від 24.08.2021 р. № 423/2021 // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>. (дата звернення: 21.11.2021).

162. Про День української писемності та мови : Указ Президента України від 06.11.1997 р. № 1241/97 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1241/97#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

163. Про Державний герб України : Постанова Верховної Ради України від 19.02.1992 р. № 2137-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-12#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

164. Про Державний гімн України : Указ Президії Верховної Ради України від 15.01.1992 р. № 2042-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-12#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

165. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>. (дата звернення: 14.01.2020).

166. Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України : Постанова Президії Верховної Ради України від 10.12.1991 р. № 1952-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-12/ed19911210#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

167. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років : Указ Президента України від 22.01.2016 р. № 17/2016 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17/2016#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

168. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років : Указ Президента України від 21.05.2007 р. № 431/2007 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/2007#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

169. Про малий герб України : Постанова Президії Верховної Ради України від 15.01.1992 р. № 2042а-ХІІ // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042%D0%B0-12#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

170. Про мови в Україні : Проект Закону України від 07.09.2010 р. № 1015-3 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38474. (дата звернення: 14.01.2020).

171. Про мови в Українській РСР : Закон від 28.10.1989 р. № 8312-ХІ // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19891028>. (дата звернення: 14.01.2020).

172. Про надання Державному музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» статусу національного : Указ Президента України від 18.02.2010 р. № 188/2010 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/2010/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

173. Про Національний музей Голодомору – геноциду // Музей Голодомору. [Офіційна вебсторінка]. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/istoriia-natsionalnoho-muzeiu-memorial-zhertv-holodomoru/>. (дата звернення: 12.12.2021).

174. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від

13.12.2022 № 2834-IX // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>. (дата звернення: 10.07.2023).

175. Про папор України : Постанова Президії Верховної Ради України від 18.09.1991 р. № 1567-ХІІ // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1567-12#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

176. Про першочергові заходи щодо врегулювання мовного питання в Україні : Проект Закону України від 12.12.2019 р. № 2577 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67615. (дата звернення: 14.01.2020).

177. Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2001 р. № 546-2001-п // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF/sp:max100#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

178. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 р. № 286/2019 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>. (дата звернення: 16.08.2021).

179. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки : Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>. (дата звернення: 12.12.2021).

180. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 315-VIII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

181. Про утворення Державного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.04.2009 р. № 435-р // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-2009-%D1%80#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

182. Про утворення Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності : Постанова Кабінету міністрів України від 07.04.2023 р. № 320 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.07.2023).

183. Про утворення Українського інституту національної пам'яті : Постанова Кабінету міністрів України від 31.05.2006 р. № 764 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.12.2021).

184. Проблеми формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 45–52.

185. Програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка // Центральна виборча комісія. Офіційний вебсайт. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp009pt021f01=295pt001f01=720.doc>. (дата звернення: 15.01.2020).

186. Процес формування спільної загально-національної ідентичності громадян : чинники впливу, основні засади і напрями // Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2. С. 77–88.

187. Рафальський О. Концепт майбутнього української нації та його консолідуючий потенціал // Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 281–322.

188. Резнік О. Громадянська ідентичність // Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=31975. (дата звернення: 05.09.2021).

189. Речь И. В. Сталина на II Всесоюзном съезде Советов по поводу смерти В. И. Ленина 26 января 1924 г. // Образование СССР. Сборник документов. 1917–

1924 / Под ред. Э. Б. Генкиной. М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1949. С. 418–421.

190. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55>. (дата звернення: 14.01.2020).

191. Розумний М. Виклики національного самовизначення : монографія. К. : НІСД, 2016. 196 с.

192. Розумний М. Держава повинна активно сприяти пошуку компромісних рішень, що формують основу нового суспільного договору // Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2 (169–170). С. 74–75.

193. Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні // Стратегічні пріоритети. 2011. № 2 (19). С. 21–26.

194. Розумний М. Політика ідентичності : основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь // Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/633>. (дата звернення: 20.07.2020).

195. Розумний М. Українська політика ідентичності має будуватися на інклюзивній моделі // Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 126–127.

196. Ростецька С. І. Конструювання регіональної ідентичності : структурні компоненти // Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів : матеріали Шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 23 квітня 2021 року. Одеса : ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus», 2021. С. 37–39.

197. Ростецька С. І. Регіональний міф як засіб формування регіональної ідентичності. Регіональні студії. 2019. № 17. С. 46–50.

198. Ростецька С. І., Проноза І. І. Загальноєвропейська/національна/регіональна ідентичності в політичних

процесах сучасної Європи // *Politicus*. 2022. Спецвипуск. С. 90–99. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.14>.

199. Ротар Н. Ю. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Чернівців. К. : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 344 с.

200. Рубан Ю. Дослідження дуже важливе з точки зору того, де є межа між інтерпретацією і нормативізацією // *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4 (161–162). С. 119–120.

201. Рябчук М. «Химера національної ідентичності» : кілька методологічних проблем // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2018. № 3–4 (95–96). С. 3–29.

202. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. Київ : Український центр європейської політики, 2020. 214 с.

203. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті : аналіт. записка // *Національний інститут стратегічних досліджень* [офіційна вебсторінка]. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniyrozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyatianalitchna>. (дата звернення: 26.08.2021).

204. Скнар О. М. Комунікативні практики розвитку самосвідомості особистості: визначення та підходи до розуміння / О. М. Скнар // *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2016. Вип. 38. С. 102–112.

205. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / Зібрали др. Зенон Кузеля і Микола Чайковський. Чернівці : Руска Рада, 1910. 368 с.

206. Словник української мови : в 11 тт. К. : Наукова думка, 1973. Т. 4. I – M. 840 с.

207. Смола Л. В Україні формування ідентичності відбувається за умов воєнного часу. Тому ключовим стає лише позиціонування : «ти за ворога чи проти?» // *Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р.* (Київ). Київ, 2017. С. 84–85.

208. Спільна ідентичність громадян України : особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. 2006. № 7. С. 2–38.

209. Ставлення жителів України до незалежності України (червень 2021 р.) : Прес-реліз // КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1058&page=1>. (дата звернення: 26.09.2021).

210. Сталин И. В. Заключительное слово по докладу «О социал-демократическом уклоне в нашей партии» 3 ноября 1926 // Сталин И. В. Сочинения М. : Государственное издательство политической литературы, 1953. Т. 8 : 1926 январь – ноябрь. С. 298–356.

211. Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим // Сталин И. В. Сочинения М. : Государственное издательство политической литературы, 1949. Т. 11 : 1928 – март 1929. С. 333–355.

212. Степаненко В. В Україні практичними стратегіями консолідації національної спільноти можуть бути спільні повага та послідовне впровадження національних законів і формування цивілізованого національного ринку // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 38–40.

213. Степико М. Головною передумовою становлення громадянської спільноти в Україні є вирішення соціально-економічних проблем, яке забезпечить переважній більшості населення цивілізовані умови існування // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 40–42.

214. Степико М. Українська ідентичність : феномен і засади формування : монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с.

215. Степико М. Формування спільної загальнонаціональної ідентичності неможливе без ідеології, яку сповідує, відстоює та поширює держава // Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2 (169–170). С. 73–74.

216. Суд у Харкові знову скасував перейменування проспекту Жукова // УкрІнформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3265849-sud-u-harkovi->

znovu-skasuvav-perejmenuvanna-prospektu-zukova.html. (дата звернення: 15.01.2021)

217. Тищенко Ю., Самчук Т. Політика ідентичності в Україні. Що єднає суспільство? / За заг. ред. Ю. Тищенко. К. : Агентство Україна, 2018. 84 с.

218. Ткаченко В. Визначальними стають : мова, моральні норми й цінності, історична пам'ять і релігія, міф про спільних предків й уявлення про рідну землю // Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. (Київ). Київ, 2017. С. 88.

219. У команді Зеленського розповіли про ставлення до законопроекту про мову // Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/News/228544?fbclid=IwAR0IRFuwkXzlxTVgfxTjT749sib9VhUNXjarLmiDri-p5HNBNGIVRN8WEN0>. (дата звернення: 15.01.2020).

220. Угрин Л. Діалектика взаємодії політичних ідентичностей на макрорівні суспільства // Політикус. 2017. Вип. 2. С. 44–49.

221. Угрин Л. До проблеми визначення поняття макрополітична ідентичність як різновиду колективної ідентичності // Методологія політичної науки : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання. Львів : ЛНУ, 2013. С. 85–87.

222. Угрин Л. Конструктивізм соціальний // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. С. 186–187.

223. Угрин Л. Між модерном і постмодерном : проблематизація поняття «політична ідентичність» у науковому дискурсі ХХ ст. // Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20. № 3(143). С. 122–128.

224. Угрин Л. Політика ідентичності // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. С. 291–292.

225. Угрин Л. Політика ідентичності : теоретичні засади осмислення // Гілея : науковий вісник. 2016. № 110. С. 317–320.

226. Угрин Л. Формування інтегративних моделей макрополітичних ідентичностей : теоретичний аспект // Гілея : науковий вісник. 2017. № 124. С. 299–304.

227. Угрин Л., Щурко О. Ідентичнісні виміри політичної консолідації суспільств // Гілея : науковий вісник. 2018. Вип. 139. № 12. С. 49–53.

228. Україна : політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / За заг. ред. М. М. Розумного. К. : НІСД, 2011. 328 с.

229. Україна : шлях до консолідації суспільства : національна доповідь / ред. кол. : С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2017. 336 с.

230. Україні – 30! Оцінки успішності суспільно-політичного розвитку країни : погляд експертів // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/ukraini-30-otsinki-uspishnosti-suspilno-politichnogo-rozvitku-kraini-poglyad-ekspertiv_2. (дата звернення: 28.08.2021).

231. Утенков В. М. Исторические этапы развития политической культуры // Вопросы теории и практики идеологической работы. Вып. 15. М. : Мысль, 1983. С. 56–70.

232. Фіхте І. Г. Промови до німецької нації / Пер. з нім. Г. Кімак // Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. С. 110–134.

233. Формування спільної ідентичності громадян України : перспективи і виклики (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. 2007. № 9. С. 3–31.

234. ФСБ в рясах. Як російські спецслужби діяли під прикриттям Московського патріархату? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/okupacia-krimu-moskovsky-patriarkhat/31122625.html>. (дата звернення: 28.01.2022).

235. Хрущев Н. С. О программе коммунистической партии Советского Союза. Доклад товарища Н. С. Хущева 18 октября 1961 года // Материалы XXII Съезда КПСС. М. : Госполитиздат, 1961. С. 121–231.

236. Чернієнко В. Ідентифікація // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. С. 144.

237. Чернієнко В. Ідентичність // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. С. 144–145.

238. Шекспір В. Річард II / Перекл. В. Струтинський // Шекспір В. Твори в шести томах / Перекл. з англ.; Післямови Д. Наливайка. К. : Дніпро, 1985. Том 3. С. 82–161.

239. Шкляр Л. Тільки заможна та успішна країна може дозволити собі бути спокійною за національну єдність // Національна безпека і оборона. 2007. № 9 (93). С. 43–44.

240. Шкляр Л. Треба зорієнтувати нашу свідомість на пошуки джерел, які формують, трансформують і модернізують ідентичність // Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4 (161–162). С. 127–128.

241. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII : Конституційне подання від 21 червня 2019 р. № 04-03/6-383 // База даних LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS31995?an=1>. (дата звернення: 14.01.2020).

242. Этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / сост. А. К. Шапошников. 2-е изд. стереотипн. М. : Флинта, 2010. Т. 1. 584 с.

243. Ющенко В. А. Недержавні таємниці : нотатки на берегах пам'яті. Харків : Фоліо, 2014. 511 с.

244. Ющенко В. А. Промова Президента з нагоди 15-ої річниці Незалежності України 24 серпня 2006 року // Львів. газета. 2006. 28 серп. С.5.

URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Промова_Президента_Ющенка_з_нагоди_15-их_роковин_Незалежності_України. (дата звернення: 12.11.2021).

245. Ющенко В. А. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-тої річниці Незалежності України 2009 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20090926221404/http://www.president.gov.ua/news/14759.html>. (дата звернення: 12.11.2021).

246. Ющенко В. А. Промова президента України Віктора Ющенка на Майдані на церемонії інаугурації 2005 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20050125014114/https://www.pravda.com.ua/archive/2005/january/23/2.shtml>. (дата звернення: 12.11.2021).

247. Ющенко В. А. Україну будує кожен з нас : Виступ Президента України на Майдані Незалежності 24 серп. 2005 р. // Уряд. кур'єр. 2005. 24 серп., URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Промова_Президента_Ющенка_з_нагоди_14-их_роковин_Незалежності_України. (дата звернення: 12.11.2021).

248. Якименко Ю. Сучасний стан ідентичності громадян України : основні зміни і тенденції (Презентація інформаціо-аналітичних матеріалів Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4. С. 115–117.

249. Янукович В. Ф. Звернення Президента України Віктора Януковича до українських громадян з нагоди 20-ї річниці Незалежності України 2011 р. // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20111106161015/http://www.president.gov.ua/news/20998.html>. (дата звернення: 21.03.2021).

250. A State of Nations : Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin / Edited by Ronald G. Suny and T. Martin. New York : Oxford University Press, 2001. 320 p.

251. Abrams L. Bismark and German Empire, 1871–1918 / 2nd ed. New York : Routledge, 2006. 94 p.

252. Aliyah // Encyclopaedia Judaica : Second Edition / Fred Skolnik (Editor in Chief). Vol. 1 (Aa - Alp). Detroit : Thomson Gale, 2007. P. 660-661.

253. Almond G. A. *Political Science : The History of the Discipline // A New Handbook of Political Science / Edited by Robert E. Goodin and Hans-Dieter Klingemann*. New York : Oxford University Press, 1998. P. 50–96.

254. Almond G. *The study of Political Culture // Almond G. A Discipline Divided : Schools and Sects in Political Science*. London and Newbury Park, CA. : Sage Publications, 1990. P. 138–156.

255. Archer M. *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 384 p.

256. Arndt E. M. *Des Deutschen Vaterland // Project Gutenberg-DE*. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org/arndt/gedicht2/chap002.html>. (дата звернення: 05.09.2021).

257. Avineri S. *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State*. New York: Basic Books, 2017. 304 p.

258. Axelrod R. *The Evolution of Cooperation*. New York : Basic Books, 1985. 256 p.

259. Balabanov K., Pashyna N., Lysak V. *Regional Identity in Ukraine : Formation Factors and Functions // Studia Politica : Romanian Political Science Review*. 2019. Vol. 19. № 3–4. P. 491–244.

260. Beales D., Biagini E. F. *The Risorgimento and the Unification of Italy / 2nd ed*. London; New York : Routledge, 2013. 314 p.

261. Beckingsale B. W. *Burghley : Tudor Statesman, 1520–1598*. London : Macmillan, 1967. 340 p.

262. Ben-Yehudah E. *A Letter of Ben-Yehudah (1880) // The Zionist idea : a historical analysis and reader / Edited and with an introduction and biographical notes by Arthur Hertzberg*. Philadelphia : The Jewish Publication Society, 1997. P. 160–166.

263. Bernstein M. *Identity Politics // Annual Review of Sociology*. 2005. Vol. 31. P. 47–74.

264. Bilenky S. *Romantic Nationalism in Eastern Europe : Russian, Polish and Ukrainian Political Imaginations*. Stanford : Stanford University Press, 2012. 389 p.

265. Bottici C. *Imaginal Politics : Images Beyond Imagination and the Imaginary*. New York : Columbia University Press, 2014. 320 p.
266. Bourdieu P. *On Symbolic Power* // Bourdieu P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge : Polity Press, 1991. P. 163–170.
267. Brubaker R., Cooper F. *Beyond «identity»* // *Theory and Society*. 2000. № 29. P. 1–47.
268. Burke P. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 210 p.
269. Burke P. *The Art of Conversation*. Ithaca : Cornell University Press, 1993. 178 p.
270. Burke P. J., Stets J. E. *Identity Theory*. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2009. 272 p.
271. Callero P. L. *Social identity theory* // *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* / Edited by George Ritzer. Malden : Blackwell Publishing, 2009. P. 4425–4428.
272. Cameron D. *PM's speech at Munich Security Conference (05 Feb 2011)* // UK government official site. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>. (дата звернення: 12.11.2021).
273. Campbell A., Converse Ph., Warren M., Stokes D. *The American Voter*. Chicago and London : University of Chicago Press, 1980. 573 p.
274. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe* / Ed. by W. Kymlicka, M. Opalski. Oxford : Oxford University Press, 2002. 464 p.
275. Carmines E. G., Huckfeldt R. *Political Behavior : An Overview* // *A New Handbook of Political Science* / Edited by R. E. Goodin, H.-D. Klingemann. Oxford : Oxford University Press, 1998. 223–254 p.
276. Castels M. *The Information Age : Economy, Society, and Culture* / 2nd edition. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. Volume I. *The Rise of the Network Society*. 597 p.

277. Castels M. *The Information Age : Economy, Society, and Culture* / 2nd edition. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. Volume II. *The Power of Identity*. 584 p.

278. *Chambers Concise Dictionary* / Edited by Ian Brookes. Edinburgh : Chambers Harrap Publishers, 2004. 1458 p.

279. *Chambers's etymological dictionary of the English language* / Edited by W. Chambers, J. Donald. London : W. & R. Chambers, 1871. 592 p.

280. Chin R. *Multiculturalism in Europe. A History*. Princeton : Princeton University Press, 2017. 363 p.

281. Coakley J. *Nationalism, ethnicity and the state : making and breaking nations*. London : SAGE, 2012. 320 p.

282. Colley L. *Britons Forging the Nation* Yale University Press, 2009. 429 p.

283. Connor Walker. *Nation-Building or Nation-Destroying?* // *World Politics*. 1972. Vol. 24. № 3. P. 319-355. DOI:10.2307/2009753.

284. *Constitution of the German Empire (April 16, 1871)* // *German History in Documents and Images (GHDI)*. URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1826 (дата звернення: 12.01.2023).

285. *Contemporary social psychological theories* / edited by Peter J. Burke. Stanford : Stanford University Press, 2006, 382 p.

286. Council of Europe. 118th Session of the Committee of Ministers (7 May 2008) : Session files. // Council of Europe : [official web site] URL: https://www.coe.int/en/web/cm/session-files/-/asset_publisher/iAKxd1YpI3T3/content/cm118-session-of-the-committee-of-ministers?inheritRedirect=false&redirect=https://www.coe.int/en/web/cm/session-files%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_iAKxd1YpI3T3%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_count%3D1. (дата звернення: 11.11.2021).

287. Dewey J. *The Public and Its Problems. An Essay in Political Inquiry*. Chicago : Gateway Books, 1946. 224 p.

288. Dickie J. *Darkest Italy : the nation and stereotypes of the Mezzogiorno, 1860–1900*. New York : St. Martin's Press, 1999. 209 p.

289. Diez T. Europe's Others and the Return of Geopolitics // Cambridge Review of International Affairs. 2004. Vol. 17. № 2. P. 320–328.
290. Dobbins J., Poole M. A., Long A., Runkle B. After the War. Nation-Building from FDR to George W. Bush // RAND Corporation. URL: <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG716.html>. (дата звернення: 12.09.2021).
291. Donati S. A Political History of National Citizenship and Identity in Italy, 1861–1950. Stanford : Stanford university Press, 2013. 424 p.
292. Doumanis N. Italy. London : Arnold, 2001. 190 p.
293. Du Bellay J. The Regrets, with The Antiquities of Rome, Three Latin Elegies, and The Defense and Enrichment of the French Language / Edited and translated by Richard Helgerson. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2006. 441 p.
294. Durkin P. Borrowed Words. A History of Loanwords in English. Oxford : Oxford University Press, 2014. 491 p.
295. Easton D. Political Science in the United States : Past and Present // The Development of Political Science. A Comparative Survey / Ed. by D. Easton, J. G. Gunnell, L. Graziano. London and New York : Routledge, 2002. P. 275–291.
296. Easton D. The New Revolution in Political Science // The American Political Science Review. 1969. Vol. 63. № 4. P. 1051–1061.
297. Edelman M. J. Politics as Symbolic Action : Mass Arousal and Quiescence. Chicago : Markham, 1972. 188 p.
298. Edelman M. Politics As Symbolic Action. Mass Arousal and Quiescence. Chicago : Academic Press, 1971. 198 p.
299. Eisenstadt S. N. Israeli Society. London : Weidenfeld and Nicolson, 1967. 451 p.
300. Elisabeth I (Elizabeth Tudor) (1533–1603) // The Encyclopedia of Protestantism in 4 vols. / Edited by Hans J. Hillerbrand. New York : Routledge, 2004. Vol. 2. P. 228–230.

301. Emerson M. Summary and Conclusions // Interculturalism. Europe and its Muslims in Search of Sound Societal Models / Ed. by M. Emerson. Brussels : Centre for European Policy Studies, 2011. P.1–16.

302. Erikson E. «Identity Crisis» in Autobiographic Perspective // Life History and the Historical Moment : Diverse Presentations. New York : W. W. Norton & Company, 1975. P. 17–47.

303. Erikson E. Identity : Youth and Crisis. New York: W. W. Norton and Company, 1968. 336 p.

304. Eubanks P. Jean Lemaire de Belges // The Literary Encyclopedia. URL: <https://www.litencyc.com/php/speople.php?rec=true&UID=14457>. (дата звернення: 10.12.2019).

305. Fedinec C., Csernicsko I. (Re)conceptualization of Memory in Ukraine after the Revolution of Dignity // Central European Papers. 2017. № 1(V). P. 46–71.

306. Final report 220599 – Nation-building, nationalism and the new other in today's Russia (NEORUSS). Reporting deadline : 20161001. Received : 20161111 // University of Oslo. [Official Web Site]. URL: [https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/neoruss/sluttrapport-neoruss-\(2\).pdf](https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/neoruss/sluttrapport-neoruss-(2).pdf). (дата звернення: 18.12.2019).

307. Final Report Summary – Tensions (Post-Soviet Tensions : A Training Programme in Post-Soviet Affairs for Early Career Researchers) // The Community Research and Development Information Service (CORDIS). URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/316825/reporting>. (дата звернення: 18.12.2019).

308. Freud S. Group Psychology and the Analysis of the Ego // Freud S. Complete Works // Psychoanalysis Los Angeles California Extension. URL: <https://www.topoi.net/wp-content/uploads/2012/12/Freud-Complete-Works.unlocked.pdf>. (дата звернення: 18.02.2020).

309. Freud S. The Interpretation of Dreams // Freud S. Complete Works // Psychoanalysis Los Angeles California Extension. URL: <https://www.topoi.net/wp-content/uploads/2012/12/Freud-Complete-Works.unlocked.pdf>. (дата звернення: 18.02.2020).

310. Freudenthal H. W. L. Kulturkampf // *New Catholic Encyclopedia* : in 15 vol. / 2nd ed. Farmington Hills : Gale, 2003. Vol 8. : Jud – Lyo. P. 253–256.
311. Gamba C. The Italian Peasants' Revolt // *The Australian Quarterly*. 1950. Vol. 22. № 4. P. 98–106.
312. Geoffrey of Monmouth *The History of the Kings of Britain* / Edition by Michael D. Reeve; Translation by Neil Wright. Woodbridge : The Boydell Press, 2007. 389 p.
313. Gerder J. G. *Outlines of a Philosophy of the History of Man* / Translated from German by T. Churchill. New York : Bergman Publishers, 1966. 644 p.
314. Giddens A. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge : Polity Press, 1986. 402 p.
315. Giddens A., Sutton P. W. *Essential Concepts in Sociololgy*. Cambridge : Polity, 2014. 446 p.
316. Gordon M. *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York : Oxford University Press, 1964. 276 p.
317. Gougelet D.-O., Feder E. K. *Genealogies of Race and Gender // A Companion to Foucault* / Edited by Christopher Falzon, Timothy O'Leary, and Jana Sawicki. Chichester : Wiley-Blackwell, 2013. P. 472–490.
318. Greenfeld L. *Nationalism : five roads to modernity*. Cambridge : Harvard University Press, 1992. 581 p.
319. Halbwachs M. *On Collective Memory* / Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser. Chicago : Univesity of Chicago Press, 1992. 235 p.
320. Hay C. *Political Analysis. A Critical introduction*. London : Macmillan Education, 2002. 314 p.
321. Helgerson R. *Forms of Nationhood : The Elizabethian writing of England*. Chicago : Univesity of Chicago Press, 1992. 375 p.
322. Hewitt J. P. *Symbolic Interactionaism // Encyclopedia of Identity* / Ed. by Ronald L. Jackson II. Thousand Oaks : SAGE Publications, 2010. P. 806–810.
323. Hobsbaum E. *Language, Culture, and National Identity // Social Research*. Vol. 63. № 4. P. 1065–1080.

324. Hogg M. A. Social Identity Theory // Encyclopedia of Identity / Ed. by Ronald L. Jackson II. Thousand Oaks : SAGE Publications, 2010. P. 749–753.

325. Hogg M. A. Social Identity Theory // Contemporary Social Psychological Theories / Ed. by P. J. Burke. 2006. Stanford : Stanford University Press, 2006. P. 111–136.

326. Hotman F. Frankogallia / Translated by J. H. M. Salmon. Cambridge : Cambridge University Press, 1972. 581 p.

327. Hrytsak Y. National Identities in Post-Soviet Ukraine : The Case of Lviv and Donetsk // Harvard Ukrainian Studies. 1998. Vol. 22, Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. P. 263–281. URL: <http://www.jstor.org/stable/41036741>. (дата звернення: 18.02.2020).

328. Hundred Years' War / Britannica, The Editors of Encyclopaedia // Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/Hundred-Years-War>. (дата звернення: 28.09.2021).

329. Huntington S. Who are we? The Challenges to America's National Identity. New York : Simon & Schuster, 2004. 428 p.

330. ICPSR 36802. Identity Formation and Social Problems in Estonia, Ukraine, and Uzbekistan : Focus Group and Oral History Transcripts, 1996-1998 : Project Overview / M. D. Kennedy, B. A. Anderson, T. Hopf, M. Kamp, O. Malanchuk // Institute for Social Research University of Michigan. URL: <https://www.icpsr.umich.edu/web/ICPSR/studies/36802/versions/V1/downloadDoc/doc?path=/pcms/studies/0/3/6/8/36802/V1>. (дата звернення: 18.02.2021).

331. Identité // Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales portal. URL: <https://www.cnrtl.fr/etymologie/identit%C3%A9#>. (дата звернення: 12.09.2019).

332. Identité // Dictionnaire de l'Académie française, dédié au Roy. Paris : J. B. Coignard, 1694. V. 1. A – L'Académie française. P. 582. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k503971/f602.image>. (дата звернення: 12.09.2019).

333. Identity // Dictionary.com : [based on Random House Unabridged Dictionary] URL: <https://www.dictionary.com/browse/identity>. (дата звернення: 12.09.2019).

334. Identity // Online Etymology Dictionary. URL: https://www.etymonline.com/search?q=identity&ref=searchbar_searchhint. (дата звернення: 12.09.2019)

335. Identity // Oxford dictionaries online. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/identity> (дата звернення: 12.09.2019).

336. Identity // The Penguin Dictionary of Sociology / Nicolas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S Turner. London : Penguin Books, 2006. P. 190-191.

337. Identity and Nation Building in Everyday Post-Socialist Life / Edited by Abel Polese, Jeremy Morris, Emilia Pawlusz, Oleksandra Seliverstova. London : Routledge, 2017. 192 p.

338. Identity and Nation Building in Everyday Post-Socialist Life-Routledge / Ed. by A. Polese, J. Morris, E. Pawlusz and O.Seliverstova. New York : Routledge, 2018. 181 p.

339. Identity Formation and Social Problems in Estonia, Ukraine, and Uzbekistan : Focus Group and Oral History Transcripts, 1996–1998 (ICPSR 36802) // Institute for Social Research University of Michigan. URL: <https://www.icpsr.umich.edu/web/ICPSR/studies/36802/summary>. (дата звернення: 18.02.2021).

340. Iggers G. G., Wang E. Q. A Global History of Modern Historiography. New York : Routledge, 2013. 436 p.

341. Isaacs R., Polese A. Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space : New Tools and Approaches. New York : Routledge, 2016. 258 p.

342. Israel // Encyclopaedia Judaica : Second Edition / Fred Skolnik (Editor in Chief). Vol. 10 (Inz – Iz). Detroit : Thomson Gale, 2007. P. 98–740.

343. Italy in the Nineteenth Century, 1796–1900 / Ed. by John A. Davis. Oxford : Oxford University Press, 2000. 300 p.

344. Johnson C., Coleman A. The Internal Other : Exploring the Dialectical Relationship Between Regional Exclusion and the Construction of National Identity // *Annals of the Association of American Geographers*. 2012. Vol.102. № 4. P. 863–880.

345. Kasianov G. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Budapest : Central European University Press, 2022. 407 p.

346. Kastoryano R. Multiculturalism // *International Encyclopedia of Political Science* : in 8 vols. / Ed. By Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. Los Angeles : SAGE Publications, 2011. Vol. 5. P. 1629–1632.

347. Kennedy R. Single or Triple Melting-Pot? Intermerriage in New Haven, 1870–1950 // *American Journal of Sociology*. 1952. Vol.58. № 1. P. 56–59.

348. King G. J., McNabb D. E. *Nation-Building in the Baltic States. Transforming Governance, Social Welfare, and Security in Northern Europe*. New York : Routledge, 2019. 286 p.

349. Klein's *Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* / Unabridged, one volume edition. Amsterdam : Elsevier, 1971. 844 p.

350. Kohn H. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York : The Macmillan Company, 1946. 735 p.

351. Kuhn M. H., McPartland T. S. An Empirical Investigation of Self-Attitudes // *American Sociological Review*. Vol. 19. № 1. P. 68-76.

352. Kulyk V. Language and identity in Ukraine after Euromaidan // *Thesis Eleven*. 2016. Vol. 136(I). P. 90–106.

353. Kymlicka W. *Contemporary Political Philosophy. An Introduction* / 2nd ed. New York : Oxford University Press, 2002. 497 p.

354. Le Roy Ladurie E. *The royal French state, 1460-1610*. Oxford : Blackwell Publishers, 1994. 320 p.

355. Leerssen J. Notes towards a definition of romantic nationalism // *Romantik*. 2013. № 02. P. 9–35.

356. Linz J. J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London : Lynne Rienner Publishers, 2000. 342 p.

357. Lipset S. M. *The First New Nation. The United States in historical and comparative perspective.* New York : Basic Books, 1963. 366 p.

358. Mackenzie W. J. M. *Political Identity.* Manchester : Manchester University Press, 1978. 185 p.

359. Malakhov V. *Inconvenience with identity* // Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20100312013609/http://www.igpi.ru/info/people/friends/malakhov/articles/1132596923.html>. (дата звернення: 21.09.2019).

360. Malinova O. *Usage of the Past in the Official Symbolic Policy of Post-Soviet Russia* // *Symbol w polityce* / Ed. by I. Massaka. Torun : Duet, 2012. P. 181–201.

361. McLean E. K. *Mussolini's children : race and elementary education in Fascist Italy.* Linkoln : University of Nebraska Press, 2018. 320 p.

362. Mead G. H. *Mind, Self and Society. From the standpoint of a social behaviorist.* [Reprinted edition]. Chicago : University of Chicago Press, 1972. 401 p.

363. *Merkel says German multicultural society has failed.* (17 oct 2010) // BBC News. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-11559451>. (дата звернення: 11.11.2021).

364. Merriam C. E. *The Making of Citizens. A Comparative Study of Methods of Civic Training.* Chicago : The University of Chicago Press, 1931. 371 p.

365. Midtbo T. *The Prisoners Dilemma. Paradoxes in rational choices* // *Theory and methods in political science : the first steps to synthesize a discipline* / Edited by Stein Ugelvik Larsen. Boulder : Social Science Monographs, 2005. P. 152-170.

366. Mitchel J. *Identity* // *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* / 2nd edition. New York : Routledge, 2010. P. 368–369.

367. Morlino L., Berg-Schlosser D., Badie B. *Political Science : A Global Perspective.* Thousand Oaks : SAGE, 2017. 312 p.

368. *Nation Building* // *International Encyclopedia of Political Science* : in 8 volumes / Edited by Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. Thousand Oaks : SAGE, 2011. Vol. 5. P. 1645–1650.

369. Nation Building in Comparative Contexts / Edited by Karl W. Deutsch and William J. Foltz. Reprinted edition. New York : Routledge, 2017. 210 p.

370. Nation-building : a key concept for peaceful conflict transformation? / Edited by Jochen Hippler. London and Ann Arbor : Pluto Press, 2005. 202 p.

371. Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space. New Tools and Approaches / Ed. by R. Isaacs, A. Polese. Oxon : Routledge, 2019. 272 p.

372. Nation-building and nationalism in today's Russia (NEORUSS) // University of Oslo [Official Web Site]. URL: <https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/neoruss/index.html>. (дата звернення: 18.12.2019).

373. Nikolayenko O. Citizens in the Making in Post-Soviet States. New York : Routledge, 2011. 155 p.

374. NORUSS 2012 call : «Developments in Russia – Politics, Economy and Society» // University of Oslo [Official Web Site]. URL: <http://www.hf.uio.no/ilos/om/organisasjon/styret/moter/2012/vedlegg030912/neoruss-prosjektbeskrivelse.pdf>. (дата звернення: 18.12.2019).

375. O'Neil N. B. Social Constructionist Approach to Personal Identity // Encyclopedia of Identity : in 3 vols. Thousand Oaks : SAGE, 2010. Vol. 2. P. 739–742.

376. Ordonnance du 25 août 1539 sur le fait de la justice (dite ordonnance de Villers-Cotterêts) = Ордонанс Франциска I 1539 года в Виллер-Котре // Légifrance.fr - le service public de la diffusion du droit. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006070939/>. (дата звернення: 17.12.2020).

377. Pakhomenko S., Tryma K. Identity and propaganda in Russian-Ukrainian hybrid warfare // Sojateadlane (Estonian Journal of Military Studies). 2016. Vol.6. № 2. P. 42–54.

378. Pakhomenko S., Tryma K., Francis J. A. The Russian-Ukrainian war in Donbas : Historical memory as an instrument of information warfare // The Use of Force against Ukraine and International Law : Jus Ad Bellum, Jus In Bello, Jus Post

Bellumthis / Sayapin S., Tsybulenko E. (eds). The Hague : T. M. C. Asser Press, 2018, P. 297–312.

379. Palmer R. The National Idea in France before the Revolution // Journal of the History of Ideas. 1940. Vol.1. № 1. P. 95–111.

380. Park R. Human Migration and the Marginal Man // The Classic Essays on the Culture of Cities / Ed. Richard Sennett. New York : Appleton-Century-Crofts, 1969, P. 131–142.

381. Penrose J., Mole R. C. M. Nation-States and National Identity // The SAGE Handbook of Political Geography / Ed. by K. R. Cox, M. Low, J. Robinson. Thousand Oaks : SAGE Publications, 2007. P. 271–283.

382. Pflanze O. Bismark and the development of Germany : in 3 vol. Princeton : Princeton University Press, 1990. Vol. 2 : The period of consolidation, 1871–1880. 554 p.

383. Policy // The Merriam-Webster.com Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/policy>. (дата звернення: 29.11.2019).

384. Politik // Das Politiklexikon : Begriffe. Fakten. Zusammenhänge. Bonn : Dietz, 2011. P. 223.

385. Porciani I., Moretti M. The Polucentric Structure of Italian Historical Writing // The Oxford History of Historical Writing / Ed. by S. Macintyre, Juan Manguerra, and Attila Pok. New York : Oxford University Press, 2011. Volume 4 : 1800–1945. P. 225–242.

386. Post-Soviet Tensions. A training programme in post-Soviet affairs for early career researchers [Назва з екрану] // Tensions. A PhD Programme in Post-Soviet Affairs. URL: <http://postsoviet.eu>. (дата звернення: 18.12.2019).

387. Pye L., Pye M. W. Asian Power and Politics. The Cultural Dimensions of Authority. Cambridge : Belknap Press, 1985. 414 p.

388. Ram U. The changing agenda of Israeli sociology : theory, ideology, and identity. Albany : State University of New York, 1995. 232 p.

389. Riesbeck J.K. The German is the Man for the World // Schulze H. the course of German nationalism : From Frederick the Great to Bismark, 1763 – 1967 / Translated

by Sarah Hanbury-Tenison. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. P. 105–108.

390. Ritzer G. Sociological theory / 8th edition. Boston : McGraw-Hill, 2010. 664 p.

391. Rousseau J.-J. Considerations on the Government of Poland and Its Planned Reformation// Rousseau J.-J. The Plan for Perpetual Peace, on the Government of Poland, and Other Writings on History and Politics / Translated by Christopher Kelly. Hanover : Dartmouth College Press, 2005. P. 167–240.

392. Sarkozy declares multiculturalism «a failure» (10.02.2011) // France 24. URL: <https://www.france24.com/en/20110210-multiculturalism-failed-immigration-sarkozy-live-broadcast-tf1-france-public-questions>. (дата звернення: 12.11.2021).

393. Schöpflin G. The Functions of myth and a taxonomy of myth // Myth and Nationhood / Ed. by G. Hosking, G. Schöpflin. New York ; London : Routledge, 1997. P. 19–35.

394. Scott Ch. E. Genealogy // The Cambridge Foucault Lexicon / Edited by Leonard Lawlor, and John Nale. New York : Cambridge University Press, 2014. P. 165–174.

395. Scruton R. The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought. Third edition. New York : Palgrave Macmillan, 2007. P. 666–667.

396. Seance royale dite de la Flagellation // Remontrances du Parlement de Paris au XVIIIe siecle / Publ. par J. Flammermont et M. Tourneux. In 3 vols. Vol. 2. 1895. P.556–558.

397. Sekefeld M. Reconsidering Identity // Anthropos. 2001. Vol. 96. № 2. P. 527–544.

398. Select Documents of English Constitutional History / Ed. By G. B. Adams and H. M. Stephens. New York : The Macmillan Company, 1919. 555 p.

399. Simpson J. S. Identification // Encyclopedia of Identity / Ed. by Ronald L. Jackson II. Thousand Oaks : SAGE Publications, 2010. P. 353–354.

400. Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought : in 2 vols. Cambridge : Cambridge University Press, 1978. Vol. 2. The Age of Reformation. 405 p.

401. Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // *Slavic Review*, Vol. 53, № 2. (Summer, 1994), P. 414–452.

402. Smith G. Nation-building in the post-Soviet borderlands : The Politics of National Identities. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 293 p.

403. State Education Law, 5713–1953 // The Knesset [Official Web Site]. URL: https://www.knesset.gov.il/review/data/eng/law/kns2_education_eng.pdf. (дата звернення: 19.07.2021)

404. State multiculturalism has failed, says David Cameron. (05 Feb. 2011) // BBC News. URL: <http://wwwnews.live.bbc.co.uk/news/uk-politics-12371994>. (дата звернення: 12.11.2021).

405. Stets J. E. Identity Theory // *Contemporary Social Psychological Theories* / P. J. Burke. Stanford, CA : Stanford Social Sciences, 2006. P. 88–110.

406. Strategies of Symbolic National-building in South Eastern Europe / Edited by Pal Kolsto. Burlington : Ashgate, 2014. 272 p.

407. Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states : intents and results // University of Oslo. URL: <https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan/index.html>. (дата звернення: 18.12.2019).

408. Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states : intents and results [Project background] // University of Oslo. URL: <https://www.hf.uio.no/ilos/forskning/prosjekter/nation-w-balkan/dokumenter/symbolic-nation-building-in-w-balkan-states.pdf>. (дата звернення: 18.12.2019).

409. Theorizing Central Asian Politics. The State, Ideology and Power / Ed. by R. Isaacs, A. Frigerio. Cham : Springer, 2019. 319 p.

410. Tortarolo E. Italian Historical Writing, 1680–1800 // *The Oxford History of Historical Writing* / Ed. by J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, and D. Woolf. New York : Oxford University Press, 2012. Volume 3 : 1400–1800. P. 364–383.

411. Travis T. M. C. Anglo-conformity // *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* / Ed. by G. Ritzer. Malden : Blackwell Publishing, 2009. P.137–138.

412. Triandafyllidou A. *Immigrants and National Identity in Europe*. New York : Routledge, 2001. 176 p.
413. Turner F. J. *The Frontier in American History*. New York : Henry Holt and Company, 1920. 375 p.
414. Turner J. H. *Symbolic Interactionist Theories of Identity // Turner J. H. Contemporary Sociological Theory*. Thousand Oaks : SAGE Publications, 2012. P. 331–356.
415. Wæver O. *European Security Identities // Journal of Common Market Studies*. 1996. Vol. 34 № 1. P. 103–132.
416. Weber E. *From Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*. Stanford : Stanford University Press, 1976. 615 p.
417. Weber E. *The Second Republic, Politics and the Peasant // French Historical Studies*. Vol. 11. № 4. P. 521–550.
418. *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*. Springfield : Merriam-Webster Inc., 1987. 1562 p.
419. Wehler H. U. *The German Empire 1871–1918*. Oxford ; New York : Berg Publishers, 1985. 293 p.
420. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. New York : Cambridge University Press, 1999. 447 p.
421. Wong A. S. *Race and the nation in liberal Italy, 1861–1911 : meridionalism, empire, and diaspora*. New York : Palgrave MacMillan, 2006. 221 p.
422. Yardeni M. *La Conscience Nationale en France Pendant les Guerres de Religion (1559–1598)*. Paris : Beatrice-Nauwelaerts, 1971. 392 p.
423. Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 331 p.
424. Zangwill I. *The Melting-Pot // Project Gutenberg-DE*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/23893/23893-0.txt>. (дата звернення: 05.09.2021).